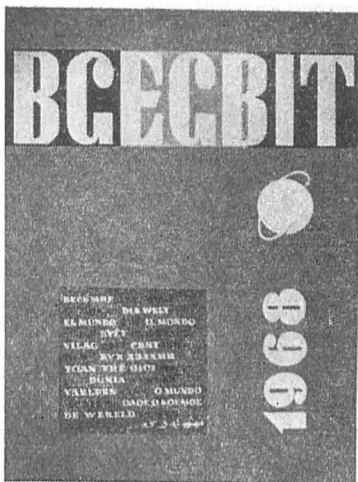

ВСЕГОВИТ

ВЕСЬ МИР THE WORLD
LE MONDE DIE WELT
EL MUNDO 全世界 IL MONDO
ŚWIAT SVĚT UNIVERSUL
VILĀG SVET SVYAT VOTA
ᱵᱚᱠᱚᱨᱚᱛ BVX ДЭЛХИЙ
TOAN THE GIÒI विश्व
pslc DUNIA VERDEN
VÄRLDEN 世界 O MUNDO
MAAILMA ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ
DE WERELD DÜNYA
دۇنيا

1968

№ 3
(117)

1968
Б Е Р Е З Е Н Ь

**ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ**

Рік видання
одинадцятий

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

МАКС ФРІШ. Штіллер. Роман.

8

Прогресивний швейцарський драматург і романіст Макс Фріш (нар. 1916 р.) є одним із найвідоміших письменників сучасного Заходу. Він автор п'єс «Санта Крус», «Китайська стіна», «Дон-Жуан, або Любов до геометрії», «Андорра»; романів «Ното Faber», «Скажімо, мос ім'я Гантенбайн», перекладених на десяти мов. У СРСР видані твори «Ното Faber», «Андорра», «Дон-Жуан, або Любов до геометрії». Роман «Штіллер» вважається найвизначнішим твором М. Фріша.

З сучасної французької поезії. Добірка віршів.

97

Ліричні поезії.

120

СТАТТІ, НАРИСИ

Григорій КОЧУР. Про новітню французьку поезію.

93

Н. МАТУЗОВА. Їх надихав Горький.

106

ОЛ. ЖОМНІР. Шевченків «Косар» і його англійський переклад.

110

Л. АНТОНОВА. Від імені покоління.

114

ЛЮЦІАН КИДРИНЬСЬКИЙ. Зірки естради.

137

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,

«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

К. КРЕЙЧІ. Чарівний світильник.

153

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

«ГУРНИ ШЛЬОНСЬК».

2

В об'єктиві — планета Земля.

85

Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ. «Електронне вухо» Картера і К^с.

103

«Діти-квіти».

122

М. ДЕРІМОВ. Мільярд кольорових обкладинок.

126

Я. ЯШИН. Князівство мертвих душ.

140

Мафія в клітці.

143

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

152

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ

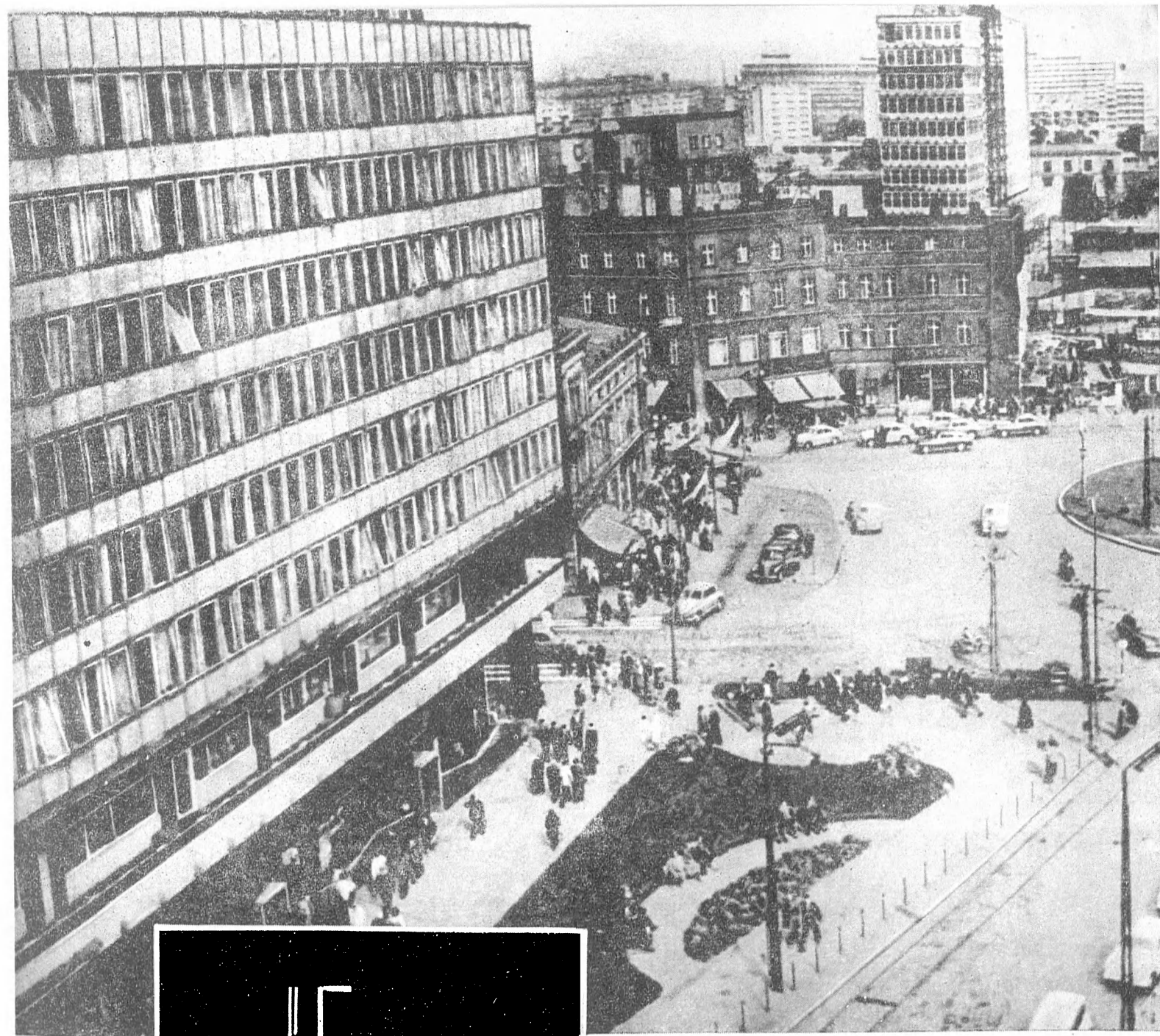
130

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

146

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

7, 92, 124, 151

Гурни Шльонськ

Запитайте будь-кого про найбільші міста Польщі, і він, звичайно, почне перелічувати: Варшава, Лодзь, Краків, Познань, Вроцлав... Найбільш обізнаний з географією може додати, що Варшава нараховує 1 мільйон 200 тисяч жителів, Лодзь — 750 тисяч, Краків — півмільйона, населення інших великих міст не перевищує 450 тисяч чоловік.

І от уявіть собі здивування такої більш-менш обізнаної людини, коли їй скажуть, що в Польщі є місто, яке вже тепер налічує понад два мільйони жителів і простяглося на десятки кілометрів...

Мова йде про великий промисловий район Польщі, — центром якого є місто Катовіце, — «Гурни Шльонськ», позначений на наших географічних картах як Верхня Сілезія. Він є одним з найбільших промислових центрів всієї Європи. За видобутком вугілля Верхня Сілезія поступається лише п'ятьом державам світу

Катовицьке воєводство, як адміністративна одиниця, займає лише три проценти всієї території Польщі, але тут живе одинадцять процентів населення країни і виробляється близько 30 процентів усієї промислової продукції. Звідси йде половина польського експорту, а місцеві металургійні заводи мають клієнтів у 50 різних країнах світу.

Але досить цієї статистики, завітаємо краще в саме Катовіце, в архітектурно-планувальне управління.

Насамперед впадає в очі велика карта, що займає ледве не цілу стіну в просторій архітектурній майстерні. На цій карті можна побачити Катовіце і 16 міст, розташованих, переважно, на північ від воєводського центру, — Забже, Сосновець, Хожув, Глівіце, Руда-Шльонська та інші. На карті позначено кордони цих міст, а також контури того величезного міста, яке, фактично, утворили Катовіце із своїми шістнадцятьма сусідами, і того ще більшого міста, яке вже починає набирати рис, визначених для нього архітекторами, медиками, економістами, соціологами, художниками.

Риси майбутнього центру «Великого Катовіце» вимальовуються вже тепер. Старі будинки, які ще збереглися, поступляться місцем новим спорудам.

«Нас часто запитують, — розповідає начальник управління, архітектор Міхал Луковський, — чи варто створювати це місто-гігант, в якому мешкатиме не менше трьох мільйонів людей. Адже в сучасних містах-гігантах стало дуже важко жити, в них не вистачає зелені, чистого повітря, сонце закривають від людей хмарочоси, поставлені мало не впритул один до одного. Ні, наше майбутнє місто буде зовсім іншим!»

З розповіді Луковського можна дізнатися про багато цікавих речей. Ось, скажімо, таке: в районі Катовіце лише дві третини сонячного світла здатно пробитися до людей крізь густу завісу пилюки, заводських випарів, диму... Недарма архітектор каже,

Тут будуватиметься Палац спорту.

що найскладніше проблема для будівників нового міста — це небо. А воно має тут стати чистим, у буквальному розумінні цього слова.

І тому у справу втрутилися насамперед хіміки, медики, фахівці з промислової й комунальної гігієни. Вони розробили генеральний проект, на повне здійснення якого потрібно буде 10—15 років. Проектом передбачено і повну електрифікацію залізниць та заводського транспорту, і нову систему димарів, і створення найновіших фільтрів для заводських випарів, і широку систему очищення вод, і багато іншого, в тому числі й такого, що здійснюватиметься тут чи не вперше в світовій практиці.

Окремо стоїть питання про «зелені легені» майбутнього міста-гіганта, тобто про парки, сади, бульвари, сквери. Всі проекти нових забудов мають забезпечити насамперед повне збереження кожного зеленого масиву, кожного деревця й кущика, що вже ростуть, а також створення нових зелених оазисів.

На одній з околиць Катовіце починається чудовий парк, що займає площу в 600 гектарів і є найбільшим у Польщі. Він має бути розширений — тут передбачається висадити 700 тисяч нових дерев, — але так, щоб нові житлові квартали опинилися всередині парку. Це завдання є досить складним для архітекторів і планувальників, але воно не є нерозв'язним.

«Велике Катовіце» — так іменується в планах і проектах майбутнє трьохмільйонне місто. Воно займатиме площу завдовжки в 60 і завширшки в 25 кіломет-

Теперішня карта Катовіцького воеводства. Всі ці міста стануть незабаром районами одного гігантського трьохмільйонного «Великого Катовіце».

рів. Уже зроблено єдиний генеральний план перебудови міст, що ввійдуть до складу «Великого Катовіце». Планом передбачається знести старі міські райони і на їх місці збудувати сучасні багатоповерхові будинки. Це обійдеться значно дешевше, ніж будь-яка реконструкція старих кварталів.

Що це справді так, можна переконалися на прикладі самого Катовіце. Колишній центр міста — похмурий, тісний, незручний, було вирішено знести і збудувати тут новий, модерний район. І вже тепер вздовж нової широкої магістралі стоять гарні, світлі 12—13-поверхові будинки. Нова центральна вулиця планується як частина магістралі, що буде вести

Частина нової магістралі з готелем «Катовіце».

з півдня, від кордону з Чехословаччиною, на північ, до Гданська.

Тут збудовано вже двоповерхове перехрестя, так зване «Рондо», яке дозволить ліквідувати звичайні для великих міст транспортні «пробки» та інші незручності.

У «Кошутці», — так названо новий центр міста — вже живуть понад 30 тисяч чоловік, а це лише початок великої забудови. До речі, саме тут зводиться найбільший житловий будинок у Польщі і в усій Європі. 16-поверхова споруда матиме 2500 комфортабельних квартир і простягнеться вздовж вулиці на 180 метрів.

Вже будується Палац спорту на 16 тисяч місць, відкрито монументальний пам'ятник героям сілезького повстання, зводяться кілька великих адміністративних будинків та універмагів.

Різноманітні складні проблеми увесь час постають перед будівниками «Великого Катовіце». Так, наприклад, будівельні роботи доведеться часом здійснювати над старими вугільними виробками, які поки що діють. А як бути з системою водопостачання, каналізації, з електричними та іншими кабелями?

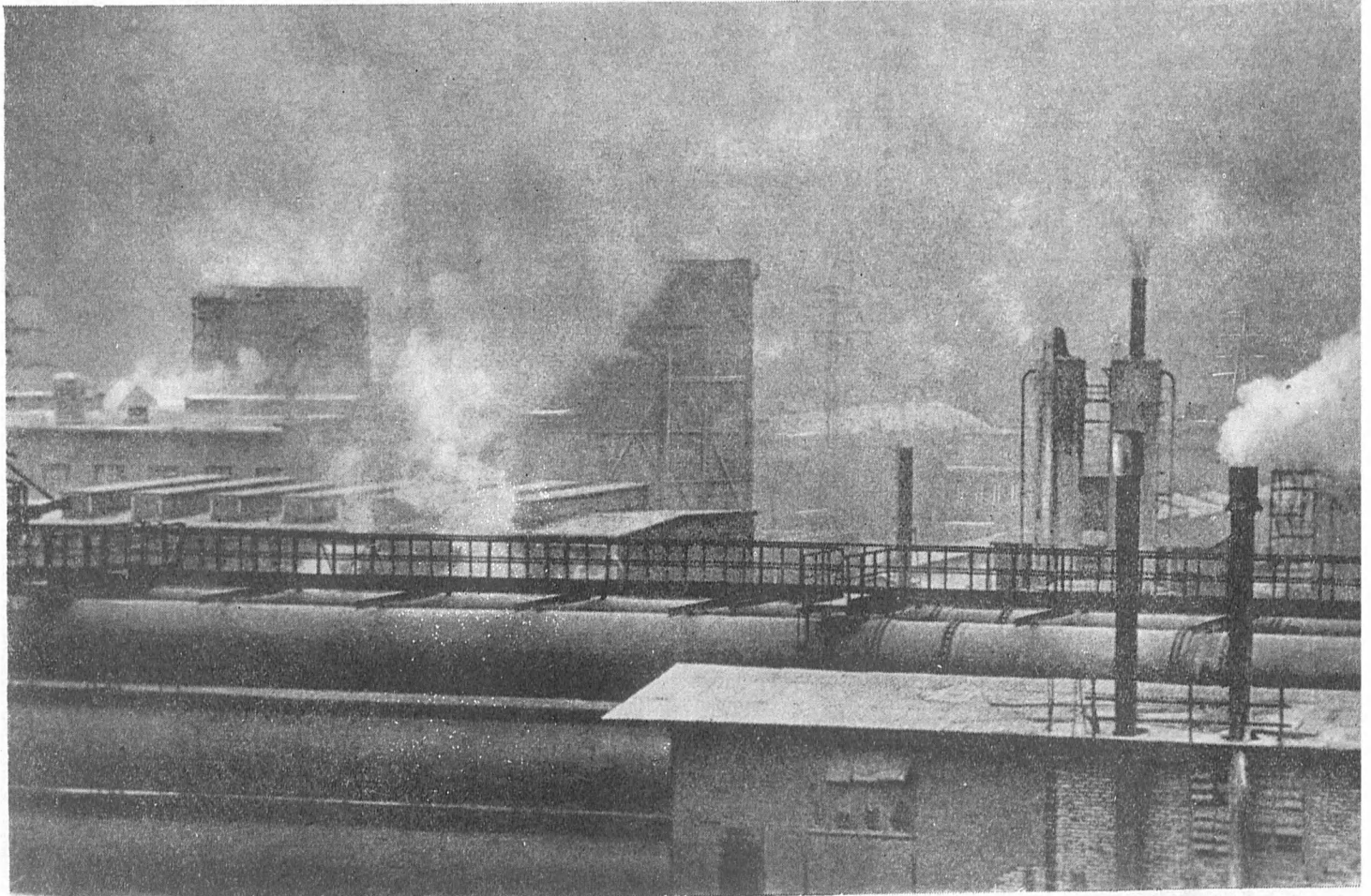
Польські архітектори й планувальники вважають подібні технічні проблеми за цілком розв'язні. Річ у тому, що, на відміну від капіталістичних країн, де стикаються інтереси окремих приватних власників, у соціалістичній Польщі ці проблеми — чисто технічні. Йдеться лише про вміння й кмітливість фахівців.

Типовий індустріальний пейзаж Верхньої Сілезії. Такий він тепер, але у недалекому майбутньому небо тут очиститься від диму і заводських випарів.

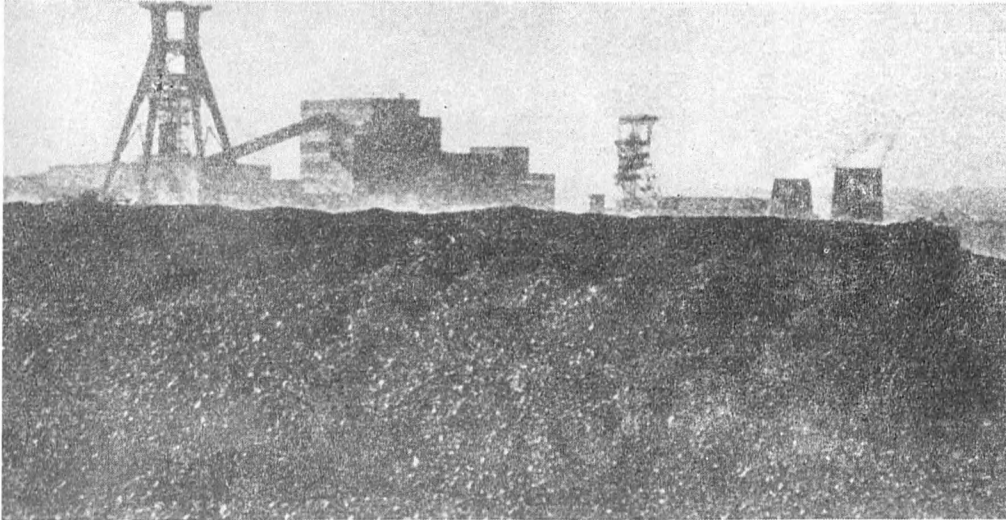

Такий вигляд матиме нове місто.

«Приїдьте до нас 1970 року, — запрошує Міхал Луковський, — і ви зможете вже чимало побачити. Адже на той час буде здійснено перший етап нашого генерального плану, який не знає собі рівного в історії містобудування і планування в цілому світі!»

ЖИТТЯ

Завмерла велика шахта «Бісмарк». Тисячі її робітників залишилися без роботи і хліба.

біття в Рурському басейні. Закриваються одна по одній шахти, і перед тисячами шахтарів постає гостра проблема: що робити далі? Старші за віком гірники спочатку заспокоювали себе тим, що незабаром справи підуть на краще: адже без вугілля не обійдешся.

НАПОКАЗ

«Розважайтеся перед кризою!» — таке гасло все більше входить у моду в Західній Німеччині, яку ще не так давно величали «країною економічного чуда». Ще 6 пак — за кільканадцять недовгих років переможена країна не тільки відновила своє господарство, а й переділа чимало довоєнних економічних показників.

Ніякого «чуда» в тому, власне кажучи, й не було. Просто американські та англійські окупаційні власті посилено підгодовували західних німців. Розрахунок був при тому такий: відновити економічний потенціал «Бізонії», «Тризонії», як тоді називалася ФРН, за допомогою «плану Маршалла» взяти під контроль західнонімецьку промисловість, забезпечити в ній свій вплив і свої інтереси — і відроджувати німецький реваншизм, з тим, щоб при нагоді знову скерувати його проти СРСР та всього соціалістичного табору. Це була далеко не нова політика — трумени й маршалли штовхали західних німців на той самий шлях, що

й їхні історичні попередники — куліджі й гувери.

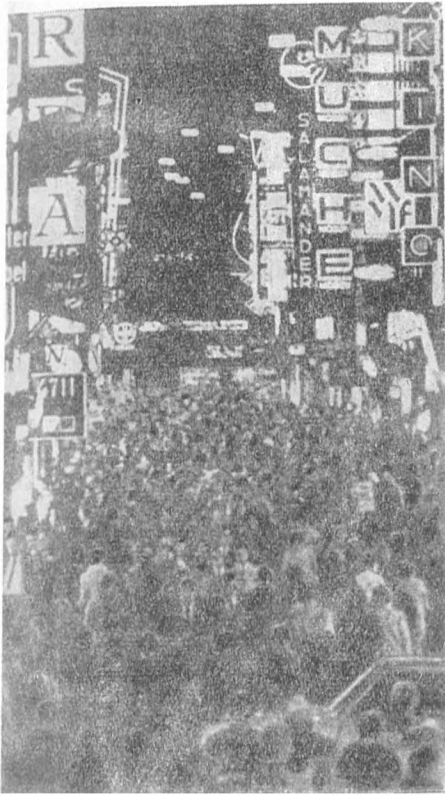
Промисловість і міста на Заході Німеччини під час війни залишилися порівняно цілими. Отже, англо-американські кредити допомогли швидко відбудувати фабрики, заводи, рурські шахти, Гамбургський порт тощо. І пропагандисти з ФРН почали на весь світ рекламувати «економічне чудо», як доказ, мовляв, життєвості капіталістичного ладу і його здатності досягати швидких темпів розвитку.

Звичайно, і в роки вицезгаданого буму в ФРН можна було знайти і безробітних, і просто голодних людей. Та їх було порівняно небагато. Тепер же справи йдуть все гірше й гірше. У Західній Німеччині з'явилися перші ознаки майбутньої кризи. Значно зменшився продаж холодильників, пральних машин та інших побутових електроприладів. Різко впав попит на автомашини. На 11 процентів знизився продаж одягу. Почало невпинно зростати безробіття. Особливо тяжким стає безро-

Та консервація сучасної, нещодавно збудованої шахти «Бісмарк» відкрила очі багатьом. Молоді шахтарі переходять на роботу до інших, ще не вражених депресією галузей економіки.

Правда, поки що не помітно спаду в торгівлі дорожочінностями, парфумами, шампанським. Це пояснюється насамперед тим, що економічна криза торкається найменше людей, які можуть дозволити собі споживати ці предмети розкошу. Крім того, вступає в дію і такий оригінальний фактор, як прагнення «напускати туману», удати, ніби життєвий рівень залишився попередній.

Ще одна своєрідна риса економічного спаду в ФРН — зменшення обсягу торгівлі в звичайних магазинах і натомість певне збільшення оборотів оптовиків. Ощадливі західні німці тепер винайшли хитромудрий спосіб уникати магазинів і купувати потрібні речі прямо на складах, не платячи таким чином надвишки роздрібним торговцям. Робиться це так. Кіль-

Фасад пошуку досить пишущий а тим

ка знайомих купують разом по кілька предметів одного й того самого краму в оптовика і тим заощаджують собі до 40 процентів торговельної надвишки. Звичайно, така торгівля вигідна покупцеві й оптовику, та власники магазинів починають горіти...

Все дошкульніше відчуваючи брак заробітків, західнонімецький обиватель починає вигадувати, як

би то принаймні удати перед іншими, що йому ведеться не зовсім зле. Наприклад, один винахідник сконструював машинку, що скручує сигарети так само, як це роблять великі машини на фабриках. Коштує такий прилад порівняно недорого — тринадцять марок, а власноручно скручена сигарета в два рази дешевша за фабричну. Отже, «капітальні витрати» компенсуються порівняно швидко. Такі машинки почали купувати не лише окремі курці, а й власники невеликих тютюнових крамничок.

«Життя про людське око» — стало сьогоднішнім гаслом у ФРН. Західнонімецький обиватель продовжує відвідувати ресторани, але дає чайові набагато менші, ніж давав раніше. Кількість таксомоторів за минулий рік зменшилася на третину. В ресторанах відвідувачі кидають у музичні автомати вдвічі менше монет, ніж минулого року. Все це, звичайно, дрібні ознаки депресії, але й велика буря починається з малого дощу.

Погіршення матеріального становища населення ФРН привертає до себе увагу економістів, політиків і преси. Щоправда, поверхового спостерігача можуть засліпити розкішні вітрини, сяюча тисячами вогнів реклама, багатоплюдний натовп на головних вулицях західнонімецьких міст. Та все це той самий туман...

Страйк! Так робітничий клас ФРН все частіше відповідає на економічну політику уряду.

КАЛІДОН КОЛО ВСЕСВІТУ

КОНКУРЕНЦІЯ. Один радіомагазин у Мілані приваблює покупців таким оголошенням: «Тут ви можете дістати кваліфіковані поради фахівця з радіотехніки». Власники іншого радіомагазину, що розташувався поруч, теж вивісили оголошення: «Тут вам дасть поради вчитель радіофахівця».

ТЕЖ ЧЕМПІОН. У Брісбейні (Австралія) помер у в'язниці 61-річний Едвард Ебзері. Він встановив своєрідний світовий рекорд: 1432 рази відбував у в'язниці покарання за пияцтво.

ПОВІТРЯНИЙ ФЛІРТ. Авіакомпанії Сполучених Штатів оголосили, що жінкам, які супроводжують своїх чоловіків у відрядження, квитки на літаки продаються із знижкою у 50 процентів. Недавно одна з компаній надіслала листи тим, хто користувався цією пільгою, з запрошенням ще не раз скористатися можливістю подорожувати разом із своїми чоловіками. Невдовзі надійшли сотні обурених листів-відповідей. Дружини рішуче вимагали повідомити, хто під їхнім ім'ям літає з їхніми чоловіками.

ДЕЛІКАТНИЙ НАТЯК. Деякі туристи мають звичку брати на спогад у ресторанах та готелях, де вони зупиняються, різні сувеніри — найчастіше це бувають ложки, виделки або серветки з емблемою готелю. Тому один ресторан в Утрехті (Голландія) надрукував у своїх меню таку примітку: «Вартість столових приборів у вартість страв не входить».

ПЕРЕМОЖЕЦЬ. В одному з портів Флориди відбувся конкурс на найкращу назву для яхти. Першу нагороду дістала назва «38.000 доларів».

ШТІЛЛЕР

Малюнки А. Левича

ЧАСТИНА ПЕРША

РОМАН

ШТІЛЛЕРОВІ НОТАТКИ У В'ЯЗНИЦІ

«Бачиш, вибрати себе самого тому так важко, що в цьому виборі цілковита ізоляція тотожна з найбільшою тривалістю і що, доконавши такого вибору, вже ніяк неможливо стати чимось іншим чи, радше, перетворитися на щось інше».

«...коли в ньому прокидається жадоба волі (а вона прокидається при виборі, бо вибір наперед її зумовлює), він вибирає себе самого і бореться за себе, як за своє щастя, бо то й є його щастя».

К'єркегор, «Або — або».

ЗОШИТ ПЕРШИЙ

Я не Штіллер! Кажу їм це день у день, відколи мене замкнули до в'язниці (я ще напишу далі, як попав сюди), кажу, присягаюся й вимагаю віскі: мовляв, без віскі не відповідатиму на жодне запитання. Знаю-бо з досвіду, що без віскі я перестаю бути самим собою і схильний улягати всіляким

добрим впливам та грати роль, яка б їм була на руку, але до мене ажніяк не стосується. А що в теперішній моїй безглуздій ситуації (вони вважають мене за зниклого громадянина свого містечка!) йдеться тільки про одне: не дати себе забалакати й матися на бачності перед усіма їхніми чемними спробами вбрати мене в чужу шкіру, бути непідкупним, хай навіть і брутальним, коротко, що йдеться тут про одне, — не дати зробити з себе когось іншого, аніж я, на жаль, є насправді, то я не перестану гукати, щоб мені принесли віскі, тільки-но хтось надійде до моєї камери. До того ж уже чотири дні, як я переказав, що віскі не конче має бути найліпшої марки: аби можна пити. Бо як ні, то я лишуся тверезий і хай собі тоді хоч скільки мене питають, а нічого не допитаються, принаймні якоїсь правди. Та все дарма! Сьогодні вони принесли мені оцього чистого зошита: маю описати своє життя! Либонь, хочуть, аби я довів, що воно в мене було, і то інше, аніж життя їхнього пана Штіллера, що десь пропав.

— Просто напишіть правду, — каже мій офіційний оборонець, — саму правду. Чорнила можете набрати коли захочете.

Сьогодні минув тиждень від того ляпаса, що допровадив мене до арешту. Я тоді був (згідно протоколу) напідпитку, й через те мені важко змалювати, як усе те виглядало зовні.

— Ходімо з нами, — сказав митник.

— Прошу, не робіть собі зайвої мороки, — відповів я. — Мій потяг ось-ось відійде...

— Але без вас, — сказав митник.

І він так шарпонував мене з приступки, що я вже не мав аніякісного бажання відповідати йому. Паспорта мого він тримав у руці. Інший службовець, що штемпелював паспорти подорожніх, був ще у вагоні. Я запитав:

— Що в моєму паспорті негаразд?

Але відповіді не дістав.

— Я лише виконую свій обов'язок, — проказав він кілька разів. — Ви ж самі добре знаєте.

Замість пояснити мені хоч кількома словами, що саме негаразд у моєму паспорті — і то в американському паспорті, з яким я об'їздив півсвіта! — він ще раз мовив із швейцарським акцентом:

— Ходімо з нами!

— Слухайте, добродію, як не хочете дістати ляпаса, то не хапайте мене за рукав: я такого не люблю.

— Ну, рушайте!

Незважаючи на моє ввічливе, але прозо-ре попередження, він набундючився, відчуваючи на своєму боці силу закону, і заявив,

що мені скажуть скоро, хто я такий насправді. І таки дістав ляпаса. Темно-синій кашкет його покотився млинком по пероні так далеко, що я аж не сподівався. Митник, тепер уже простоволосий і тому набагато людяніший, аніж був у кашкеті, якусь хвилю стояв такий здивований, навіть не лютий, тільки спантеличений, що я міг би спокійно вскочити до вагона. Потяг саме рушив, із вікон вихилилися пасажири, махаючи руками; навіть двері були ще відчинені. Не знаю, чому я не вскочив у них. А напевне міг би вихопити митникові з рук паспорт, бо він був такий розгублений, наче в твердому, синьому кашкеті, що котився собі по пероні, була вся його душа, і аж як кашкет перестав катитися, митника посіла цілком зрозуміла лють. Я нахилився в натовпі, підняв кашкет, оздобленого швейцарським хрестом, сьак-так обтрисав і віддав митникові. Вуха в митника почервоніли як буряк. Дивно: я пішов за ним, наче не піти було непристойно. Мовчки, навіть не дивлячись на мене, — врешті, я ж не тікав — він завів мене до відділку, де довелося чекати цілих п'ятдесят хвилин.

— Прошу, сідайте! — сказав комісар.

Паспорт лежав на столі. Я зразу ж відчув інший тон, гладеньку, не дуже вмілу чемність, з якої зробив висновок, що після годинного майже вивчення паспорта моє американське підданство вже не викликає сумніву. Комісар, наче бажуючи загладити брутальність молодого митника, підсунув мені навіть стільця.

— Ви, чую, розмовляєте по-німецькому, — сказав він.

— А що ж тут такого? — спитав я.

— Прошу, сідайте, — усміхнувся він.

Я лишився стояти й пояснив:

— Я німецького походження. Америка-нець німецького походження...

Він показав на стілець:

— Прошу! — І на мить завагався, сідати йому самому чи ні.

Якби я був не розмовляв у потязі по-німецькому, то, може б, усього цього й не сталося. Мене підбив на розмову якийсь пасажир, швейцарець, що дратував мене від самого Парижа. Той самий пасажир давав також свідчення з приводу мого ляпаса. Не знаю, хто він такий. Я його перед тим ніколи не бачив. У Парижі він зайшов до купе, збудив мене, спіткнувшись об мої ноги, поклав речі, вибачився по-французькому, кинувся до вікна й став прощатися швейцарською говіркою з якоюсь дамою. Тільки-но потяг рушив, мене охопило неприємне почуття, що він стежить за мною. Я затулився зачитаним «Нью-Йоркером», хоч знав уже всі дотепи з нього напам'ять, — думав перечекати, поки цікавість мого сусіда вля-

жеться. Він теж читав газету, цюріхську. Після того як ми домовилися по-французькому, що вікно буде зачинене, я боявся навіть зайвий раз глянути на краєвид, так явно, так напружено той добродій, що взагалі міг бути чудовою людиною, чекав будь-якої зачіпки, аби почати розмову. Врешті я не витримав і подався до вагона-буфету, де просидів цілих п'ять годин і трохи напився. Допіру між Мюлузом та Базелем я мусив повернутися до купе, бо ми під'їжджали до кордону. Швейцарець знову став приглядатися, немов звідкись знав мене. Не можу сказати, що йому раптом додало сміливості озватися: либонь, тільки те, що ми тепер їхали його країною. «Пробачте, ви часом не пан Штіллер?» Я не зрозумів його, бо, як сказав уже, випив трохи віскі. Я тримав у руці свій американський паспорт, а швейцарець, що перейшов на свою говірку, розгорнув тим часом якийсь часопис. За нами стояли вже двоє службовців, митник і ще якийсь, із штемпелем у руці. Я подав паспорт. Тепер я відчув, що випив забагато, — до мене приглядалися недовірливо. Мій невеличкий багаж був у порядку. «Це ваш паспорт?» — спитав другий службовець. Спочатку я, звісно, засміявся. Та врешті роздратувався й спитав: «А чий же? Що в ньому негаразд?» Це вперше мій паспорт викликав сумнів, і то тільки тому, що той добродій сплутав мене з якимось портретом у своєму часописі.

— Пане докторе, — сказав йому комісар, — не буду вас більше затримувати. В кожному разі дякую вам за інформацію.

У дверях, що їх відчинив йому вдячний комісар, добродій кивнув мені головою, наче ми були знайомі. Отже, пан доктор, яких на світі тисячі. Я не мав ані найменшої потреби відповідати йому. Комісар повернувся й мовив, знову показуючи мені на стілець:

— Прошу. Бачу, пане Штіллере, що ви не зовсім тверезі...

— Ніякий я не Штіллер! — перебив я.

— ...а все ж сподіваюся, — незворушно вів далі комісар, — що ви розумієте мене, пане Штіллере?

Я похитав головою. Він запропонував мені швейцарську сигару. Певне ж, я відмовився, бо він явно пригощав не мене, а якогось пана Штіллера. І так само не сів, хоч комісар зручно вмоствився, наче налаштувався до довгої розмови.

— Чому ви так роздратувалися, коли вас запитали, чи ваш паспорт правдивий?

Він гортав мій американський паспорт.

— Пане комісарє, я не люблю, коли мене хапають за рукави. Я кілька разів застерігав вашого митника. Дуже шкодую, пане комісарє, що не втримався й дав йому ляпаса,

і, звісно, готовий негайно заплатити відповідний штраф. Це ж зрозуміла річ. Скільки з мене належиться?

Він усміхнувся, навіть приязно. І заявив, що справа, на жаль, не така проста. Тоді закури́в сигару, трохи обім'яв її губами, старанно, незворушно, наче зовсім не думав про час.

— Ви, здається, досить відома людина...

— Я? Чого це?

— Я не розуміюся на таких речах, — сказав він, — але той пан доктор, що впізнав вас, начебто дуже високої про вас думки.

Не було ніякої ради: сталась помилка, і хоч що б я тепер сказав, усе здавалося б або марністю, або правдивою скромністю.

— Чого ви назвали себе Вайтом? — спитав він.

Я говорив і говорив без кінця.

— Де ви дістали цей паспорт?

Він питався майже добродушно й попахував не вельми запашною сигарою, застромивши великі пальці за шлейки, бо день був гарячий, і комісар, не маючи вже мене за іноземця, трохи розстебнув куртку, досить невігідну на таку пору. Він дивився на мене, зовсім не слухаючи моєї мови. А я казав далі:

— Пане комісарє, я п'яний, ви маєте слушність, цілковиту слушність, але я протестую проти того, щоб якийсь там невідомий мені доктор...

— Він каже, що знає вас.

— Звідки?

— З часопису. — І, скориставшись моєю зневажливою мовчанкою, додав: — Ви маєте дружину в Парижі. Правда?

— Я? Дружину?

— На ім'я Юліка.

— Я їду не з Парижа, а з Мексики, пане комісарє, — пояснив я.

І сказав йому назву судна, тривалість поїздки, годину прибуття до Гавра, годину виїзду з Веракруса.

— Це все може бути, — заперечив він, — але ваша дружина мешкає в Парижі. Вона танцюристка, якщо я добре зрозумів. Буцімто надзвичайно гарна жінка.

Я мовчав.

— Юліка — її сценічне ім'я, — поінформував мене комісар. — Колись вона була начебто хвора на легені й жила в Давосі. А тепер веде балетну школу в Парижі. Правда? Уже шість років.

Я тільки мовчки глянув на нього.

— Відколи ви зникли.

Я все ж таки мимоволі сів, аби почути, що читачі ілюстрованих часописів ще знають про чоловіка, який, очевидно, дуже подібний до мене, принаймні в докторових очах. Я взяв сигару, і комісар, заражений пова-

гою до мене, що її посіяв той доктор, дав мені вогню.

— А самі ви скульптор.

Я засміявся.

— Правда? — І, не чекаючи відповіді, по-вів далі своєї: — Чому ви подорожуєте під чужим прізвиськом?

Дарма я присягався, він мені не вірив.

— Шкода, — сказав він і, пошукавши в шухляді, дістав блакитний формуляр, — шкода, пане Штіллере, але як ви й далі відмовлятиметесь показати свій справжній паспорт, мені доведеться передати вас до кримінальної поліції. Самі ж, певне, розумієте.

Він струсив попіл із сигари.

— Я не Штіллер! — знову сказав я, коли комісар почав сумлінно заповнювати довжелезний формуляр. Та він, здавалося, мене вже взагалі не слухав. Я всяко пробував, і врочисто, і розважно:

— Пане комісаре, я не маю іншого паспорта! — або сміючись: — Це ж просто безглуздя! — і хоч був п'яний, але дуже добре відчував, що чим більше я говорю, то менше він мене слухає. Врешті я крикнув: — Таж моє прізвисько не Штіллер, хай вам чорт! — Крикнув і грюкнув кулаком по столі.

— Чого ви так нервуетесь?

Я підвівся.

— Пане комісаре, зараз же віддайте мені мій паспорт!

Він навіть не глянув на мене.

— Ви арештовані, — сказав він, — гортаючи лівою рукою паспорт, щоб виписати номер, дату видачі, прізвисько американського консула в Мексичі — все, що в таких випадках вимагає блакитний формуляр, і додав непривітно: — Сідайте.

Камера моя — я саме виміряв її своїм черевиком, що має неповних тридцять сантиметрів, — маленька, як усе в цій країні, чиста, що аж дихати важко від гігієни, і якраз через те й гнітюча, що все в ній на місці, все доцільне й задовільне. Ні більше, ні менше! Все в цій країні гнітючо достатнє. Я виміряв: довжина 3,1 метра, ширина 2,4 метра, висота 2,5 метра. Гуманна в'язниця, нічого не скажеш, і це найпідліше. Немає павутини на стелі, немає цвілі на стінах, нічого, чим би можна було обурюватись! Є в'язниці, які народ бере штурмом, зачувши про них; тут нема чого штурмувати. Я знаю, мільйони людей живуть гірше за мене. Ліжко на пружинах. У заграшоване вікно вранці заглядає сонце, о цій порі року десь до одинадцятої години. Стіл має дві шухляди; на нім лежить біблія й стоїть лампа. Якщо мені кудись треба, то досить натиснути на білий гудзик, і мене поведуть до відповід-

ного місця, де немає старих газет, що їх перед тим можна прочитати, є самий тільки м'який туалетний папір. А проте це в'язниця, і бувають хвилини, коли хочеться просто завити. Та людина не виє, так само як не виє в торговій конторі, а витирає рушником руки, чемно ступає по лінолеумі, дякує, коли її знову замикають до камери. Крім посінньому жовтого листя каштана, я нічого не бачу, навіть як стаю на пружинне ліжко, що, зрештою (в черевиках), заборонено. Найбільше, звісно, дошкуляють згуки невідомого походження: відколи я взяв, що в цьому містечку є ще трамваї, то майже не завважую їхнього гуркоту. Натомість дуже набридає незрозуміле белькотіння диктора радіо десь у сусідстві, щоденний гармидер сміттярів і шалене витріпування килимів на лунких подвір'ях. Здається, що в цій країні панує якийсь хворобливий ляк перед брудом. Учора задля переміни вони бавили мене тріскотінням пневматичного свердла: десь довбали вулицю, щоб потім заасфальтувати її наново. Часто в мене складається таке враження, що в цьому містечку я єдиний маю дозвілля. Із гомону на вулиці, коли свердло часом затихає, можна зробити висновок, що тут дуже багато лаються і рідко сміються. Опівночі, коли зачинаються всі пивниці, горлають п'яні. Раз співали студенти, наче не в Швейцарії, а десь у самому центрі Німеччини. Приблизно о першій усе затихає. Але від того, що я гашу світло, мало що міняється: ліхтарі з вулиці освітлюють мою камеру, тіні від ґрат лягають на стіни, заламуються на стелі, а як надворі вітряно, ліхтарі гойдаються, тіні стрибають — збожеволіти можна. Уранці, коли світить сонце, вони принаймні лежать на підлозі.

Якби не мій наглядач, що приносить їжу, я б і досі не знав, про що ж, власне, йдеться. Тут, мабуть, кожен, хто читає газети, знає, ким був Штіллер. Через те майже неможливо довідатися щось певне: кожен поводить ся так, наче ця справа всім відома, а насправді сам про неї знає лишень приблизно.

— Якийсь час його начебто шукали в озері, — каже наглядач, — але не знайшли, а тоді раптом пішла чутка, що він десь в Іноземному легіоні.

Він насипає мені юшки й пояснює:

— Багато швейцарців так роблять, коли все тут починає дратувати їх.

— Вступають до Іноземного легіону?

— По триста щороку!

— А чому ж саме до легіону?

— Бо їх тут усе дратує.

— Розумію, але чому до Іноземного легіону? Там же ще гірше.

— А мені що.

— То, кажете, він просто лишив дружину в Давосі, хвору?

— Може, то було її щастя!

— Вам так здається?

— А мені що? Відтоді вона мешкає в Парижі.

— Я вже знаю.

— Танцюристка.

— Знаю.

— Надзвичайно гарна жінка.

— А сухоти? — питаю я співчутливо.

— Вилікувалась.

— Хто це сказав?

— Вона сама.

— А... звідки ви все це знаєте?

— Звідки? З часописів.

Щось докладніше годі довідатись.

— Їжте! — каже наглядяч. — Їжте юшку, поки гаряча, і не псуйте собі нерви, містере Вайте. Бо панове лікарі тільки на те й чекають, я їх знаю!

Юшка, міністра, непогана, взагалі на їжу нарікати не доводиться, і наглядяч, здається, прихильний до мене. В кожному разі, не називає мене (як усі!) паном Штіллером, а містером Вайтом.

Маю оповідати! І то правду про своє життя, тільки щирю правду! Купка чистого паперу, авторучка, яку я на державний кошт можу щохвилини наповнити чорнилом, і крихта доброї волі — куди ж дітись тій правді, як я візьмуся до неї зі своєю авторучкою! І досить мені тільки, твердить мій оборонець, чесно триматися фактів, як правда вже буде наша, так би мовити, хоч руками її бери. Бо де ж вона дінеться, як я її всю спишу? А під фактами, здається мені, мій оборонець насамперед розуміє назви місцевості, дані, які можна перевірити, наприклад, де я працював, які мав інші прибутки, де й скільки жив, скільки маю дітей, скільки разів був розлучений, якої віри тощо.

P. S.

Де я був 18.1.1946 року?

Прогулянка на в'язничному подвір'ї.

Вона далеко не така страшна, не така прилизлива, як здається, і я справді радий, що можу знову ходити, бодай по колу. Подвір'я величеньке, між бруківкою просвічує мох, посередині росте гарний клен, далі здійсмається мур, обвитий плющем. Звісно, багато важить те, що ми ще носимо не в'язничне вбрання, а цивільне, в якому нас арештовано. Коли ми трошки розширюємо коло, що по ньому маємо гуляти, то бачимо піддашок, де тріпоче на вітрі білизна, а як ні — то тільки небо над довколишніми будинками, повне шурхотливих голубів. На жаль, ми мусимо ходити вервечкою,

один за одним, тож навіть порозмовляти не можемо. Переді мною, веслуючи руками, щоб легше було йти, виступає огрядний чоловік з блискучою лисиною (як у мене) і з цілими брижами сала на потилиці, мабуть, новачок. Коли наглядяч добродушно підганяє його, він, насилу повертаючи шию, чи то розлючено, чи збентежено озиряється довкола й шукає німим поглядом підтримки. Підтримки проти чого? За мною йде італієць, що любить співати, як купається під душем. Наглядячі не годні втриматися зі сміху, коли він передражняє мене. Я раз обернувся, щоб побачити свій портрет. Він справді смішний: руки за спиною, поза мислителя, через неухважність раз по раз вибивається з кола, тужний погляд кружляє десь понад ближнім муром. Людина, яка неспівливо переконує себе, що це не його місце. Та ще й незграбна привітність інтелектуала. Мабуть, добре мене мавпує, що на смішив навіть єврея, єдиного інтелігента серед в'язнів, який, на жаль, гуляє по другий бік кола, отже ми можемо порозумітися тільки жестами й мінами. Він начебто не покладає ніяких надій на швейцарську справедливість. Раптом хтось підбиває ногою сиру картоплину, й починається гра в футбол. Доходить до кількох спритних комбінацій, аж нарешті старший наглядяч, дуже коректний чоловік, що відчуває себе особисто ображеним, коли станеться щось некоректне, перехоплює картоплину. Стати всім! Поважне питання: звідки взялася картоплина? Ми мовчимо, осміхаємось. Наглядяч, із оббитою картоплиною в руці, переходить від в'язня до в'язня, заглядає у вічі. Кожен стискає плечима. Наглядяч пропустив ту мить, коли картоплину можна було просто викинути; мимо його волі справа раптом стає важлива, принципова. Я все це сприймаю як фарс, мені здається, що наглядяч сам ледве стримується, щоб не засміявся й не відпустити нас усіх, і водночас у душу закрадається почуття: а може, вони підготували якісь тортури і їм досить украденої картоплини, аби кинутись на нас із розпеченим залізом? Раптом зізнається мій єврей. Загальний регіт! Навіть наглядяч відчуває, що те зізнання (він зроду не бачив, щоб єврей грав у футбол) може бути тільки глумом, а це ще гірше за крадіжку синої картоплини. Він наказує євреєві, аж блідому з хвилювання, виступити з кола. Решті всім — п'ять хвилин бігом руш! Бідолашний товстун переді мною, бовтаючись, як гумова грільня, повна води, відстає, звісно, вже в першому крузі, стинає навпростець собі дорогу, аж нарешті наглядяч зупиняє його. Вони людяні, аякже. Тільки, зрозуміло ж, мусить бути лад і якась повага. Зрештою, ми ж у в'язниці попереднього ув'язнення...

Часом, коли я сиджу сам у своїй камері, мені здається, що це тільки сон. Що я можу кожної хвилини встати, відвести руки від обличчя й опинитись на волі. Що в'язниця — тільки в мені.

— Я намагався, — каже мій офіційний оборонець, — зробити ваше коротке перебування у в'язниці до суду якомога приємнішим. Давати в'язням віскі заборонено! Зате ви маєте найкращу камеру в цілому будинку, повірте мені, не найбільшу, але єдину, куди вранці заглядає сонце, з краєвидом на старі каштани. Щоправда, дзвони в соборі занадто гучні, я згоден. Але що ж ви хочете — не можу ж я перенести собор десь-інде!

Мій оборонець має слухність, як і в усюму, що він каже, але відповідає її в такий спосіб, що аж ніяк не переконує мене, а проте завше правда виходить не на моєму боці. Дзвони їхнього собору, металевий гук, що розлягається двічі на день, щонайменше двічі, коли не випадає шлюбу чи похорону, такий рев, що не чути власних думок, що аж повітря сколихується, безгучно тремтить, такий луск, як буває, коли стрибнеш із надто високого трампліну, — ті дзвони оглушують мене, забивають памороки, я просто баранію. Але мій оборонець має слухність, він не може перенести собору десь-інде! А що я мовчу, мовчу з відчаю, він дістає свою теку й мовить:

— Гаразд, перейдемо до справи!

Мій оборонець добрий чоловік, у кожному разі, не злобливий, з гарної родини, порядний навіть у манері вбиратися, трохи занукуватий, але й занукування стало його манерою, а насамперед він справедливий, безсумнівно справедливий, аж до дрібниць, безнадійно справедливий, справедливий із природженого переконання, що справедливність існує принаймні в правовій державі, принаймні в Швейцарії. Разом із тим він не дурний, багато знає, просто енциклопедія, а не людина, а надто обізнаний у швейцарських справах, тож говорить з ним про Швейцарію просто нема ніякого сенсу. Кожна критична думка про Швейцарію тоне в потоці історичних фактів, що їх годі заперечити, і врешті виходить, що коли ти не хвалиш його Швейцарії, то завше не маєш слухності, точнісінько як із дзвонами їхнього собору. Може, мене так дратує його незворушність, коректність і поміркованість. Він переважає мене своїм інтелектом, але витрачає весь свій інтелект тільки на те, щоб не припускатися помилок. Мені такі люди видаються потворами. Я не можу нічого йому закинути: він має мене за людину добру, в кожному разі, не злу, власне, за цілком розважну, за людину доброї волі,

за швейцарця. З цього погляду він мене й боронить і щоразу доводить до шаленства. Я тоді круто повертаюсь на підборах, лишаю його сидіти на ліжку, стаю до нього спиною і, заклавши руки в кишені, мовчки дивлюся на старі каштани за ґратами, вперто не відповідаю на його слова, просто через те, що не зношу таких людей, які не вважають себе, а отже й мене, здатними на вбивство.

— Я цілком вас розумію, — каже він, — цілком розумію! Ви розгнівані на Швейцарію, бо вона зустріла вас арештом. Це цілком зрозуміло, тобто я хочу сказати, що ваш гнів зрозумілий, бо гірко дивитися на батьківщину через ґрати...

— Як це — на батьківщину? — питаюсь я.

— Тільки, — перескакує він через моє досить істотне запитання, — не утруднюйте мені оборони. На жаль, деякі ваші вислови з приводу арешту попали до преси. Навіщо дратувати людей? Прошу вас задля вашої ж користі надалі стримуватися від будь-якої критики нашої країни. Врешті, це ж і ваша батьківщина.

— Що ж я такого сказав?

— Люди тут дуже вразливі, — пояснює він з похвальною щирістю і водночас явно не хоче відповідати власними устами закид Швейцарії. — Та вернімось до нашої справи. Я прочитав усі акти, і якби ви були такі ласкаві поінформувати мене тепер, де і як ви жили ці останні шість років...

Він щоразу мене питає про це. А я ж присягався, що без віскі нічого не казатиму. Він дістає із своєї шкіряної теки справу — цілу паку паперів, що їх навіть перегортати важко, як не зняти перед тим скріплювачів. Я сміюся йому у вічі. Він певний, що то моя справа, і читає мені папери цілими годинами. Ніби нудота, що нею він частує мене день у день, не ті самі тортури!

— Пане докторе, — перебиваю його сьогодні, — я їду просто з Мексиками...

— Ви так кажете, я знаю.

— Я їду просто з Мексиками, — ще раз кажу я, — і повірте, що знамениті офіри ацтеків, які вирізували людські серця з живого тіла, аби скласти їх на олтар богам, — дитяча забавка порівняно з тим, що чекає людину на швейцарському кордоні, коли вона з'явиться туди без паперів або з фальшивими паперами. Дитяча забавка.

Він тільки усміхається.

— Отже ви признаєтесь, пане Штіллере, що з вашими американськими паперами не все гаразд?

— Я зовсім не Штіллер!

— Мене повідомлено, — каже він спокійно, наче я не кричав на нього, — що ви, очевидно, не хто інший, як Анатоль-Людвіг Штіллер, народжений у Цюріху, скульп-

тор, одружений з пані Юлікою Штіллер-Чуді, зниклий шість років тому, востаннє замешканий у Цюріху, Штайнгартенгасе, одинадцять. Я взяв на себе...

— Оборону пана Анатолія Штіллера.

— Так.

— Моє прізвище Вайт.

Та я не годен йому втовкмачити цього, хоч би й сто разів казав. Розмова наша нагадує грамофонну плиту, коли голка в певному місці перескакує на ту саму борозенку.

— Як це? — питає він. — Як це ви не Штіллер?

— Ну, бо не Штіллер.

— Як це? Мене повідомлено...

Нарешті я замовкаю. Єдиний мій рятунок від цього ласкавого добродія — це те, що час його обмежений. Він вважає себе за мого оборонця й тому ображається, що я, вислухавши від нього всю справу, не йду йому назустріч. Нарешті він запихає її до теки, мовчки вовтузиться коло замка, аж поки таки замикає його, підводиться, озирється, чи нічого не забув — ручки, окулярів, — подає мені руку, наче після програної партії в теніс, повідомляє, коли прийде завтра...

P. S.

Він переконаний, що я не винен. Що це означає? Мені раптом наворачтається на думку, що на того зниклого Штіллера падає якась підозра. То ось чого тутешня влада так палко бажає знайти свого запропашченого громадянина: тоді можна буде щось з'ясувати.

Кнобель (так зветься мій наглядач) — щира душа, єдиний, хто мені вірить, як я щось оповідаю. Поки він прибирає в камері, я лежу на ліжку. Він мие підлогу доти, доки з викручуваної ганчірки починає текти така чиста вода, що хоч її пий. Вони, видно, страшенно дбають про зовнішню показність. Навіть із ґрат у цій країні витирають куряву.

— Оскільки ви самі казали, що вбили свою дружину... — починає наглядач.

Колись, чотирнадцять років тому, він торгував городиною, мав візок і кобилу Реслі, про яку й досі ніжно згадує. Спершу я думав, що він говорить про свою дружину. Відколи він повдовів, то працює наглядачем і каже, начебто за цілу його службу я перший в'язень, який не запевняє, що він невинний, коли зайдеш прибирати до камери. Каже, що не може вже зносити тієї балаканини самих тільки чесних людей. То, мабуть, щось огидне. Я довідуюся, що в сусідній камері сидить банкір, який цілими годинами плаче, а далі — сутенер, що теж торочить тільки про честь. Я, мабуть, наглядачеві подобаюсь. Ще торгуючи городиною й перебуваючи під пантофлем у своєї дру-

жини, він, видно, зовсім не так собі уявляв цю в'язницю. Певний був, що там уже є що послухати. Аж на тобі! Коли хочеш почути щось від злочинця, то мусиш бігти в кіно, каже він, як і всі... Він розуміє, що мені не дуже хочеться говорити про своє перше вбивство, адже то була моя дружина.

— А яке було друге? — питає він.

— Та друге вбивство було таке, що його не варто й згадувати, — кажу я, здираючи шкірку з ковбаси. — Я вже знав, що я вбивця, тож мені не треба було якогось особливого настрою. Це сталося в джунглях.

— Ви були в джунглях, містере Вайте?

— Звісно, був.

— А хай тобі грець! — дивується він. — Ото чудасія.

— Ви знаєте, що таке джунглі?

— Тільки з документальних фільмів, містере Вайте.

— Отакі вони й є, — кажу я і навмисне роблю довгу паузу. А тоді починаю: — Я знав, що той Шміц крутиться на Ямайці, і через те цілими місяцями тримав ножа за лівою халявою.

— А хто такий Шміц?

— Директор Шміц!

— Не чув такого.

— Гангстер, що промишляє олійками до волосся, — пояснюю я. — Такий собі, бачте, мільйонер, що йому в порядній правовій державі довелося б кепсько.

— І ви його ножем?..

— Атож.

— А хай тобі грець!

— Індіанським.

На жаль, Кнобель прибирає вісім камер і не може довго засиджуватися. Він і так уже гається в мене довше, ніж в інших в'язнів, чесних. Справді щира душа: щоразу, як вони в'язнів годують своїм несвіжим швейцарським сиром, приносить мені сервелат, і то за свої власні гроші. Щоправда, я сервелат теж не дуже люблю, надто без пива, бо він трохи з часником, і запах чути ще не одну годину, коли вже думаєш про зовсім інші речі, — але мене зворушує його добра ласка.

Пані Юліка Штіллер-Чуді, дружина зниклого, зажадала ліпших знімків, щоб даремно не їхати сюди з Парижа. Три чверті години обставляли мене лампами, аж я впрів. І вказівки за вказівками:

— Тримайтеся цілком вільно.

Я сиджу в своїй камері, дивлюсь на стіну, а бачу пустелю. Наприклад, пустелю Чіуауа. Бачу величезну пустку, повну квітучих барв там, де вже ніщо більше не квітне, барв квітучого полудня, барв смерку, барв невимовно прекрасної ночі. Я люблю пусте-

лю. Жодного птаха в повітрі, ані сліду води, ані найменшої комашки — нічого немає, тільки тиша, тільки пісок, пісок і знову пісок, не гладенький, а хвилястий, покучерявлений вітром, на сонці жовтий, як тьмяне золото або як кісткове борошно. Подекуди трапляються балки, виповнені тінями, сині, як оце чорнило, наче наляті чорнилом. І ніколи на небо не набіжить хмара, навіть імла його не затягне, ніколи тиші не порушить шурхіт якоїсь тварини, тільки то тут, то там стримлять поодинокі кактуси, рівні-рівнісінькі, схожі на органні труби чи на семипалі свічники, але високі, як будинки. Рослини, проте, нерухомі, як архітектурні витвори, навіть не зелені, а швидше рудяві, як бурштин, поки світить сонце, і чорні, як вирізані ножицями, голубої ночі, — все те я бачу розплющеними очима, не уві сні, а вочевидь, хоч і ніколи не зумію його замалювати, і кожного разу, коли я бачу його, мене бентежить неймовірність нашого існування. Скільки пустель на цій планеті, де ми гостимо! Раніше я не знав про це, тільки читав. Ніколи не усвідомлював собі, що все, з чого ми живемо, є дарунок вузької оази, неправдоподібний, як ласка. Якось, серед убивчої полудневої спеки, безвітряної, як могила, ми зупинилися коло води. То була перша водозбірня за багато днів, перша оаза за нашу подорож. Надійшло кілька індіан, мовчазних і несміливих, подивилися на нашу машину. Знову кактуси, та ще кілька всохлих агав, кілька прив'ялих пальм — це і є оаза. Питаєш себе, що тут люди роблять. Питаєш себе далі: а що людина взагалі робить на цій землі? І радий, що тобі треба братися до перегрітого мотора. В затінку від клаптя іржавої гофрованої бляхи стоїть віслюк, покидьок якоїсь далекої цивілізації, що її тепер навіть важко собі уявити, а навколо п'яти халуп із саману, без вікон, як тисячу чи дві тисячі років тому, звісно, кишать діти. Нам якось пощастило рушити далі. Вдалині ми бачили червоні гори, проте вони не ближчали, і часто хоч і чути було гуркотіння перегрітого мотора, але я не міг визначити, чи ми їдемо, чи ні. Простору наче вже не існувало, і тільки зміна дня й ночі свідчила, що ми ще живемо. Надвечір тіні високих кактусів і наші також подовжувалися; велетенські, на сто метрів завдовжки, вони рухались обіч нас по піску, що був тепер медового кольору, а денне світло дедалі блякло й блякло, прозорий серпанок порожнього всесвіту. Але сонце ще світило. А з незатьмареного імлою бузкового присмерку впливав велетенський місяць, такого самого кольору, як гори піску, осяяні останнім сонячним промінням. Ми їхали так швидко, як тільки міг витримати наш джип, і навіть відчували гордість, що

наші очі єдині бачать усе те: без них, без наших смертних людських очей, що їхали через пустелю, не існувало сонця, був тільки безмір сліпої енергії, не існував без них ані місяць, ані земля, взагалі не було світу, не було свідомості творення. Це сповнювало нас, пам'ятаю, врочистою пихою; невдовзі по тому лопнула задня шина.

Ніколи не забуду пустелі!

Я сиджу в своїй камері, дивлюся на стіну і бачу Мехіко, пливучі городи Мехіко, гондоли на рудуватій воді, що виблискують віддзеркаленою блакиттю, гондоли, що плывуть майже нечутно, всі прикрашені свіжими квітами, корсо на каналах, а навколо городи, сповнені вечної весни, Аркадія, тільки індіянська. В одному вузькому човнику, що його краї ледве вистають над рудуватою, а під веслами побриженою водою, пливе стара індіанка з немовлям, прив'язаним за плечима. Вона пропонує лагідним тихим голосом букетик орхідей. Я таких ще зроду не бачив. Вони складені з надзвичайним смаком, успадкованим від давніх поколінь. Ацтеки не визнавали свята без квітів. А ось якийсь метис продає пульке, мексиканську горілку, зроблену з соку агави; він набирає в келих каламутного питва й подає мені. Воно відгонить брагою, липкою задухою і солодкістю тропіків. А навколо в гондолах сидять індіани, цілими родинами. Бо саме неділя (як і сьогодні), всі їдять і п'ють, усі задоволені. Ось пара закоханих, що недавно спізналися. Вони сидять рівненько одне коло одного й тримаються за руки. Вони найняли повну гондолу музик — з гітарами, у величезних мексиканських капелюхах. Темні, розбійницькі обличчя, а голоси солодкі, як мед. Це народне корсо, наполовину правдива краса, а наполовину несмак. І я вертаюсь думкою до пустелі: ось що роблять люди на землі! Молода дівчина лежить долілиць на носі гондоли, занурила руки в ліниву течію, мовчазна й щаслива, а тим часом десь-інде вибухає гучний регіт. Та здебільшого вони, як я вже сказав, сидять тихо, майже оступілі чи принаймні сонні. Я бачу обличчя, гарні, наче з утраченого раю, чужі обличчя, останні рештки великого міста ацтеків. Воно було оточене озером і сполучене з суходолом тільки двома греблями, індіанська Венеція, як називали його іспанські літописці. Для індіан, що не знали колеса, вода була найліпшою дорогою, і озеро здавалося їм, мабуть, справжнім раєм. Кажуть, що подекуди його береги відривалися й плавали, як заквітчані острови. Індіани, що понад усе люблять квіти, плели з очерету плоті, насипали на них землі й баговиння, садили там навіть невеликі дерева й плавали собі

по озері на тих квітучих острівцях. Згодом озеро замулилося, а далі й висохло, залишилося лише невелика калюжа, що на ній тепер святкові гондоли, в яких поєдналася краса й несмак, нагадують ще про занепад дивовижного народу, а сучасне Мехіко, місто з поганими й гарними хмарочосами, стоїть достотно на болоті, видно, як його будівлі западають у землю, невпинно, по кілька сантиметрів щороку... Я бачу руду землю довкола, піраміди, заглулу лаву, мертвих змій на дорозі, роздавлених машинами, стерв'ятників, що чекають на здобич, бачу буйні орхідеї, що обліпили телефонні дроти, і великі, схожі на гриби, капелюхи мексиканців, їхні білі бавовняні сорочки й червонясті обличчя. Ярмарок у Мехіко! Він нагадує кольорові фільми. Такий самий мальовничий, а все ж насправді бувають хвилини, коли людину нагло посідає страх. Смердить здохлою собакою. Діти сидять голими задками на купах покидьків, на гнилих овочах. На землі розкладено товар, я ще й нині його бачу: квасоля й горох, горіхи, якісь невідомі мені овочі, а поміж ними солодощі, обліплені роями мух, і риба, що починає тхнути на пальчому сонці. Побіч тесля майструє дитячі труни, вони стоять цілими стосами, грубі й дешеві. А селянки, сидячи просто на бруківці, продають горщики, якийсь натяк на давні індійські взірці, але теж грубі й дешеві. Всюди безліч прекрасних квітів, проте запаху їхнього не чути: там, де не смердить жахливим м'ясом, що гние на сонці, смердить клоакою, і треба добре владати собою, щоб не перенести своєї огиди на людей. То не якесь там приміщення, напаковане людом, а ярмарок під голим небом, місце те звать, здається, Амекамеа, гарний ярмарок, не сумний, тільки моторошний. У тій тліні є щось демонічне, наче прокляття, яке все, що тільки може цвісти й пахнути, обертає на сморід, на розпад і гнилизну. І людина вже не борониться: ніхто не відкидає вбік здохлої собаки, лиш часом стомлено віджене мухи, перше ніж засунути до рота тортілью. До того ж усюди повно клишоногих і калік — сонце й небесна блакить здаються чистим глумом. Я не можу позбутися дивного почуття: що сталося? Проте нічого не сталося! Все дуже мальовниче, лагідне бурштинове світло великих хусток, під ним обличчя чужих жінок, над ним облупане барокко іспанської церкви, позеленілий мідяний хрест і всюди орхідеї. А крізь зелене листя бананових пальм, що висить, як великі обтріпані короги, я бачу вічні сніги Попокатепетля, Курної Гори, що вже не куриться, дивовижне біле шатро. Від чого ж мені стає моторошно? Хоч би

де ми спинилися набрати бензину, я неодмінно побачу сліпого з простягнутою рукою. На кавових плантаціях є така муха, що як укусить, то спершу набігає гнійний прищик. Його треба вичистити, та немає лікаря й немає грошей на лікаря. Далі личинки попадають у кров, а звідти в очі, й вони розпливаються, мов розбите яйце, в жовтаву масу. І люди, старі й малі, стоять осліплені з простягнутою порожньою рукою. Один співає з катеринкою. А на дахах сидять грифи, великі смердючі птахи, що часом, коли їдеш відлюдними дорогами, цілими зграями здіймаються з якогось падла: з розчавленої змії, з гнилого віслюка чи з убитої людини, яку ще ніхто не знайшов. Тих птахів видно всюди; чорні, бридкі, вони обсідають дахи навколо мальовничого ярмарку. Стерв'ятники, птахи Мексіки.

І все-таки там було гарно!

Чого я не лишився там?..

На щастя, мій прокурор (чи слідчий — я не розуміюся на таких речах) — симпатична людина, скептик, що й собі самому не завше вірить. Між іншим, він єдиний такий чемний, що стукає, перш ніж зайти до камери.

— Ви, мабуть, знаєте, хто я такий, — усміхається він.

— Пан прокурор?

Я не розумію, чого він усміхається. Руки він тримає в кишенях піджака, сам якийсь наче збентежений. Моє перше враження таке, що цей чоловік хоче мені в чомусь признатися. Він довго приглядається до мене, наче заглиблений у якісь потаємні думки, що стосуються його самого. Мені навіть якусь хвилю здається, що він глухий. Він відверто роздивляється на мене — дорослі рідко так роблять, принаймні пристойність не дозволяє когось так довго вивчати, — і, похопившись, аж трохи червоніє.

— Ви курите? — питає він. Я кажу, що не курю, і він, шукаючи запальнички, аби прикурити цигарку, додає: — Я, власне, прийшов до вас цілком приватно. Тож не подумайте, що я хочу вас допитувати. Мені кортіло познайомитися з вами...

Пауза.

— Ви справді не курите? — питає він.

— Тільки сигари.

— Моя дружина передавала вам вітання, — каже він, сідаючи на ліжко, як давній знайомий, і шукаючи очима попільнички — мені здається, все задля того, аби не дивитися на мене. — Звісно, якщо ви справді пан Штіллер!

— Моє прізвище Вайт, — кажу я.

— Я не хочу випереджати слідство, — мовить він так, наче просить вибачення чи

відчуває полегкість, і затягається цигаркою. Він, очевидно, не зразу знаходить, що в цій ситуації казати далі. І тільки по кількох хвилинах порожньої балачки, млявої через свою неуважність, — про те, який тепер на вулицях панує гамір, особливо від моторолерів, про те, що віскі і взагалі алкоголь під час попереднього ув'язнення, «на жаль», суворо заборонені, — він раптом заявляє: — Сам я ніколи не бачив Штіллера. Принаймні свідомо не бачив. Раз нам випало розмовляти по телефону, як вам, мабуть, відомо, — то був виклик із Парижа, але не знаю, чи то були ви.

Нараз його тон змінюється — стає добродушний:

— То ви вбили свою дружину, містере Вайте?

Я відчуваю, що він також мені не вірить. Він усміхається, та коли ми мовчки ззираємося, усмішка гасне. Питає, навіщо я вбив дружину.

— Бо кохав її, — кажу я.

— Хіба це причина?

— Бачите, — пояснюю я, — вона робила велику жертву тим, що жила зі мною. Всі мої знайомі так вважали, не кажучи вже про її знайомих. Сама вона, звісно, й словом не промовилась, як їй тяжко жити зі мною. Вона була дуже шляхетна людина, ви могли б запитати кого хочете, пане прокуроре, всі так вважали. Такої шляхетної, казали всі, такої гарної людини, як моя дружина, ще світ не бачив. А ми ж бували майже тільки серед освіченого товариства. Врешті, я й сам так гадав, я захоплювався нею, щоб ви знали. Мене вабила шляхетність. Оце й було її нещастя. Не можу вам навіть сказати, як часто мені та жінка пробачала. Ох, як часто!

— Що пробачала?

— Що я такий, як є.

Він часом докидає якесь запитання, наприклад:

— Ви часто сварилися?

— Ніколи не сварилися.

— Навіть перед убивством?

— Ані разу, — кажу я, — а то б не дійшло до вбивства. Ви, мабуть, не можете собі уявити мою небіжку, пане прокуроре. Кожне голосне слово було для неї чимось таким дивним, що я ніколи на нього не зважувався. Я ж вам кажу, вона була така шляхетна, що ніхто з наших знайомих такої ще не бачив. І з такою шляхетною жінкою бути одруженим — ви собі уявляєте, пане прокуроре? Я дев'ять років місця собі не знаходив через докори сумління. А як раз на тиждень не витримував тих докорів і, наприклад, шпурляв тарілкою об стіну, то здавався сам собі вбивцею перед своєю

дружиною, атож, убивцею! Так тяжко було жити зі мною тій делікатній жінці.

— Хм, — хмукає він.

— Нема чого всміхатися, — кажу. — Мені потрібні були цілі роки, аби зрозуміти, що я її вбивця, й зробити з того відповідні висновки.

— Хм, — знову хмукає він.

— Я ні від чого не відпираюся, — кажу я. — Але не сподівайтесь, що мене мучить сумління, пане прокуроре, я вже не маю його. Просто якимось його зужив. Мене стільки мучило сумління, поки вона була жива. Так, для неї життя зі мною було жахливе, просто жахливе.

— І через те ви її... вбили?

Я киваю головою.

— Розумію, — каже він.

— Такого ніхто не витримає. Не можна роками терпіти муки сумління, пане прокуроре, не знаючи, через що воно тебе мучить!

І т. д.

Не знаю, чи він мене зрозумів.

Раз на тиждень, щоп'ятниці, нам дозволено купатися під душем, по десять хвилин, по десять в'язнів разом. Тільки тоді я й бачу своїх сусідів, і то голих-голісіньких, серед пари й хлюпоту води, тож поговорити між собою майже не можна. Один в'язень, що вважає себе за невинного, вперто не вживає мила. Низенький італієць щоразу співає. Важко під душем щось відчитати на фізіономіях, змінених пасмами мокрого чуба й піною з мила. Та ще й те заважає, що людина гола. Ми звикли бачити відкритим тільки обличчя, тут же мимоволі мусиш розглядати все тіло, а це невелика втіха. Можна хіба що вгадати: робітник, інтелігент, спортсмен, службовець. Здебільшого наші голі тіла неприємні — невиразні, в найкращому випадку природні, найчастіше трохи смішні. Я зазнаюся з одним німецьким євреєм: ми з ним миємо один одному спину, бо сам не всюди дістанеш. Обидва ми вважаємо, що треба було б митися щодня. Після дитячого майже вереску під раптовим холодним душем, що ним старший наглядач виганяє нас до роздягальні, ми всі притихаємо, рожеві, як немовлята, з чубком, як у хлопчаків. Здається, крім мене, тут немає тяжких злочинців. Завдяки тому, що моє прізвище (як «Штіллера») стоїть у кінці абетки, я ще можу хвилю порозмовляти з німецьким євреєм. Ми обидва вважаємо, що особиста гігієна в Швейцарії не дуже відповідає їхньому прагненню до зовнішнього глянсу. Він розповідає про тутешнє своє помешкання, де теж, за угодою, має право митися теплою водою тільки в кінці тижня. Потім маршируємо поодиноці до камер, завивши шиї рушниками.

Сьогодні я отримав такого листа:

«Дорогий брате! Можеш собі уявити, що я майже оцей не склепив, відколи дістав звістку про тебе від кантональної поліції. Анні теж дуже схвилювана. Це моя кохана дружина — ви напевне сподобаєтесь одне одному! Не гнівайся, що я не приїхав відразу до Цюріха, бо цими днями ніяк не можу. Ти часом ні на що не хворий, коханий брате? Бо на знімку такий худий, що я аж злякався. Насилу впізнав тебе. Ти був у батька в притулку? Хай він тебе не дратує, він дуже постарівся, ну, та ти ж його й сам знаєш. Ти вже, певне, чув, що мати померла. Вона не мучилась так, як ми боялися. Яюсь підемо разом на її могилу. Відколи поліція повідомила мене, що ти знов у Швейцарії, я весь час думаю про матір. Вона чекала тебе з години на годину, нікому не казала, але ми добре знали, чого вона лягає спати пізніше за всіх: певна була, що ти того вечора таки приїдеш. Знай, що мати завше тебе боронила, щоразу казала, що, може, ти хоч сам живеш щасливо.

Нам, звісно, дуже цікаво, дорогий брате, як тобі ведеться. В нас тут майже нічого не сталося. Я працюю управителем, із моєї ферми в Аргентині нічого не вийшло, бо саме тоді ніяк не можна було лишити матір саму, але нам живеться непогано.

Чи ти чув, що ваш приятель Алекс наклак на себе руки? Принаймні кажуть, що він начебто ліг під газову грубку. Чи він не був ваш приятель? Але годі вже про смерть, краще скажу тобі ще раз, які ми раді, що ти з'явився. Про Юліку, либонь, нічого тобі писати, газети кажуть, що їй тепер набагато краще. Вона ще була на материному похороні. Я розумію, що їй потім уже не хотілося бачити нас, твоїх кривих. Вона буцімто й далі мешкає в Парижі. Може, ти вже говорив із нею.

Не ображайся, як я на цьому й скінчу, бо в нас тут саме виставка родини і приїхав представник Федеральної ради. Я так тебе й не розпитався як слід ані про твоє життя, ані про твої думки на майбутнє. Бажаю тобі, любий брате, якнайшвидше вийти на волю! А тим часом щиро твій

Вільфрід.

Як тільки звільнюся на два дні, то неодмінно відвідаю тебе. Сьогодні лиш хотів тобі написати, що ти, звісно, кожної хвилини, коли захочеш, можеш оселитися в нас».

Вони вже не вірять жодному моему слову. Врешті мені, мабуть, доведеться присягтися, що пальці, якими я присягаюся, — мої власні пальці. Сміх та й годі. Сьогодні кажу своєму оборонцеві:

— Ну певне ж, я Штіллер.

Він витріщає на мене очі:

— Що це означає?

От тобі й маєш: уперше в його чесному

мозку прокидається думка, що я справді можу бути кимось іншим, а не їхнім запропаченим Штіллером. Але ким? Я підказую йому: може, радянським агентом з американськими документами? Він не дається на жарт: на його думку, все радянське ніяк не надається до жартів, воно просто надто погане, як, з іншого боку, все швейцарське просто надто гарне, щоб жартувати з нього. Я підказую: може, я есесівець що на якийсь час зник, а тепер знову зачуваю нюхом собі роботу, воєнний злочинець із досвідом у східних справах, на яких тепер великий попит? Але як їм докажець, що я воєнний злочинець? Хоч би як гаряче я запевняв, що це правда, без доказів вони мене не пустять на волю. Мій оборонець навіть не вірить, що Мексіка краща за Швейцарію. Коли я йому кажу це, він тільки гнівається:

— Яку це має дотичність до нашої справи!

Мого оборонця не цікавить, як кобрам виривають отруйне жало, щоб можна було використати їх у славнозвісному індіанському танці гадюк. Ще менше його цікавить, як індіанці готуються до смерті. Так само йому байдуже, хто видав наказ на розстріл мексиканських революціонерів. А в тому, що мексиканське небо належить стервятникам, а мексиканські родовища — американцям, він сумнівається. Справді не легко по годині щодня бавити розмовою цього чоловіка. Посеред розповіді, що принаймні мене самого встигла захопити, він перебиває:

— Орізаба? А де вона лежить?

Він дістає свою ручку й не дає мені спокою, аж поки не занотує моєї так само ввічливої, як і лаконічної відповіді; тоді одразу ж питає далі:

— Отже, ви там працювали?

— Я такого ніколи не казав! Я заробляв гроші й жив.

— Як?

— Дякую, дуже добре.

— Я питаю, як ви заробляли гроші?

— Так, як усі заробляють. У кожному разі, не своїми руками.

— А чим?

— Ідеями.

— Поясніть докладніше.

— Я був ніби радником у гасієнді, — кажу йому й роблю такий рух, немов загрибаю свої чесні прибутки.

Він удає, що не помічас того руху.

— Що таке гасієнда?

— Велике земельне володіння, — відказую я й досить докладно оповідаю про свою посаду, незначну, але таку, що через неї проходили неминучі хабарі з обох боків, про свої ідеї з приводу тих хабарів, а також про географічне положення Орізаби,

просто райське, поблизу тропічної зони, але ще не в ній самій. Не люблю тропіків, їхньої буйної рослинності, просякнутої задухою, їхніх величезних метеликів, мокро-го повітря, вологого сонця й липкої тиші, повної отруйних плодів. Орізаба лежить іще якраз над цією зоною, на узгір'ї, овіяному вітрами з верховин. За нею біліють сніги Попокатептля, перед нею синіє Мексиканська затока, схожа на величезну блакитну мушлю, а навколо простягся квітучий сад, десь такий завбільшки, як цілий швейцарський кантон. У ньому цвітуть не тільки орхідеї, що ростуть там як бур'ян, а й корисні рослини: фінікові та кокосові пальми, інжир, цитрини й помаранчі, тютюн, оливи, кавові й шоколадні дерева, банани тощо...

Сьогодні мій оборонець каже:

— Ви, здається, не дуже обізнані з Мексікою.

Мій оборонець попрацював.

— Усе, що ви мені вчора розказували, анітрохи не відповідає правді. Ось, прошу, — він показує мені книжку з міської бібліотеки: — Уже Беніто Хуарес¹ мав собі за мету ліквідувати велике землеволодіння. Йому не пощастило домогтися свого. Порфіріо Діаса² скинуто через те, що він опирався на великих землевласників, а потім, як вам, либонь, відомо, пішла ціла низка кривавих революцій, і все, аби ліквідувати велике землеволодіння. Підпалювано монастирі, розстрілювано землевласників, а скінчилося диктатурою революціонерів. Усе це ви можете прочитати ось тут. Прошу. А ви мені можете про квітучу гасіенду, що, буцімто, була така завбільшки, як швейцарський кантон...

— Атож, якщо не більша.

Мій оборонець хитає головою.

— Навіщо ви мені оповідаєте такі небилиці? Ви ж самі розумієте, що так ми ніколи не посунемося далі. Це ж неправда! Ви, мабуть, ніколи не були в Мексіці.

— Прошу; як собі хочете.

— Хто б міг у нинішній Мексіці посідати таку велику гасіенду — за уряду, що твердо забороняє велике землеволодіння?

— Сам член уряду...

В такі матерії мій оборонець не хоче вдаватися. Він нервується, коли відчуває щось підозріле, а насамперед, як щирий швейцарець, не зносить, коли хтось жартує з чужих вад, замість засудити їх і рішуче окреслити як типові за залізною завісою.

Він тоді зразу заявляє, що Мексіка — комуністична країна. Я на таке твердження не можу пристати хоча б тому, що добре знаю її, не кажучи вже про ту обставину, що мексиканські корисні копалини переважно перебувають в американських руках, отже переважно добре бережені, та й потяг до великих земельних володінь я вважаю за чисто людську рису, то чого ж ми, люди вільні, не можемо говорити про все людське?..

Мій оборонець каже:

— Перейдімо до справи!

Мені ж історія мого міністра з гасіенди видається такою цікавою, що я не зможу її замовчати. Він був чи не фабрикантом конторських стільців, що їх кожна держава потребує у величезній кількості. І не єдиним фабрикантом таких стільців. Та якимось його вибрали на міністра торгівлі, і він сам, власною персоною, сів на державний стілець. Аби щось робити, він видав заборону на довіз товарів з-за кордону. Як же ж то було горе для всіх, хто любив виготовляти конторські стільці — матеріалу скоро почало бракувати. Можна собі уявити, що міністрові торгівлі доводилось нелегко. А як уже дійшло до останнього, тобто як матеріал, що його бракувало в країні, був закуплений у Сполучених Штатах і гарнесенько складений у стоси по той бік кордону, міністр не міг більше встояти перед бідканням конкурентів, і за два тижні закон про заборону довозу був скасований. Звісно, решта всі спізналися з закупамі, збанкрутували й були раді, коли їм запропонували вступити в трест. А міністр торгівлі, хоч йому й нічого не можна було закинути, не потребував більше віддаватися служінню батьківщині, він осів у занедбаній гасіенді, що нею хоч якимось винагородила його держава, і заходився піднімати її на ноги з допомогою кількох тисяч наймитів, що їхніх мальовничих брилів я й досі не можу забути. Коли ми сиділи на тінистій веранді, вони завше були в нас перед очима, мов білі гриби на вкритих цвітом спекотних полях, і скоро гасіенда справді стала зразковою, земним раєм...

Довідався від прокурора:

На Анатолія-Людвіга Штіллера, скульптора, востаннє замешканого в своїй майстерні по Штайнгартенгасе в Цюріху, зниклого в січні 1946 року, падає якась підозра, що її мені не можуть докладніше назвати, поки не доведено, хто я такий. Здається мені, що йдеться тут не про якусь дрібницю. Шпигунство? Не знаю, що мою думку штовхає саме в цей бік. А зрештою, мені байдуже: я не Штіллер. Як би їм хотілося, щоб я був Штіллер! Чи він винен, чи не ви-

¹ Хуарес Беніто-Пабло — державний діяч Мексіки, 1858—1872 рр. — президент республіки. Під час громадянської війни 1857—1861 рр. уряд Хуареса видав ряд демократичних законів.

² Діас Порфіріо — державний діяч Мексіки, 1877—1880 і 1884—1911 рр. — президент; встановив у Мексіці режим жорстокої диктатури, заохочував широке вторгнення в Мексіку іноземного, особливо американського капіталу.

нен, а їм його бракує, як у шахах пішака: без нього не можна скінчити справи. Тор-гівля наркотиками? Коли ж ні, я відчуваю, що тут пахне радше політикою, до того ж підозра з боку федеральної поліції (так мені наче підказує вираз обличчя мого прокурора) оперта на дуже хисткі підстави. Сам факт, що людина раптом зникла, зваблює, природно, на всілякі домисли.

P. S.

Аж тепер мені спало на думку (я тим часом знову собі гортав біблію), що обидва, і оборонець, і прокурор, між іншим питали мене, чи я знаю російську мову. Я відповідав, що, на жаль, не знаю. Бо, мовляв, російська мова, мабуть, дуже гарна, як і взагалі слов'янські мови... Чи тут не можна було такого казати?

Ніщо не минуло мене! Найближчим часом вони хочуть звести мене з тією паризькою дамою. Як видно з карток, вона білява або рудувата, на вигляд дуже принадна особа, трохи худорлява, але зграбна. Їй послали мій знімок, так само як і братові зниклого. Дама та твердить, що вона моя дружина, і має прилетіти сюди літаком.

Прогулянка на в'язничному подвір'ї — одинцем! Так гуляти дуже приємно, але мене огортає задума. Ця пільга свідчить, що керівні панове й далі (або що далі, то більше) вважають мене за свого зниклого Штіллера. Вони лишають мене навіть без наглядача, і я можу не тільки гуляти по колу, а й сидіти на лавці проти сонця, малюючи собі щось гіллячкою на піску. Тільки треба не забувати щоразу стирати малюнок черевиком, а то вони вважатимуть його за мистецтво й порахують ще за один доказ того, що я зниклий Штіллер. Минає осінь. То тут, то там, наче просто з неба, спадає на землю жовтий кленовий листок. Видно й по небі, що осінь: його блакить стала блякліша, прозоріша. Повітря прохолодне, особливо зранку. Заснована павутиною просторінь. Туркочуть голуби, і коли на соборі озивається дзвін, вони здіймаються вгору, немов срібляста хмарка, а по мурах, слідом за ними, нечутно перебігає зграйка тріпотливих тіней. Вони сідають на гребенях дахів і на ринвах, а тоді знову опускаються на моє тихе подвір'я, дріботять навколо моєї лавки й туркочуть.

Я їй розкажу оповідку про Ізидора. Правдива оповідка! Ізидор був аптекар, отже, людина сумлінна. Він непогано заробляв, мав кілька дітей і був саме в розквіті віку. А вже й говорити не доводиться, що своїй дружині Ізидор був вірний чоловік. От тільки не зносив, що дружина завше питала його, де він був. Він тоді лютував, але

лютував про себе, зовні не видно було нічого. Він не хотів сперечатися, бо, властиво, їхнє подружжя, як я вже сказав, було щасливе. Одного чудового літа вони вирушили — тоді саме була така мода — в подорож на Мальорку, і якби не безкінечні жінчині питання, що сердили його, все йшло б якнайкраще. Ізидор був винятково лагідний, бо ж він їхав відпочивати. Прекрасний Авіньйон обох їх зачарував; вони гуляли по ньому рука в руку. До Марселя Ізидор та його дружина, дуже мила жінка, як можна собі уявити, прибули саме в дев'яту річницю свого шлюбу. Середземне море сяяло, мов на плакаті. Коли дружина стояла вже на пароплаві, що мав відпливати на Мальорку, Ізидорові, на її мовчазне незадоволення, в останню мить заманулося ще купити якусь газету. Може, трохи з самої впертості, у відповідь на її запитання, куди ж він іде. Далєбі, Ізидор про таке не думав: просто пароплав іще не відчаливав, і він, як звикли чоловіки, пішов трохи потинятися. Із самої впертості, як уже сказано, він зачитався французькою газетою. І коли його дружина справді попливла на мальовничу Мальорку, Ізидор, переляканий ревом пароплавної труби, врешті підвів очі від газети й углядів, що стоїть не коло своєї дружини, а на бруднуватій баржі, повній самих чоловіків у жовтій уніформі, що теж уже відчалювала від берега. Саме відчепили від пристані грубі линви. Ізидор бачив уже тільки, як віддаляється мол. Він скоро знепритомнів — не можу сказати, чи від проклятущої спеки, чи від того, що французький сержант затопив йому кулаком у підборіддя. Натомість осмілюсь рішуче заявити, що Ізидорові, аптекареві, в Іноземному легіоні жилося важче, ніж досі. Про втечу годі було й думати. Жовтий форт, де з Ізидора виховували чоловіка, стояв серед пустелі, й Ізидор навчився там цінувати захід сонця. Звісно, він часом думав про свою дружину, коли не був надто стомлений, і очевидно написав би до неї, якби не забороняли листуватися. Франція все боролася за свої втрачені колонії, тож Ізидор побував у таких краях, про які йому й не снилось. Ясна річ, він скоро забув про свою аптеку, як інші забувають про свою кримінальну минувшину. З часом він навіть позбувся туги за країною, яку в документах звав своєю батьківщиною, тож тільки задля пристойності одного чудового ранку через багато років відчинив хвіртку й ступив на своє подвір'я, бородатий, худий, із тропічним шоломом під пахвою — аби сусіди, що давно вже мали його за небіжчика, не перелякалися таким незвичним убором; ну й, звісно, при боці в нього висів револьвер. Була неділя, день народ-

ження його дружини, що її він, як уже згадувалось, кохав, хоч за всі ті роки не написав їй навіть листівки. Скинувши оком на садибу, що анітрохи не змінилася, ще тримаючись рукою за хвіртку, що рипіла на незмашчених завісах, як і давно колись, він на хвилю завагався. П'ятеро дітей, всі трохи схожі на нього, але всі на сім років старші, аж йому стало якось дивно, вже гукали здалека: «Татусю! Татусю!». Відступати було нікуди, тому Ізидор відважно ру-

шив далі, бо в тяжких боях став справжнім чоловіком, до того ж сподівався, що його кохана дружина, коли вона вдома, не зажадає вже від нього пояснень. Він повільно йшов моріжком, наче повертався з своєї аптеки, а не з Африки чи Індокитаю. Дружина сиділа, зацікавившись з дива, під новою парасолькою. Прегарної вранішньої сукні, в яку вона була вбрана, Ізидор теж ніколи ще не бачив. Служниця — так само новина для нього — миттю принесла бородатому панові філіжанку, напевне, вважаючи його за нового приятеля дому, але навіть без тіні огуди. «Холодно в цій країні», — мовив Ізидор і відкотив рукави сорочки. Діти були щасливі, що їм дозволено гратися шоломом, хоч, звісно, не обійшлося без сварки, а як на столі з'явилася свіжа кава, то запанувала цілковита ідилія: неділя, дзвони, іменинний торт. Що Ізидорові ще було треба! Не звертаючи уваги на служницю, що саме розкладала начиння, Ізидор простяг руки до дружини. «Ізидоре!» — мовила вона й через нього не могла налити кави, тож бородатий гість мусив сам себе обслужити. «Що таке?» — спитав він лагідно, наливаючи їй теж. «Ізидоре! — мовила вона, мало не плачучи. Він обняв її. — Ізидоре! — мовила вона. — Де ти був так довго?» Ізидора наче громом прибило. Він відсунув свою філіжанку, встав і, заклавши руки в кишені, зупинився перед кущем троянди. Він просто відвик бути одруженим. «Чому ти ніколи не

написав хоча б листівки?» — спитала вона. Тоді він мовчки відібрав у спантелених дітей шолом, швидким, завченим рухом надів його на голову, напевне справивши на дітей таке враження, що їм не забути його довіку: татусь у тропічному шоломі, з револьвером у кобурі, і все не тільки справжнє, а навіть уживане! А коли дружина сказала: «Знаєш, Ізидоре, тобі справді не слід було так робити!» — Ізидорові було вже досить родинної ідилії. Він витяг (мабуть, знову швидким, завченим рухом) револьвера і вистрілює просто в м'який, не торкнутий іще, цукровою піною оздоблений торт. Можна собі уявити, яке з цього вийшло свинство. «Ну, Ізидоре!» — крикнула дружина, бо її вранішня сукня була геть уся, від верху й до низу, оббризкана кремом. І якби не було наочних свідків — невинних дітей, — вона б усі ті відвідини, що тривали заледве десять хвилин, вважала за галюцинацію. Оточена п'ятьма дітьми, мов та Ніуба, вона ще встигла побачити, як безвідповідальний Ізидор спокійно виходить за хвіртку, з неможливим тропічним шоломом на голові. Після того шоку бідолашна жінка ніколи вже не могла дивитися на торт, щоб не згадати про Ізидора, тож усі її жаліли, і в чотири, а радше в тридцять шість очей, нараяли розлучитися. Та мужня жінка все надіялась. Що він винен, і так було ясно. Але вона сподівалася, що він покається, жила тільки для п'ятох дітей, народжених від Ізидора, і ще цілий рік, як та Пенелопа, не здавалась на намову молодого адвоката, що, не без особистого інтересу, приходив до неї та підбивав на розлучення. І справді, настав знову її день народження, Ізидор повернувся, привітався, як звикле, сів до столу, відкотив рукави сорочки й знову дозволив дітям бавитися своїм шоломом. Та цього разу їхня радість від того, що вони мають татуса, не тривала навіть трьох хвилин. «Ізидоре, — сказала дружина, — де ти знову волочився?» Він підвівся, вже, хвалити бога, не стріляючи, навіть не відбираючи в невинних дітей шолома, ні, він тільки підвівся, закотив знову рукави й пішов до хвіртки, щоб уже ніколи більше не вернутися. Бідна дружина аж заплакала, підписуючи заяву на розлучення. Але підписати мусила, бо Ізидор не зголосився у визначений законом термін, аптеку його продали, нове подружжя жило собі скромно й тихо, а як термін скінчився, шлюб їхній був зареєстрований у відповідній державній установі, одне слово, все пішло нормальною колією, що мало особливе значення для дітей, які тим часом підростали. На запитання, де їхній татусь доживає свого віку, вони так ніколи й не дістали відповіді. Не дістали ніколи навіть листівки

з краєвидом. Мамуся й не хотіла, щоб діти про таке питали, — вона ж сама не мала права питати цього в татуса...

На віскі вони грошей не мають, а на телеграму до Мексики, аби швейцарське посольство потвердило, що там не тільки існує паскудний закуток, званий Орізабою, а й справді є ціла низка квітучих гасієнд, що частину їх таки посідають колишні міністри і що деякі з них більші за Цюрихський кантон, а деякі й ні. Зрештою (повідомляє мене мій старанний оборонець) посольство не може потвердити, що на якійсь із мексиканських гасієнд працював коли-небудь швейцарський підданець.

— Ну от, — кажу я, — тепер ви самі бачите!

— Що?

— Що я не швейцарський підданець, пане докторе, а отже й не можу бути вашим зниклим Штіллером.

Щоразу, як один із нас знаходить особливо логічний доказ, він другого анітрохи не переконує. Мій оборонець сягає до своєї теки і справді вручає мені сигару, навмисне для мене куплену. На жаль, не тієї марки, що я люблю, та все одно я зворушений.

— Чи можете ви дати слово честі, що дійсно були в Мексиці? — питає він. — Без жартів!

Смішно: така дрібниця, як сигара десь на франк, відразу тебе зобов'язує, ти вже не можеш у відповідь на запитання свого благодійника просто мовчки повернутися до нього спиною... Чи я дійсно був у Мексиці! Кожен може сказати «так», але не кожен, гадаю, може розповісти моєму оборонцеві, як бідолашному робітникові болить спина, коли він збирає спідняки на такі от сигари, бо то найнижчі листки на бадиліні, твердіші за верхні, сірі від порошу та піску й крихкі — не так візьмеш, і він уже поламався. А робітникові платять тільки за цілі листки. Тими так званими спідняками обгортають сигари високого гатунку, тож навіть мови не може бути про товар з якимось ганджем...

— Ну так, — каже мій оборонець, — розумію, але яке це має відношення до мого питання?

Я курю сигару й розповідаю йому про свою працю на тютюновій плантації в Урупані. Важкі були часи. З ранку до вечора навколішки. Інакше спідняків не можна збирати, навіть так, навколішки, треба ще нагинатися, щоб вибрати найкращі. Якось — ніколи того не забуду — я переповзав так від бадиліни до бадиліни, у мексиканському брилі, не бачачи решти збирачів. Дарма я чекав на свисток наглядача. Хоч як я тоді бідував, але просто не міг уже ви-

тримати спеки, мені було байдуже, дістану я платню чи ні. Дедалі дужче смерділо сіркою. Я закричав, охоплений раптовим страхом. Із сірої землі, якраз позад мене, шугнула хмарка жовтавого диму. Марно я гукав інших робітників — здебільшого то були індіанці, — вони вже повтікали. В ноги мені так пекло, що я не витримав і кинувся бігти. Але куди? Всюди здіймався дим, немов у чоловічому товаристві, що курить сигари. Я бачив, як лопалася навкруги земля, зовсім нечутно, і з розколин смерділо сіркою. Я біг наосліп, поки так засапався, що мусив зупинитись. Озирнувся на нашу плантацію й побачив, що вона підіймається вгору, заокруглюється й стає пагорбом. Страшенно цікаве видовисько, проте спека й дим погналі мене далі. Я розповів про все в селі. Жінки скликали дітей і плакали, чоловіки вирішили послати телеграму власникові плантації, що обернулася на вулкан. За кілька днів і ночей — село перебувало під постійною загрозою — утворилася вже чимала гора, оповита жовтавими й зеленавими пасмами. В селі ніхто не міг ані працювати, ані спати. Сонце сяяло, як завжди, тільки в повітрі смерділо розпеченою ядуchoю сіркою, аж хотілося не дихати. Серед безхмарної ночі світив місяць, і водночас гуркотів грім. Маленька церква була переповнена, дзвони дзвонили безперестанку, та часом їх приглушував гуркіт, як лопалася гора. Відповідь на телеграму не прийшла, треба було рятуватися самим. Яскраве полум'я світило навіть крізь дим, що здіймався аж до місяця. А потім потекла лава, повільно, але нестримно, холонучи й тужавіючи на повітрі, чорне місиво, що по ньому кучерявилась біла пара. Тільки вночі видно було ще внутрішній жар у тій кам'яній каші, що насувалася ближче й ближче хвилиною заввишки з будинок, по десять метрів на день. Птахи кружляли, як божевільні, не знаходячи своїх гнізд, ліси зникали під розпеченим камінням кілометр за кілометром. Село спорожніло. Здається, з мешканців ніхто не загинув. Вони йшли, несучи на руках або за плечима заплаканих дітей, обвішані клунками, що в них мало було цінного, і гнали перед собою перелякану худобу. Осли ревли й тим завзятіше опиралися, чим дужче їх били. Лава спокійно пливла між будинками, наповнювала їх, поглинала. Я єдиний не мав чого рятувати, тому стояв на пагорбі й дивився, як надходить лава; вона сичала, мов гадюка, все мокре обертала в пару, і шкіру теж мала гадючу, металево-сіру, шкарубку. Під тією шкірою ворушилося м'яке, гаряче, рухливе нутро. Нарешті лава досягла церкви. Перша вежа вклякнула і разом з усіма своїми уламками зникла в її пащі, а друга встояла

і стоїть ще й нині, вежа з невеличкою іспанською банею — єдине, що лишилося від села...

— Село звалося Парікутін. Нині так звеється новий вулкан, — закінчую я свою розповідь.—Якщо ви колись попадете до Мексики, дорогий докторе, неодмінно поїдьте до того Парікутіна. Дороги препогані, але їзда виплатиться: матимете на що подивитись, особливо вночі. Розпечене каміння вилітає на п'ятсот метрів заввишки, а всередині гуркотить так, наче котиться лавина. Перед камінням щоразу з кратера здіймався дим, схожий на величезну кучеряву капустину, тільки що чорний з червоним, бо його освітлює жар зі споду. Ще недавно вулкан вибухав досить часто: через шість хвилин, через десять, через три, щоразу викидаючи новий сніп розпеченого каміння, яке здебільшого гасло, не долітаючи до землі. Першокласний фейерверк, повірте мені. А насамперед лава! З-посеред мертвих шлаків, таких темних, що навіть місяць не годен їх освітити, раптом виривається, наче ясний пурпур, б'є, мов кров із чорного бика. Лава та, мабуть, дуже рідка й плинна, бо майже блискавично вихлюпується з гори, повільно втрачаючи свій блиск, аж поки наступить новий вибух. Жар б'є, мов з домни, яскравий, мов сонце, осяваючи ніч видобутим із самого серця нашої планети смертельним палом, що йому ми завдячуємо все живе на землі. Неодмінно подивіться на той вулкан! Я добре пам'ятаю, як у душі тоді прокидається радісний шал, що його можна погасити тільки в танці, в найдикішому з усіх танців, той надмір жаху й захвату, що, напевне, охоплював тих неблагненних людей, які виривали з свого тіла гаряче серце.

Мій оборонець занотовує:

— Парікутін? Як ця назва пишеться?

— Так, як вимовляється.

Ми ще балакаємо про се, про те. Сигара має незвичний мені смак, але по-своєму добра. До справи (так він зве свою паку паперів) ми знову не доходимо.

— Пане докторе! — гукаю я йому навздогін, уже в коридор. —Про мою роботу на тій плантації можете не дізнаватися. Не гайте марно часу, бо її навіть ваше швейцарське посольство не знайде.

— Чому не знайде?

— Через лаву.

Він усе-таки пошле телеграму.

Я не їхній Штіллер. Що вони хочуть від мене! Я нещаслива, нікчемна, незначна людина, що не має за собою ніякого життя, аніякісінького. Навіщо я брешу? Тільки на те, аби мені залишили мою порожнечу, мою нікчемність, мою дійсність, бо втечі не існує, а те, що вони мені пропонують, —то

втеча, не воля, а втеча в якусь роль. Чого вони не дадуть мені спокою?

Доктор Боненблюст (так звати мого оборонця) зустрівач на аеродромі даму з Парижа, що вважає себе за мою дружину і, здається, зачарований нею.

— Я тільки хотів повідомити вас, — каже він, — що пані долетіла щасливо. Вона, звісно, передає вам вітання...

— Дякую.

— Тепер вона в готелі.

Мій оборонець не може всидіти на місці. Він тільки переможно потирає руки, наче та дама з Парижа — все одно, що велика гармата, яка присилує мене до капітуляції. Я кажу йому:

— Пане докторе, я нічого не маю проти того, щоб мене відвідували жінки, тільки ще раз попереджаю вас: я чоловік палкий, нестриманий, а надто восени.

— Я їй казав.

— Ну?

— Дама наполягає, щоб їй дозволили поговорити з вами на самоті. В понеділок о десятій вона буде тут. Певна, що знає свого чоловіка трохи краще, ніж він сам себе. А про нестриманість, на її думку, нічого й говорити, її чоловік віддавна мріяв бути нестриманим, і вона певна, що сама з вами впорається.

І знову частує мене сигарою.

— В понеділок о десятій? — кажу я. — Прошу.

Кнобеля, мого наглядача, врешті починає сердити моє розпитування про даму з Парижа, яка запевняє, що одружена зі мною.

— Я ж казав уже, — бурчить він, — що вона дуже елегантна. І пахне на цілий коридор.

— А які в неї коси?

— Руді, як варення з шипшини.

Справжнього її образу скласти собі з його слів не можна, хоч відповідає він на кожне моє запитання: що більше я слухаю Кнобеля, то менше можу собі уявити її.

— Та їжте вже! — каже він. — Адже самі її скоро побачите. Може, вона зовсім не вашого стилю, хоч і весь час запевняє, що ви її чоловік.

— Не мого стилю? — сміюся я. — Не пам'ятаю, чи я вже оповідав про мулатку?

— Ні.

— Ото був мій стиль, — кажу я.

— Мулатка?

— Це було в Ріо-Гранде, — починаю я таким тоном, що Кнобель відразу сідає. — Раптом... А хліба у вас немає? — перебиваю я сам себе. Кнобель миттю встає й кладе на стіл півхлібини. Я відрізаю велику

скибку й починаю жувати. Кнобель знову сідає й перечікує, поки я проковтну. — Раптом... ми якраз сиділи коло ватри, бо вечори в пустелі страшенно холодні, а що дров там, звісно, й знаку не було, ми палили ганчірки, якими витирали машину, хоч вони більше смерділи, аніж гріли, й домовлялися з пачкарями, як вони вночі нас переправлять через кордон, бо тамтешня влада знову видала наказ арештувати мене — аж раптом із-за червоних скель з'являється він!

— Хто?

Спробуй розповідати, коли в тебе рот напханий хлібом, та й міністру треба сьорбати, поки гаряча.

— Хто з'являється з-за скель? — перепитує Кнобель.

— Лімузин, — кажу нарешті я й знову кусаю хліба — надто він смачний. — Крадений, звісно. А втім, виглядав він чудово, як омах золотої куряви. То останнє сонячне проміння так його забарвлювало. А лімузин, що мчить через пустелю, гойдається, ясна річ, як човен, на хвилях піску.

— Ясна річ.

— Певне ж, він помітив нашу невеличку ватру.

— Ну й що?

— Бах! А він їде далі. Ми, певна річ, думаємо, що то американська поліція. Тож знову: бах! Бах! І ще раз: бах! Аж раптом — хто б ви думали в ньому їде?

— А хто?

— Джо.

Я сьорбаю міністру.

— Хто такий Джо?

— Її чоловік.

— Мулатчин?

— Певне ж.

— А хай тобі грець!..

— Негр, — додаю я. — Дуже добрий хлопець, тільки, звісно, не тоді, як у нього вкрадуть жінку. Але в темряві, коли в нього тільки зуби біліють, — бр-р-р!

— Ну?

— А ми кохали одне одного.

— Ви й мулатка?

— Я її запитав: «Ти кохаєш мене чи його?» Вона мене дуже добре зрозуміла. І кивнула головою. Бах! І відтоді вже жодного слова не було про Джо.

— Убили?

— На місці.

— А хай тобі грець!..

— Вона поцілувала мене. Ото був мій стиль.

Кнобель насипає мені ще тарілку міністри, запопадливо, як кельнер, що обслуговує багатих гостей.

— Я негрів люблю, — веду я далі, — але не зношу одружених чоловіків, навіть як вони негри. Завше остерігайся його — це не

для мене! Ми, певне ж, відразу переїхали кордон...

— До Мексики?

— Не вмикаючи світла. Ліворуч Ріо-Гранде. Праворуч місяць уповні.

— Це було ваше третє вбивство?

— Мабуть...

Власне, Кнобелеві не годилося б сидіти стільки в моїй камері: решта в'язнів щоразу дістають холодну їжу. Наглядач тримає вже відро в руці: не знаю, на що він іще чекає.

— Людина — справжній хижак, — кажу я загальниками. — Повірте мені, пане Кнобелю. А все решта нічого не варте.

Проте він чекає далі, тому я починаю знову:

— Як згадаю собі ту хвилину, коли я вперше побачив Флоренс... У тартаку, охопленому полум'ям!

— Хто така Флоренс?

— Моя мулатка.

— Ага.

— То було аж в Орегоні, я хотів наловити коло берега риби. Бо грошей на їжу не мав, а красти тоді ще не хотів. Уважав ще себе за чесного, аякже! Хоч цілими днями нічого не міг уловити, жодної риби. Бо це вам не іграшки — ловити рибу в океані, з такого стрімкого берега, коли внизу бурхає прибій. Паскудне діло: годинами стоїш сухий на рифі, приплив то піднімається, то опадає, але ніколи не досягає рифу, і ти почувашся безпечно, немов пан, аж раптом надходить хвиля, бозна-чому вища на цілих чотири метри. І як ти її вчасно не помітиш, не побачиш іще здалеку, як вона баранцями піни заливає риф, то чи ти чесний, чи нечесний, а все одно потонеш, хвиля розтрощить об скелі та й понесе в море твій труп, якого вже ніхто не розпізнає... Був ясний полудень. Я стояв отак, заглушений прибоєм, аж нараз бачу — над берегом позад мене здіймається дим та ще й такий чорний, щоб ви знали, наче затемнення сонця починається. Напевне, тартак, думаю собі, бо що б у тій пустельній місцевості ще могло горіти? Уявіть собі: на двадцять миль навколо нема жодної будівлі, самі тільки скелі, вівці та сталеві линви, що ними з навколишнього пралісу стягують колоди. Коли я, засапавшись, видобувся на пагорб, вогонь несамовито тріщав, у небо цілими снопами злітали іскри. Такого полум'я я ще зроду не бачив. Пожежників, звісно, й сліду немає, самі тільки жінки стоять навколо, кусають нігті й просять бога, щоб припинив вітер. Гасити нема чим, чоловіки, як завше в неділю, десь подались грати в скраклі, а тут полум'я тріпоче в повітрі, виляскує, наче багрянні короги. Надзвичайне видовисько! Вогонь вихоплюється з усіх дахів, нічого не можна вдіяти, вітер

аж свище, і коли він налітає на велетенські стоси сухого дерева, настає така спекота, що за сто кроків годі витримати. А посеред дворища стоїть іще бак, повний бензину.

— А хай тобі грець!

Питаюсь її, чи вона часом не збожеволіла, — адже бак щомиті може злетіти в повітря. Та вона не слухає, біжить до своєї хати...

— Хто?

— Просто в хмару чаду й диму. Мулатка.

— А хай тобі грець!

— І я... я за нею!

— Певне ж.

— Чому певне ж? — питаю я. — То було чисте божевілля, але раптом мені спало на думку, що, може, вона хоче врятувати дитину. Ніколи того не забуду, запевняю вас: стою я в тій хаті, а нагорі вже подекуди займаються гонтини. Якийсь старий негр бігає, наче мавпа, по димучому даху й силкується загасити вогонь сміховинною садовою кишкою, кожну гонтину зокрема, бо далі струмінь води не сягає. Видно, що то марна справа, а в хаті такого диму, що задушитися можна. «Агов! — гукаю я. — Чуєте?» Аж бачу — стоїть вона, нерухома, безпорадна, руки опустила й тільки плаче. Молодесенька мулатка. Ото було на що подивитися, дорогий мій Кнобелю: гарна, як дикий звір, вісімнадцятирічна жінка... Решта все, звісно, — старий мотлох, що його не варто й рятувати, матраци й посуд. Я так розлютився, що схопив її, та як трусону!

— Нащо? — питає Кнобель.

— Вона мені заявляє, що я повинен рятувати холодильник. «І гадки не маю!» — кричу я. А старий негр усе поливає дах садовою кишкою, аж нам на голови капає. «Чого тобі тут треба?» — питає вона. «Тебе!» — кричу я. Я хапаю її на оберемок, і вона осміхається, показуючи свої білі зуби. «Я маю чоловіка!» — каже вона. «Ну, гайда!» — кажу я. «А в тебе є машина?» — питається вона. Машин усюди повно, думаю я, і саме в ту мить, як вона обіймає мене, щоб легше було її нести, завалюється дах. Іскри аж танцюють. Заношу її, немов поранену, до першої-ліпшої машини на дорозі й даю газу. То був плімут. Власник його, мабуть, якийсь комівояжер, навіть не помітив, як ми проїжджали повз нього, всі витріщили очі на бак з бензином, що кожної хвили міг спалахнути.

— А ви, пане Вайте, драла, га?

Аж любо глянути, як Кнобель радіє, коли іншому комусь пощастить: просто сяє весь.

— Через чотири години ми сиділи над тихою затокою, що належала вже до Каліфорнії, і ловили рибу в такому місці, де

нас ніхто не міг побачити. «Як тебе хоч звати?» — спитав я. «Флоренсі!» — відповіла вона. Очі в неї були як блекота, а шкіра — мов шоколад. «Джо вб'є тебе, якщо спіймає», — мовила вона. Я тільки засміявся. «Ми ж маємо машину!» — й показав їй, як розколупувати мушлю, коли треба принади на рибу.

Нарешті Кнобеля гукають, і йому таки доводиться йти. Вже з в'язкою ключів у руці він питає мене:

— І ви щось уловили?

— Ще б пак! — кажу я й широко розводжу руки: — Отакенну рибину!

Мій прокурор, єдина людина, якій я, майже не прикидаючись, можу звірити всю

свою біду, прийшов до мене попрощатися: він їде з своєю дружиною (що знову передає мені вітання) на десятиденний відпочинок до Понтрезіни. Ми бажаємо один одному всього найкращого.

Коси в неї руді, навіть дуже руді, за нинішньою модою, але не як шипшинове варення, а радше як сухий порошок всхри. Дуже оригінальні. До того ж вельми приємний колір шкіри, алебастр, а по ньому ластовиння. Також дуже оригінальний, проте гарний. А очі? Я б сказав блискучі, ніби пойняті сльозою навіть тоді, як вона не плаче, блакитнувато-зелені, немов зріз віконного скла, тільки що живі, а отже, непрозорі. На жаль, брови вона підголює так, що

лишаються тільки тонесенькі смужки, через те її обличчя набуває витончено-суворого виразу, але й стає трохи схоже на маску, наче на ньому застиг подив. Дуже шляхетна лінія носа, особливо збоку, набагато чутливіші ніздрі. Губи, як на мій смак, трохи затонкі, не те щоб нечутливі, але ту чутливість треба спершу збудити, а фігура (в чорному костюмі) якась завузька, наче хлоп'яча, — відразу видно балерину. Швидше навіть не хлоп'яча, а юнацька: жінці її віку це надає несподіваної зваби. Вона дуже багато курить. Її вузьенька рука, що гасить тільки надкурену ще цигарку, далеко не безсила, чимало в ній також несвідомої жорстокості, хоч сама вона, видно, вважає себе за дуже тендітну й кволу. Говорить вона дуже тихо, щоб співрозмовник не кричав. Спекулює на тому, що її треба оберегати. Ця хитрість теж, мабуть, несвідома. А пахне від неї так, що аж у голові паморочиться, правду казав Кнобель; певне, якісь дуже добрі парфуми, зразу спадає на думку Париж і крамниці при Вандомському майдані.

— Як ся маєш? — питає вона.

Я знаю цю манеру відповідати питанням на питання, вона притаманна багатьом жінкам, власне, всім: тим більше я мушу берегтися небезпечного почуття, що я вже колись із нею здибався.

— Ти справді вже не пізнаєш мене? — питає вона.

Її маніакальна впевненість, буцімто я — її зниклий чоловік, анітрохи не вдавана, ця впевненість прозирає в кожному її слові, навіть як вона говорить про цілком сторонні речі.

— Ти вже не куриш? — питає вона.

Потім — оскільки з самих запитань, що їх, власне, й не назвеш запитаннями, бо вони дозволяють тільки єдину відповідь, а всі інші просто поминають, як відмовки, не виходить довгої розмови, — я розповідаю баєчку про Ізидора, пристосувавши її до своєї прекрасної гості, себто, відкинувши п'ятеро дітей і змінивши її так, як мені недавно снилося: Ізидор, з'явившись додому, не стріляє в торт, а тільки показує свої руки зі слідами ран... Божевільний сон!

— Ох, — зітхає моя дама, — ти нітрохи не змінився, від тебе слова розважного не почуєш, усе вигадуєш якісь химери!

Спершу мене все це смішить, далі сердить, але якось і зворушує: ця дама з Парижа, що сидить у чорному костюмі на моєму ліжку й курить цигарку за цигаркою, далєбі не дурна, можна собі уявити чудовий вечір, проведений з нею, і то не один. Насамперед чарує її усміх, трохи стомлений, з якоїсь причини гіркий. Він будить цікавість, які ж переживання ховаються за

ним, мимоволі раз по раз поглядаєш на її губи і відчуваєш свої власні. Проте гостя моя, здається, не може звільнитися від настирливої думки, що вона мене знає. Вона просто не вірить, що я можу бути кимось іншим, а не її зниклим Штіллером. Весь час говорить про своє подружжя, що, як я довідаюся, теж було не таке, як слід. Я вже кілька разів виявляю їй своє співчуття. Коли я нарешті встряю в розмову, — вона не засипає мене словами, навпаки, часто замовкає й тільки жадібно затягається цигаркою, цілі хвилини гіркої мовчанки, що її ще важче перервати, аніж потік слів, — то кажу:

— Сподіваюсь, мадам, вас повідомили, що ви розмовляєте з убивцею...

Вона пропускає мої слова повз вуха, як невдалий жарт.

— Я вбивця, — знову кажу я при найближчій нагоді, — хоч швейцарська поліція не годна мені зробити такий закид. Я вбив свою дружину...

Все дарма!

— Ти смішний, — мовить вона. — Справді-таки смішний, мушу тобі сказати. Стільки років не бачились, а ти знову за свої химери, ну просто дитячі!

Признаюся, через її поважність я раз у раз почуваю себе невпевненим — не в тому, чи я справді вбив свою дружину, а чи пощастить мені звільнити нещасну жінку від її манії. Чого вона, власне, хоче від мене? Я так само поважно пробує перекопати її, що ми ніколи не були одружені, цілком поважно, навіть тоді, як вона схоплюється з мого ліжка, починає ходити з кутка в куток по камері, стріпаючи рудими косами, зупиняється перед загратованим вікном і курить, засунувши вузьенькі руки в тісні кишені костюма, який щільно облягає її тіло, стоїть мовчки, втупивши очі в пожовклий каштан надворі. Мені не видно її обличчя.

— Мадам, — кажу я, беручи в неї з пачки цигарку. — Ви прилетіли сюди літаком, аби пробачити своєму зниклому чоловікові. Я розумію, ви довгі роки чекали на цю важливу, ба навіть урочисту хвилину, і вам напевне дуже прикро, що я не той чоловік, якому ви з цілого серця сподівалися пробачити все. Я не той чоловік, мадам...

Вона тільки мовчки пахає димом.

— Думаю, що й так усе ясно, — кажу я і теж закурюю. — Тут довго нема про що говорити.

— Що ясно? — питає вона.

— Що я не ваш зниклий чоловік.

— Чому? — питає вона, не обертаючись. Я бачу принаймні її повну грацію шию.

— Мадам, — кажу я так само поважно, — мене дуже зворушує розповідь про ваше нещасливе життя, але даруйте мені: що більше я вас слухаю, то менше розумію,

власне, зовсім не розумію, чого ви від мене хочете. Від мене, що, як ви вже знаєте, замордував свою дружину, така жінка, як ви, що, хвалити бога, знесла своє нещасливе подружжя й лишилась в квітучому стані, — справді не розумію, що ви хочете мені пробачити.

Мовчанка.

— Ви живете в Парижі? — питаю я.

Тепер вона обертається до мене. У німому подиві її обличчя менше скидається на маску, стає ще краще, живіше, аж мене опановує думка, що могло б дійти до зустрічі, до зустрічі насправді, бо обличчя в неї тепер таке, що мені хотілося б поцілувати її в чоло. Може, й треба було б поцілувати її, хай би потім як хотіла витлумачила мій учинок. Так триває цілу хвилину, потім обличчя знову ніби замикається і знову починається те саме:

— Анатолію, що з тобою діється?

Я знову кажу:

— Моє прізвище Вайт.

Вона просто міняє тактику — поводитьсь так, наче то мене посіла манія. Викидає непогашену цигарку за грати (що тут суворо заборонено, як і багато дечого) і стає переді мною, правда, не торкається до мене, але певна, що я до неї таки торкнуся, що, охоплений раптовим каяттям, попрошу в неї пробачення. І справді, бувають хвилини, коли я стаю просто безборонний, всміхаюся, хоч мені зовсім не смішно: хай би я виглядав, як гном, як мінотавр, як не знаю хто там іще — від того нічого не зміниться, анічогісінько, вона просто не може побачити в мені когось іншого, крім свого зниклого Штіллера.

— Не думала я, — каже вона, — що в тебе колись буде лисина! Але тобі так навіть непогано.

Я просто німію. Мені просто памороки забиває. Хоч візьми й задуши її, все одно ця дама не перестане думати, що я її зниклий чоловік.

— Чому ти ніколи не писав?

Я мовчу.

— Я навіть не знала, чи ти живий...

Я мовчу.

— Де ти був усі ці роки?

Я мовчу.

— Ти мовчиш!..

Я мовчу.

— Просто зник і все. Навіть чутки про себе не подав ніколи! І саме тоді! Я ж могла померти...

Нарешті я кажу:

— Ну все, годі!

Не знаю, що я ще казав. Вона провадила своєї, аж поки я її схопив, і навіть тоді, непохитна в своїй манії, вважаючи кожен мій порух, чи то сміх, чи тремтіння, тільки за

потвердження того, що вона не помиляється, не переставала пробачати мені. Я схопив її, так трусонув, що аж гребінці посипалися з кіс дощем, кинув на тверде ліжко, і вона лишилась лежати на ньому в подертій кофтині, зім'ятому костюмі, розпатлана, з невинно-спантеличеним виразом на обличчі. Вона не могла підвестися, бо я вклякнув коло неї і тримав її гарячі долоні так міцно, що вона з болю заплющила неймовірно гарні очі. Її розпущені коси були чудові — духмяні, легкі, як шовк. Вона дихала так, наче довго бігла: на повні груди, розтуленим ротом. Зуби теж прегарні, хоч деякі з пломбами, але білі, з перламутровим полиском. А що другою рукою я стиснув її за ніжні щоки, вона не могла говорити. Я розглядаю її, немов якусь річ, зненацька цілком тверезо, просто як жінку, як чужу, невідому жінку. Якби не зайшов був Кнобель із попельничкою...

Немає втечі. Знаю, що немає, і кажу собі це щодня. Немає втечі. Я втік, щоб не вбивати, й переконався, що саме моя спроба втекти є вбивство. Лишилось тільки одне: взяти на себе певність, що я позбавив когось життя, навіть якщо її зі мною ніхто не поділяє.

Химери! Я маю оповідати про своє життя, а коли пробую оповісти про нього так, щоб було зрозуміло, вони заявляють: химери! (Тепер я хоч знаю, звідки мій оборонець узяв те слово разом із поблажливою усмішкою!) Він слухає, поки я розказую про свій будинок в Окленді, про негрів тощо, та як тільки я переходжу до головного, як тільки пробую змалювати те, що не можна вже підтвердити знімками, наприклад: що діється, коли людина пустить собі кулю в скроню, мій оборонець починає чистити нігті й лише чекає, аби перебити мене якоюсь дурницею:

— Ви мали будинок в Окленді?

— Мав, — відповідаю я коротко. — А що таке?

— Де лежить Окленд?

— Навпроти Сан-Франціско.

— Он як, — каже мій оборонець. — Справді?

Будинок був чотири метри завширшки й тринадцять завдовжки (мій оборонець занотовує, саме це він і хотів дізнатися!), як казати точніше, то навіть не будинок, а просто халупа, вкрита гонтом. Колись то була челядня якоїсь ферми, потім ферму поглинуло місто, лишилась тільки ця занедбана халупа. Та ще велетенське дерево, евкаліпт — ніколи не забуду срібного шепоту його листя. Навколо самі дахи, а небо повне кривих телеграфних стовпів, і на них трі-

поче білизна сусідніх негрів. Знову ж таки, як казати точніше, то по праву руку від мене жили китайці. А ще не треба забувати про маленький здичавілий садочок. У неділю чути, як співають негри в своїй дерев'яній церковці. А то все тиша, велика тиша, тільки часом долинає з порту хрипке гудіння пароплавів та брязкіт ланцюгів, що від нього аж мороз іде поза шкірою. Властиво, та халупа була не моя, я тільки наймав її. Я тоді взагалі не мав грошей. Замість платні за помешкання, я мав годувати кішку. Я не зношу котів. Але їжа їй стояла наготована в червоних бляшанках, зате я мав кухню з плитою і холодильником, навіть радіо. В задушні ночі тиша ставала нестерпна, і я тішився, що в мене є радіо.

— І ви жили там самі-самісінькі?

— Ні, з кішкою.

Про кішку він не занотовує... А та кішка, як мені тепер здається, була першою прикметою тамтешнього мого життя. Господарі називали її «Little Grey» і годували на кухні; я не хотів підтримувати такого звичаю хоча б через запах. Я щодня відкривав по бляшанці, висипав бридку мішанину на тарілку в садку, але розбещена кішка не хотіла на таке пристати. Не встигав я оглянутись, як вона вже сиділа на моєму підвіконні й пирхала, лупаючи на мене зеленими очима, що горіли мов жарини. Як я міг у таких умовах читати? Я одним махом викидав той клубок дряпучих лап у темну каліфорнійську ніч і зачиняв усі вікна. Вона сиділа за шибкою, пирхаючи, як тільки я на неї позирав, сиділа годинами, тижнями. Я ніколи не забував дати їй їжу з бляшанки, то був мій обов'язок, єдиний обов'язок у тодішньому моєму житті. А вона ніколи не забувала залізти до хати крізь якесь відчинене вікно (я ж не міг ціле літо сидіти з зачиненими вікнами!) і несподівано, коли я саме почувався щасливим, потертися об мої ноги. То була правда війна, смішна війна на витримку, страхотлива війна: я цілими ночами не міг очей skleпити, бо вона без кінця нявчала навколо хати — всі сусіди вже вважали мене за якогось нелюда. Раз я впустив її і замкнув у холодильник, та все одно не міг заснути. Коли я пожалів її й випустив, вона вже не пирхала. Я нагрів молока, та вона виблювала його. З очей її дивилася смерть. Мені все сприкрилось: і халупа, й садок. Кішка стояла в мене перед очима, хоч насправді десь ділася, й довела мене до того, що я перед сном пішов шукати її. Я питався негрів, що сиділи край пішоходу, чи не бачили вони «Little Grey», та вони тільки стискали круглими плечима. Її не було дванадцять діб. Одного паркового вечора, коли в мене саме була Гелен, вона раптом вискочила на

підвіконня. «Бідолашна!» — вигукнула Гелен. На писку в кішки зяяла рана, з неї капала кров, а дивилася вона так, наче то я її поранив. Тиждень я годував її в кухні: вона таки домоглася свого. Принаймні майже домоглася, бо якось уночі, коли вона мені приснилася, я зійшов до кухні, взяв її з теплої подушки, де вона вмостила, й виніс у темний садок, спершу поглянувши, чи загоїлась рана. Все почалося наново: вона знову чіпіла за вікном і пирхала. Я не міг собі дати з нею ради...

Мій оборонець усміхається.

— Але, крім кішки, з вами там більше ніхто не жив?

— Чому ж, — кажу я. — Жила Гелен.

— Хто така Гелен?

— Жінка! — кажу я, сердитий на нього, що він завше вміє перевести розмову на другорядне, і на його авторучку, якою він негайно занотовує ім'я Гелен.

— Будьте цілком відверті, — мовить він і, вислухавши від мене несамовиту історію про якусь жінку, запевняє: — Звісно, все це лишиться між нами, в кожному разі, пані Штіллер я не скажу жодного слова.

Неодмінно все вибовкає!

Читав біблію.

(Недоречний сон про зводини з пані Юлією Штіллер-Чуді: бачу знадвору крізь вікно, як молодший за мене чоловік, мабуть, зниклий Штіллер, ходить по кав'ярні поміж столиками і, піднявши руки, показує ясно-червоні шрами, так би мовити, продає своє тавро, що його ніхто не бере. Страшенно прикре становище. Я сам, як уже сказано, стою знадвору, коло мене дама з Парижа, і обличчя в неї якесь незнайоме; вона трохи глузливо заявляє, що той продавець тавра — її чоловік, і також показує мені свої руки, також із двома ясно-червоними шрамами. Наскільки я розумію, вони, очевидно, хочуть довести одному, хто з них хрест, а хто розп'ятий на хресті, і все те мовчки: люди сидять коло столиків, переглядають ілюстровані часописи...)

Мій наглядач хоче знати, хто така Гелен. Він щойно чув це ім'я в прокуроровій канцелярії. Я кажу, що вона була дружина американського сержанта, і що той сержант якось уранці приїхав із морської казарми й застав нас у помешканні... Надто стомлений, щоб знову розповідати про вбивство, я додаю лиш:

— То був чудовий хлопець.

— Її чоловік?

— Він зажадав від своєї дружини, щоб вона пішла до психоаналітика, а вона зажадала від нього того самого.

— Ну?

— І все.

Мій нагляд розчарований, але я дедалі більше переконуюсь, що це й добре: саме історії, які розчаровують, які не мають справжнього кінця, а отже й справжнього сенсу, роблять враження взятих із життя.

Більше немає ніяких новин.

P. S.

Що вони сподіваються від таких виїздів на місце подій, не знаю. Здається, вони передумали взяти мене до майстерні зниклого Штіллера, принаймні відклали ту подорож надалі, налякані моєю обіцяркою потрошити все дощенту тому типові, що завдав мені стільки клопоту. Тепер, чую, надували їхати зі мною в Давос. Навіщо?

Можна про все розповідати, тільки не про своє справжнє життя. Це прирікає нас лишатися такими, якими нас бачать і відтворюють у своїй пам'яті люди, що твердять, бучімто знають нас, що вважають себе за наших друзів і ніколи не припускають, що ми можемо змінитися, споганюють кожне диво (те, чого ми не годні розповісти, чого не можна ані змалювати, ані довести), аби лише мати підставу сказати: «Я знаю тебе».

Мій оборонець у нестямі, чого раніше чи пізніше й слід було сподіватися; не те щоб він не владав собою, він тільки аж побілів, так намагається владати собою. Не вітаючись, мовчки, впершись течкою в коліно, він дивиться в мої заспані очі й чекає, поки я прочумаюся і зацікавлюся, чому він такий обурений.

— Ви брешете, — каже мій оборонець.

Мабуть, він сподівався, що я почервонію; він і досі нічого не розуміє.

— Як я тепер можу вам вірити? — скаржить він. — Кожне слово з ваших уст викликати мене сумнів, щонайменше сумнів, відколи я маю в руках ось цей альбом. Прошу! Гляньте самі на знімки!

Згоден, що це знімки, і що між зниклим Штіллером та мною є певна зовнішня схожість теж не буду заперечувати; а проте я сам себе уявляю зовсім іншим.

— Навіщо ви брешете? — одно питає він. — Як же я можу вас боронити, коли ви навіть мені не кажете щирої правди?

Він не може цього збагнути.

— Де ви взяли цей альбом? — питаюся я. Він не відповідає.

— І ще зважуєтесь запевняти мене, що ніколи не були в цій країні, що навіть не можете собі уявити життя в нашому місті!

— Без віскі не можу собі уявити, — кажу я.

— Ось дивіться! — мовить він.

Часом я пробую йому допомогти:

— Пане докторе, все залежить від того, що ми розуміємо під життям! Справжнє життя, що залишає по собі слід у чомусь живому, а не тільки в поживному альбомі, далєбі може навіть не бути чудовим, історичним, незабутнім. Розумієте, пане докторе, справжнє життя! Це може бути життя простої собі матері або якогось великого мислителя, фундатора певного вчення, що полишило слід у світовій історії. Але не конче його життя — тут, здається мені, йдеться не про наше значення. Важко сказати, від чого життя стає справжнім. Я гадаю, що від дійсності, але що таке дійсність? Ви можете також сказати: від того, що людина лишається сама собою. Але ж інакше б її ніколи й не було! Бачте, пане докторе, існування, хоч яке б воно було нічимне, наостанці може стати навіть самою лише провинною, а дуже прикро, коли наше життя лишає слід тільки в якійсь провині, наприклад, у вбивстві — таке буває, і не обов'язково, щоб над ним кружляли стертв'ятники. Ви маєте слухність, пане докторе, все це тільки слова. Ви мене розумієте? Я говорю дуже неясно, якщо просто не брешу, аби трохи спало напруження. Слід — теж тільки слово, я знаю, може, ми взагалі говоримо лише про речі, яких нам бракує, яких ми не розуміємо. Бог також слід! Він — сума справжнього життя, чи принаймні часом мені так здається. Чи слово теж слід? Може, справжнє життя просто німе й не залишає по собі жодних образів, взагалі нічого мертвого?..

Однак мого оборонця задовольняє мертво.

— Прошу ласкаво! — каже він. — Ось тут ви годуєте лебедів, це такі ви, а на задньому плані, самі бачите, великий цюріхський собор! Прошу.

Нічого не скажеш: на задньому плані (не дуже чітко) видно якусь маленьку церкву, чи великий собор, як мовить мій оборонець.

— Справді, все залежить від того, — кажу я ще раз, — що ми розуміємо під життям.

— А тут, — мовить мій оборонець, гортаючи далі альбом, — прошу ласкаво: Анатоль у своїй першій майстерні, Анатоль на Піз Палі¹, Анатоль — рекрут з обстриженим чубом, Анатоль перед Лувром, Анатоль розмовляє з міським радником під час вручення йому нагороди...

— Ну й що? — питаюся я.

Ми дедалі менше розуміємо один одного. Якби не сигара, що її він приніс, хоч який був сердитий, я взагалі більше б із ним не розмовляв, і так, мабуть, було б краще. Бо що дають усі ці допити? Дарма я намагаю-

¹ Вершіяна в Східних Альпах.

ся втовкмачити йому, що сам не знаю цілковитої правди, а з іншого боку й не хочу, щоб мені лебедями та радниками доказували, хто я такий насправді. Нахваляюся, що кожен дальший альбом, якого він принесе до камери, негайно ж порву на клатті. Дарма! Мій оборонець ніяк не хоче викинути собі з голови, що я Штіллер, тільки щоб можна було мене боронити, і коли я наполягаю на тому, що я — це я і більше ніхто, каже, що я по-дурному прикидаюся. Знову кінчається все тим, що ми кричимо один на одного.

— Я не Штіллер! — кричу я.

— А хто ж? — кричить він. — Хто?

P. S.

Його сигара присоромила мене. Я щойно відкусив крихкий кінчик, затягнувся, випускаючи перший, особливо сухий і особливо пачухий дим, і раптом, здивований ароматом, ще раз вийняв сигару з вуст, щоб роздивитися її як слід. Отуди к бісу! Моя улюблена марка! «Legitimos!» Ось який він...

Учора в Давосі. Точнісінько так, як змалював Томас Манн. До того ж цілий день іде дощ. І все ж Юліка змушує мене прогулятися до певного місця, подивитись на вивірок. Мій оборонець раз по раз подає мені ялинові шишки, щоб я понюхав їх. Наче я заперечую, що вони гарно пахнуть! Згодом, знову ж таки в певному ресторані, мені доводиться їсти слимаки — як відомо, то великі ласощі, однак після них тхне часником. Я добре бачу, що Юліка та мій оборонець весь час ззираються, чекають, що я зараз не витримаю, почну признаватися або принаймні заплачу. А я втішаюся тим, що знову їм коло столу, застеленого білою скатертину. Через те, що розмова не в'яжеться, я розповідаю про Мексіку. Гори навколо нас, хоч і дуже низькі, нагадують Попокатепетль і перевал Кортеса, а завоювання Мексіки я завше вважав за одну з найцікавіших історій.

— Може бути, — каже мій оборонець, — але ми не на те сюди приїхали, щоб ви нам розповідали про Кортеса й Монтесуму!

Вони хотіли показати мені санаторій, де колись лікувалася Юліка, але він за ці два роки згорів, і мій оборонець вельми тим засмучений. Після обіду — кава, вишнівка й сигари на вибір. Я дивуюсь, навіщо такі видатки. Наша прогулянка коштує десь двісті швейцарських франків; ми з моїм оборонцем їдемо в'язничною машиною (даймо кошти на харчування шофера й поліцая!), Юліка залізницею. Якби краща погода, то краєвиди були б, напевне, чудові.

Раз, у долині, ми випереджаємо вагончики вузькоколійки. Юліка махає рукою.

Страх: усе може повторитися!..

Пані Юліка Штіллер-Чуді помітила мій давній шрам над правим вухом і хоче знати, звідки він у мене. Не дає мені спокою. Я кажу:

— Один чоловік хотів мене застрелити.

— Ні, — наполягає вона, — без жартів...

Я розповідаю їй якусь історію.

P. S.

Що частіше я бачу Юліку, то іншою вона мені видається, ніж після перших відвідин. Не вмію навіть сказати, яка вона. Хвилинами вона буває повна несподіваної грації, особливо як нема мого оборонця, хвилинами — зворушливої невинності, що зовсім мене обеззброює, обличчя її раптово розквітає, наче в пору дівочтва, якого вона, власне, й не спізнала, стає таке, ніби його вперше збудив подих творця. Тоді вона, дама в чорному костюмі й паризькому капелюшку, здебільшого оповита хмаркою цигаркового диму, немов сама дивується, що її ще не відкрив жоден чоловік. Не розумію того зниклого Штіллера! В ній під оболонкою жіночої зрілості ховається дівчина, часом така гарна, що аж ляк бере. Невже Штіллер не бачив цього? Нема такої жіночої риси, що її б не було в неї бодай у зародку, може, притлумленої. Уже самі очі її (коли вона якусь мить не вважає мене за Штіллера!) світяться відвертим очікуванням, аж заздрість бере до того чоловіка, що колись таки збудить її.

Повторення! А я ж знаю: все залежить від того, чи вдасться не сподіватися на життя поза повторенням, а з доброї волі (незважаючи на примус) зробити повторення, з якого нема виходу, своїм життям, визнавши: це я!.. Але знову й знову (і це теж повторення) досить якогось слова, якоїсь міни, що сповнює мене жахом, якогось краєвиду, що нагадує мені щось, як усе в мені стає втечею, втечею без надії кудись добутися, тільки зі страху перед повторенням...

Сьогодні під душею, намілюючись, мій єврей сказав, що ми, либонь, бачимось востаннє, бо він скоро повіситься. Я засміявся й став відраджувати його. Потім — знову марш поодиноці до камер, з рушниками, пов'язаними на шиї...

Остання новина:

— Тепер уже недовго, — каже Кнобель. — Нарешті ви матимете своє віскі, містере Вайте, може, ще цього тижня!

На моє запитання, що це значить, він замовкає. Я відразу завважую, що він щось

чув, тільки йому велено мовчати. Наостанці, вже тримаючи відро з юшкою в руці, він усе ж таки каже:

— Ви, здається, дуже сподобались тій дамі.

— Ну й що?

— В кожному разі, дама внесла заставу, — каже він, притишивши голос. — Чималеньку суму!

— За кого?

— Ну, за вас, містере Вайте! — осміхається він і підморгує мені. — Щоб ви могли виходити з нею на прогулянку!

Сьогодні я ще раз (востаннє) спробував вивести свого сумлінного оборонця з просто-таки зворушливого нерозуміння мого становища, що завдає йому стільки праці, і то надаремної, стільки клопоту — хоч, з іншого боку, я такий вдячний йому за щоденну сигару...

— Ви знаєте, — спитав я, відкушуючи сухий кінчик сигари, — казку про Ріп ван Вінкля?

Замість відповіді він дав мені запальничку.

— Це американська казка, — сказав я з сигарою в роті, а тому не дуже виразно. — Я її колись читав іще хлопцем, себто кількадесят років тому, здається, в книжці Свена Гедіна. Знаєте?

Я тримав його срібну запальничку (що теж важливо), але не прикурював пахучої сигари, все ж таки єдиної своєї втіхи у в'язниці, не прикурював, хоч як мені хотілося. Я стримався і спитав знову:

— Знаєте?

— Що?

— Казку про Ріп ван Вінкля.

Тільки цією хитрістю — тримаючи в одній руці запальничку й щоразу знову запалюючи її, як вона гасла, а в другій сигару, весь час наміряючись нарешті закурити її, раз навіть уже приклавши до неї вогонь — лишилося тільки потягти, — але в останню мить стримавшись, знову ж таки через Ріп ван Вінкля, бо та казка була мені навіть важливіша за сигару, — тільки так я міг примусити свого ділового оборонця взагалі мене слухати, і слухати уважно.

Казка та приблизно така:

Ріп ван Вінкль, нащадок тих відважних ван Вінклів, що під проводом Гендріка Гудзона свого часу відкрили американську землю, був зроду ледар, але разом з тим, здається, добрий хлопець, що ловив рибу не задля самої риби, а щоб можна було помріяти, бо мав у голові повно так званих думок, які мало стосувалися його дійсності. Тій його дійсності, бравій дружині, що їй у селі всі або співчували, або захоплювалися нею, теж нелегко жилося з ним. Ріп, ма-

буть, розумів, що йому годилося б мати якийсь фах, чоловічий фах, і любив видавати себе за мисливця, бо мав з того користь: міг цілими днями вештатися там, де його ніхто не бачив. Здебільшого він повертався додому без жодного голуба, обтяжений тільки нечистим сумлінням. Його халупа була найзанедбаніша в цілому селі, не кажучи вже про город. Ніде не ріс такий гарний бур'ян, як на його грядках, і завше саме його кози губилися й падали в провалля. Він тим не переймався, бо вдовольнявся своїм внутрішнім життям, не те, що його предки, в чиїх очах на давніх портретах світилася жадоба чину. Цілими днями він сидів під своєю халупою, підперши голову кулаком, і міркував, чого йому бракує до справжнього щастя. Він мав дружину і двійко дітей, але не був щасливий, бо сподівався від себе чогось більшого. Йому перейшло вже за п'ятдесят, а він усе сподівався, хоч брала дружина й товариші сміялися з нього. Тільки пес Кудлань розумів його і крутив хвостом, як Ріп діставав рушницю, лаштуючись на вивірок. Важку поцяцьковану рушницю він успадкував від своїх предків. Вони, мабуть, усміхалися потай, коли Ріп розповідав про свої лови: він більше полював на словах, аніж насправді. А що його оповідок не можна було засмажити, дружині, матері двох дітей, вони вже давно набридли. Вона взивала його ледарем, і то відверто, чого він дуже не любив. Тож Ріп, аби поділитися з кимось своїми оповідками, майже кожен вечір просиджував у шинку, де завше знаходилось кілька слухачів, хоч тих оповідок і не можна було засмажити; чудова рушниця й пес, що лежав біля його ніг, були достатніми свідками того, що він казав. Люди любили його, бо Ріп нікого не ображав, навпаки, наче трохи боявся світу й дуже горнувся до людей. Не без того, щоб він там не випив якусь чарку. І навіть якщо його ніхто не слухав, теж була невелика біда. В кожному разі, раніше ніж опівночі Ріп та його пес, що завше підгинав хвоста, зачувши ходу пані Вінкль, не поверталися додому, бо щоразу, поки він роззувався, починалася балаканина, яку він так само мало розумів, як і його пес, — просто аби побалакати. Ясно було, як божий день, що так далі тривати не може, але тривало так, власне, вже роками... Одного разу Ріп та його вірний пес знову вирушили полювати на вивірок. Вони йшли бадьоро, поки їх могли бачити з села, тоді, як завше, Ріп зробив перший перепочинок, трохи попоїв, а Кудлань тим часом пильнував, чи ніхто не надходить з-за пагорба. Потім, теж як завше, Кудлань дістав невелику кістку, а Ріп закурив люльку, аби вірний пес, що жадібно гриз голу кістку, мав час натішитися нею.

Нарешті, як сонце вже підбилося височенько, вони потюпали далі поміж пагорбами над блискучим Гудзоном. Що то була чудова місцевість, можна ще й нині переконалися. Вивірок там не бракувало. Бозна-чого Ріп видавав себе за мисливця! Заглиблений у думки, що про них жодна душа ніколи не довідалась, він повільно чвалав лісом. Були там і зайці, навіть сарну він надибав. Ріп зупинився і, тримаючи руки в кишенях, рушницю за плечима, а люльку в роті, почав захоплено роздивлятися на здивовану тварину. Сарна, що, видно, не вважала його за мисливця, спокійно паслась далі. «Треба бути мисливцем!» — сказав собі Ріп, згадавши раптом вечір у шинку та свою вірну дружину. Він зняв із плеча рушницю, націлився в сарну, що дивилась на нього, й натиснув на гачок. Коли ж на тобі, забув насипати пороху! Дивна річ: пес загавкав, хоч рушниця й не вистрілила, і ту саму мить із яру щось загукало: «Ріп ван Вінкльо! Ріп ван Вінкльо!» Якийсь дивний чоловічок, угинаючись під тяжкою ношею, вийшов із скелястого яру, що його Ріп перед тим навіть не завважив. Чоловічок так горбився, що обличчя його важко було роздивитися, проте вражав уже сам одяг: сукняна куртка, як на старовинних картинах, широкі штани з яскравими зав'язками; не бракувало також довгої бороди, такої, як носили Ріпові предки. На плечах він ніс чимале барильце горілки. Ріпа не треба було довго гукати. «Ти, бачу, дуже гречний! — сказав бородань. — Залюбки помагаєш людям!» І по цих словах, що дуже Ріпа підлестили, завдав йому на плечі барильце. Під таким тягарем Ріпові вже було не до розпитувань. Спершу вони йшли вгору, потім стали спускатися вниз, до іншого яру. Ріп іще ніколи не бачив тієї місцевості. Його вірний Кудлань теж почувався неспокійно, тулився до ніг своєю господареві й скавучав, бо в яру наче грім гуркотів. Нарешті вони зупинилися, бородань зняв Ріпові з плечей важке барильце, і він аж тоді випростався й озирнувся. «Де Ріп ван Вінкль!» — сказав бородань, і Ріп побачив, що стоїть серед гурту старих добродіїв у нідерландських капелюхах, із застиглими, урочистими обличчями, із старосвітськими шлярками навколо шиї. Ніхто не озвався й словом, тільки Ріп кивнув головою. Виявилось, що то компанія гравців у скраклі. Он чого в яру так гуркотіло та гриміло! Ріпові звеліли зразу ж налити в кварти горілки, кожен із добродіїв хильнув як слід, а тоді всі мовчки подалися назад до своїх скраклів. Ріп, що, як завше, хотів показати себе людиною ввічливою, кинувся ставити їм скраклі. Він тільки від часу до часу мав змогу поспіхом хильнути з кварти. То була ялівцівка, його улюблений трунок!

Та скраклі знову падали, і щоразу з таким гуком, аж луна котилася ген ярком. Ріп не мав ані хвилини спочинку. А гуркотові й громові вже не було кінця. Тільки-но Ріп ставив важкі хисткі скраклі й брався до ялівцівки, як на майданчик виходив інший добродій, примружував ліве око, щоб прицілитись, і кидав кам'яну кулю з таким гуркотом, наче грім гримів. Як уже сказано, то була трохи дивна компанія, ніхто не говорив жодного слова, тож Ріп не зважувався запитати, коли ж його відпустять із тієї неволі. Бо обличчя в добродіїв у нідерландських капелюхах і з старосвітськими шлярками навколо шиї, як носили предки, були такі поважні! Тільки як Ріп наново ставив збиті скраклі, він мав прикре почуття, що за спиною в нього сміються, але не міг обернутися й поглянути, бо, ще не впоравшись з останньою скраклею, вже чув загрозливий гуркіт кам'яної кулі й відскакував убік, щоб вона йому не потрощила ноги. Його неволі не видно було кінця. Барильце було наче бездонне, Ріпові раз по раз доводилось наливати горілки в кварти, старі добродії раз по раз прикладалися до них і знову мовчки верталися до своєї гри. Була тільки одна рада: Ріп мусив прокинутися.

...Сонце ховалося вже в брунатну вечірню імлу, як Ріп підвівся й протер очі. Час було вертатися додому, давно час. Але дарма він свистав — пес його десь дівся. На хвилю, ще не прочунавши зі сну, Ріп озирнувся на яр і на гравців у нідерландських капелюхах і з старосвітськими шлярками, та диво — всього того не було! Широкий Гудзон полискував, як споконвіку, і якби ще з'явився вірний пес, вимахуючи хвостом, то Ріп більше й не думав би про свій сон. Лаштукуючись їти, він розмірковував, що розповідатиме в селі. Ті майбутні розповіді видавалися йому трохи схожими на хисткі скраклі, що їх він усе мусив ставити, аби інші могли їх збити. А Кудланя не було та й не було! Нарешті Ріп стягнув рукою по свою рушницю, аж гульк — вона заросла ялівцем. І не тільки заросла, а й геть поіржавіла, аж шкода було дивитися! Дерев'яний приклад зігнів. Ріп похитав головою, покрутив рушницю в руках, потім кинув її назад у траву й підвівся. Бо сонце вже зовсім заходило. Ріп не міг повірити, що пожовклі кістки, які лежали коло його мисливської торби, — то рештки його вірного пса, Кудланів кістак. Але що б то ще могло бути? Адже не снились вони йому, він таки не спав. Ріп хотів почухатись і намацав бороду, що сягала йому аж на груди, старечу бороду. Отже проминули цілі роки. Скільки ж? В кожному разі, було вже пізно. Гнаний голодом, а може, й цікавістю, скільки йому ще зоста-

лося жити по тій дурній грі в скраклі, Ріп ван Вінкль увійшов у рідне село, не впізнаючи ані вулиць, ані будинків. Усє чуже! Тільки його власна халупа стояла ще за́недбаніша, як була, порожня, з повибиваними шибками, пуста пустою. А де ж Ганна, його дружина? Поволі його охопив ляк. Старого шинку, де можна було дізнатися про все, що треба, не видно й сліду. Самітний, розгублений і наляканий, оточений чужими дітьми, він почав розпитувати за своїх давніх товаришів. Йому показували на цвинтар або тискали плечима. Нарешті він спитав (тихим голосом) про себе самого: чи немає тут кого, хто б знав Ріп ван Вінкля? Люди засміялися. Ріпа ван Вінкля, мисливця на вивірок, усі добре знали; він почув кумедну історію про чоловіка, що двадцять років тому, як відомо кожній дитині, звалився десь у яр чи попав до рук індіанам. Що йому було робити? Він неспіливо спитав про Ганну, дружину того мисливця на вивірок. Коли йому сказали, що вона давно померла з горя, він заплакав і хотів піти собі геть. Та його спитали, хто ж він такий буде, і Ріп ван Вінкль отямився. «Бог його зна, — сказав він. — Учора я думав, що знаю, хто я такий, але сьогодні, прокинувшись, звідки я можу це знати?» Люди, що його слухали, тикали себе пальцем у скроні — мовляв, божевільний, і дарма він оповідав чудну пригоду зі скраклями, коротеньку історію про те, як проспав своє життя. Вони не розуміли, що він хоче нею сказати. А він не вмів інакше висловити того, що хотів. І скоро люди пішли своєю дорогою, лишилась тільки якась молодиця, досить гарна з себе. «Ріп ван Вінкль був мій батько, — сказала вона. — Що ви знаєте про нього?» Якусь мить Ріп дивився їй у вічі, і, мабуть, йому хотілося сказати, що він її батько. Але хіба він той, кого вони всі чекали, мисливець на вивірок, що з його оповідок вони завше реготали? І Ріп сказав: «Твій батько помер!» Тоді й молодиця пішла собі від нього. Йому стало боляче, але так, либонь, малося бути. Може, він даремно прокинувся? Він жив іще кілька років у селі, чужий у чужому світі, і не чекав, що йому повірять, коли розповідав про Гендріка Гудзона, мандрівника, що відкрив ту річку й країну, та про його залого, яка час від часу збирається в ярах і грає в скраклі, і як казав, що там треба шукати старого Ріп ван Вінкля. Люди усміхалися: атож, у літню спеку часом чути було за пагорбами глухий гуркіт, наче торохтіння скраклів, проте дорослі вважали його за відгомін звичайної бурі, а може, то й була буря...

Так розповідала казка.

— Ну? — спитав мій оборонець, коли я

скінчив і закурив нарешті сигару. — Яке вона, знову ж таки, має відношення до нашої справи? В кінці вересня повинен відбутися процес, а ви мені оповідаєте казки. Казки! І я маю вас боронити ними?

— А чим же?

— Казки! — жаліється він. — Замість хоч єдиний раз розповісти мені щиру, ясну правду!

P. S.

Я попросив свого оборонця принести новий зошит, бо цей скоро допишу до кінця. Його тішить, що я такий старанний. Я ще не давав йому читати своїх нотаток, і мене починає турбувати його тверда надія, що разом із цим зошитом він, так би мовити, заховає до течки моє життя.

Цюріх міг би бути чарівним містечком. Він лежить у кінці прегарного озера, що його горбисті береги загіджені не фабриками, а віллами. А що вчора, під час нашої прогулянки, була дуже гарна погода, вереснева блакить із легенькою сріблястою млою, то я був справді захоплений, не тільки щоб зробити приємність пані Юліці, чий великодушний заклад уможливив нам такі виправи — звісно, з тією умовою, що я буду завше пунктуально вертатися до в'язниці. Мені довелося дати присягу своєму оборонцеві, щоб уберегтися від його товариства, але, щиро казати, це мене менше стримує, як думка про Юліку: коли я втечу, вона втратить суму, що її ніколи не годен буду віддати. Між іншим, мені дозволено випити одну або дві чарки віскі! Ця жінка виглядає просто чудово. Весь час мені не сходить це з думки: коси, що наче горять на сонці ясним полум'ям, білий паризький капелюшок, струнка постать. Я просто зачарований нею.

Якось, побачивши її віддзеркалення у вітрині, я не витримую: обертаюся, беру її за щоки й цілую.

— Слухай, — каже вона, — ми ж у Цюріху!

Насамперед чарує мене розташування її містечка: з обох боків його оточує невисоке узгір'я, ліси, що валять до мандрів, а посередині виблискує зелена річечка, що зраджує тягу до великих океанів (як, зрештою, кожна текуча вода) і через те завше будить щось живе, тугу за світами, за узбережжями. Пробути три тижні в Цюріху, коли ти не ув'язнений, мабуть, дуже приємно, особливо о цій порі. З розмови на вулицях чути, що тут є таки багато іноземців. Герб Цюріха не дарма блакитно-білий.

Весь у сліпучому сьняві своєї блакиті, овіяної теплими вітрами, оздобленої білістю чайок, що від неї, здається, навіть тушешнім мешканцям паморочиться в голові,

цей Цюріх справді має свій чар, «cachet», що його радше треба шукати в повітрі, аніж деінде, якийсь блиск в атмосфері, що дивно суперечить понурим фізіономіям — принаймні фізіономіям тутешніх мешканців, — щось просто вродисте, дзвінке, щось гарне й приємне, як і його герб, щось блакитно-біле, без якихось особливих ознак. Може, навіть, принадність цього міста насамперед полягає в ландшафті. В кожному разі, можна зрозуміти чужинців, що висідають на набережній і роблять знімки, перше ніж їхати далі, до Італії, і можна зрозуміти також тутешніх мешканців, що пишуться, коли чужинці роблять багато знімків. Їхнє вузьке озеро, таке десь завширшки, як Міссісіпі, виблискує серед зеленої, горбистої місцевості, мов кривий серп. Навіть у будень на ньому повно невеличких вітрильників. Хоч яке ділове це містечко, хоч у ньому зустрічається весь торговельний світ, а все ж воно чимось нагадує курорт. Альпи, на щастя, не так близько, як на листівках; вони увінчують хвилясте узгір'я на пристойній відстані, наче стіна з вічних снігів і блакитнявих хмар. Може, Юліка показала мені не на ті квартали, але я згадую, що нам не трапився жоден жебрак, а також жоден каліка. Люди одягнені хоч і не елегантно, але добротно, жаліти нікого не доводиться, і вулиці чисті з ранку до вечора. Не надібуючи ні жебраків, як уже сказано, ні якихось особливих пам'ятників архітектури, що могли б нас відвернути від розмови, ми гуляли майже годину. Сучасний вуличний рух тут пробують регулювати в такий спосіб, що чужинець не зразу його зрозуміє; поліцаї докладають неабияких зусиль, і то з дуже поважними мінами. Складається таке враження, що насамперед їм ідеться про справедливість, а вже потім про вуличний рух: на кожному перехресті людину, так би мовити, морально перевиховують. Що ближче підходиш до озера, де чужинці витворюють до певної міри свою власну атмосферу, що її потім вважають за атмосферу Цюріха, то менше впадає в око чиясь веселість чи вражає сміх на вулиці. Я помічаю, що Юліка теж тут стає вільніша; уявляю собі, яка вона в Парижі. Її мати була мадьярка, проте Цюріх — її рідне місто, і Юліка страшенно сердиться, коли цюріхська міська управа робить щось не так: наприклад, не влаштовує вечора на честь Чарлі Чапліна. Цілих п'ятнадцять хвилин вона говорить тільки про це. Гарне враження справляє індійська пара, певне, учасники якогось конгресу. Тут відбувається багато конгресів, взагалі панує міжнародний дух: повно великих, закурених автобусів, усюди перед очима німецькі шкіряні

штани, кожна кельнерка говорить по-англійському. Щось від усього світу в цьому містечку, котре, як уже сказано, справляє на чужинця дуже приємне враження: воно провінційне, однак не нудне. Провінція з концертами Фурхвенглера, з гастролями Жана-Луї Барро, з виставками від Рембрандта до Пікассо, з театральним мистецтвом німецьких емігрантів, з Томасом Манном, що оселився тут, але також і з усілякими власними діячами, які щось там роблять у світі, аж поки їхня слава поволеньки починає лестити рідному краєві, що сам не годен нікому зробити слави, бо він — провінція, а отже не має історії. Але що мені до того! Чужинцеві приємно потинятися по цьому містечку, а надто як він має гроші. І наша прогулянка, як я вже казав, була б просто чудова, якби Юліку знову не опосіла манія, буцімто я її зниклий чоловік.

Нараз вона зупиняється.

— Дивись! — і показує на бронзову фігуру, яка не стала ліпша через те, що її купили на громадські гроші, — така собі скульптура, що про неї я, щиро казати, не міг би висловити ніякої думки. Та коли я рушаю далі, Юліка хапає мене за рукав і показує на цоколь, де чималими літерами вибито напис: А. Штіллер. (На щастя, я змовчав, бо тільки-но скажу щось про якусь роботу їхнього зниклого Штіллера, вони беруть мої слова за самокритику і за новий доказ, що я Штіллер...) Іншим разом, коли Юліка знову відчуває прикру потребу схопити мене за рукав, я, слава богу, бачу принаймні не скульптуру, а лебедів, цілу флотилію живих лебедів, що аж блищать на сонці; навколо них по зеленій воді плаває білий пух. А на задньому плані, коли стати так, як хоче Юліка, видно так званий великий собор. Розумію: достеменно як в альбомі! Що вона цим хоче довести, не знаю. Нарешті я зупиняюся просто посеред вулиці (на переході). Дарма вона знову хапає за рукав, доведена до відчаю моєю вап'єрністю. Я питаю:

— Де тут є віскі?

— Тут не можна зупинятися.

Праворуч і ліворуч повз нас уже тріскотять моторолери, на мене сигналить якась таксі, потім нас оглушує вантажна машина з причепом, і Юліка біліє, мов крейда, хоч перед нами знов спалахує зелене світло. Якийсь пішоходець, хоч я йому нічого не зробив, накидається на мене з цілою зливою повчань, неначе в країні, що день у день вихваляється своїми свободами, не дозволено ризикнути власним життям.

...Згодом, у літньому ресторані під строкатими парасолями, я питаю Юліку:

— То як тобі живеться в Парижі?

Я теж кажу їй тепер «ти». Не через те, що вона заклала гроші за мене, їй-богу, ні, а з внутрішньої потреби, мимоволі. Цей трепет першого несміливого зближення завше чудовий, мов чарівна паличка над цілим світом, який раптом починає ніби ширяти в повітрі, щось тихо-тихісіньке, але таке, що заглушує все. Мимоволі кладу їй руку на плече — і враз мене приголомшує несподіване щастя, я майже нічого більше не усвідомлюю, крім цього легенького до-тику. Якусь блаженну хвилину, поки нове «ти» не стає теж звичним і, так би мовити, безбарвним, я почуваю себе так, наче всі люди мені брати, навіть кельнер, що приносить віскі, наче в цьому світі взагалі вже не треба прикидатися; почуваю тільки спокійне зухвальство і більше нічого. Начхати мені на в'язницю! Коли ж нове «ти» стосується зрілої, проте енергійної жінки, мене, звісно, посідає природна, хоч при моєму зухвальстві й не надто поважна, не пекуча потреба, радше грайлива цікавість довідатись, хто ж іще з чоловіків ділить зі мною це «ти». У своїх розповідях про Париж, про балетну школу, що напевне ж не схожа на монастир, вона ніколи не згадує чоловіка, ніякого там Франсуа, Анрі, П'єра чи Жака, нікого. Париж амазонок — що це має означати? Нарешті я питаю навпростець:

— Чи ти в Парижі дуже щаслива?

Маю ж право я так запитати.

— Щаслива? — каже вона. — Яка там щаслива...

Дуже дивно: пані Юліка Штіллер-Чуді чомусь не хоче, щоб я мав її за здорову й щасливу, відразу ж повертається до Давоса, до тих безсумнівно тяжких днів і ночей на самотній веранді, заскленій оливково-зеленими, в стилі модерн шибками, де Штіллер, Юлічин зниклий чоловік, кинув її напризволяще. Я вислухую все те ще раз. Не сумніваючись, що минуле її страшне, бачу квітуче теперішнє: незвичайне обличчя, освітлене знизу, від скатертини, наче світлом рампи на сцені. Я жадаю її. Чекаю, поки вона від минулого, яке хоче пробачити, а через те докладно змалювати, перейде нарешті до теперішнього — нашої і так обмеженої в часі прогулянки.

— Люба Юліко, — озиваюся я, — ти весь час оповідаєш мені, як препогано повівся твій Штіллер. Хто ж тобі заперечує? Ти твердиш, що він тебе довів до хвороби, до смертельної хвороби, тоді кинув, і ти могла померти, а все ж, бачу, ти шукаєш тільки його. Чи ти просто не можеш йому подарувати, що не померла насправді, а сидиш тут, гарна, мов квітка?

То був не жарт, я сам помітив, що ні.

Не дивлячись на мене, Юліка дістала щось із своєї білої паризької торбинки. Напевне, щоб заперечити мої слова! Виявилось, що то лист, якого негідник Штіллер прислав їй свого часу в Давос, у санаторій. Вона хотіла, щоб я прочитав його. Властиво, то була тільки записка, старий, розграфлений у лінійку аркушик із нотатника, хапливо списаний олівцем, — мене більше вразило саме письмо, дивне, навіть неприємне.

— Ну? — спитав я трохи збентежено.

Юліка почала квапливо запалювати сірника, так квапливо, що не одного зламала, поки запалила нарешті. Коментар до цього коротенького листа, останнього, що його вона отримала від свого Штіллера, видавався їй зайвим. Вона затягнулась цигаркою.

— Юліко, — мовив я і повернув їй записку, — я кохаю тебе...

Вона засміялася — тихо, втомлено, недовірливо.

— Я кохаю тебе... — знову сказав я і хотів ще щось додати, не про її чи моє минуле, а про нашу зустріч, про свої почування в ту годину, про надії поза тією годиною, однак вона не слухала мене. Хоч і мовчала, а не слухала, тільки сиділа в такій позі, наче уважно слухала. Її думки були в Давосі, і, поки я говорив, вона почала навіть плакати. Мені теж було сумно, що двоє людей, хоч сидять одне навпроти одного лице в лице, не можуть порозумітись. — Юліко! — вихопилося в мене, і вона врешті повернула до мене своє гарне личко. Але бачила не мене, а Штіллера! Я схопив її вузьеньку долоню, щоб вона прокинулася. Вона силкувалася слухати, що я кажу, всміхалася, коли я запевняв, що кохаю її, може, навіть слухала, проте не чула, що я хочу сказати. Чула, що, мабуть, сказав би Штіллер, якби сидів на моєму місці. Я розумів це, і мені було боляче. Власне, мені лишилося тільки замовкнути. Я глянув на її долоню, яку мимоволі випустив, і згадав страшний сон про шрами на руках. Юліка просила, щоб я говорив далі. Навіщо? Мене теж раптом огорнула безнадія. Кожна наша розмова з цією жінкою кінчалася, ще не почавшись, і кожний вчинок, який мені може спасти на думку, вже наперед буде витлумачений, відчужений від теперішнього мене, бо в кожному випадку він здаватиметься їй тільки доречним чи недоречним, сподіваним чи несподіваним учинком зниклого Штіллера, а не моїм. Ніколи він не буде моїм!.. Я махнув рукою кельнерові, і вона зразу ж сказала лагідно й заклопотано:

— Тобі не можна стільки пити!..

Від тих слів, щиро казати, я здригнувся й насилу опанував себе. Що собі думає ця

дама? По-перше, я зовсім не хотів більше пити. А хоч би й хотів! Вона, мабуть, уявляє собі, що може трактувати мене як свого Штіллера. Якусь мить мені хотілося просто з упертості випити ще віскі. Але я не випив. Бо впертість — протилежність правдивої незалежності. Я осміхнувся. Мені було шкода її. Я зрозумів: уся її поведінка стосувалася не мене, а якогось привида, і скоро вона взяла мене за того привида (бо, мабуть, чоловік, якого вона шукає, взагалі не існував!), я просто безборонний; вона не завважує мого існування. Шкода, подумав я.

— Не гнівайся, — знову сказала вона, — але тобі справді не можна стільки пити. Я тобі тільки добра хочу.

На жаль, кельнер не квапився.

— Я й не думав нічого замовляти, — трохи стомлено боронився я. Юліка осміхнулася, і я додав майже роздратовано: — Ти помиляєшся, серденько, я справді не думав більше нічого замовляти, хотів розрахуватися! На жаль, я не маю грошей...

Тим часом Юліка, наче й не сподівалася чогось іншого, вже підсунула мені під лікоть червоного сап'янового гаманця (певне, часто так робила, як була тут зі Штіллером), щоб я міг заплатити. Що я мав робити? Мусив платити. Тоді віддав їй гаманця, опанував себе й сказав:

— Ходімо!

Рівно о шостій я був у в'язниці.

P. S.

Ось воно: я не маю слів, щоб віддати дійсність. Лежу на ліжку, дзигарі вибивають годину за годиною, а я не можу заснути, пробує обміркувати, що мені робити. Здатися? За допомогою брехні здатися легко, одне однісіньке слово, так зване визнання, і я «вільний», тобто в моєму випадку — приречений грати роль, що не має до мене ніякого стосунку. З іншого боку: як можна довести, хто ти такий насправді? Я не можу. Хіба я знаю сам, хто я такий? Це страшний досвід, здобутий в ув'язненні: я не маю слів, щоб віддати свою дійсність!

Сьогодні під душем бракує мого єврея — того, що ми з ним миємо один одному спину. На моє зауваження, що він, певне, вийшов на волю, в'язні тільки здивовано презириються. То був розумний чоловік, і чутка, що він наклав на себе руки, дуже вражає мене. Нас, звісно, все одне десять чоловік, і якби ми не мили один одному спину, то я, мабуть, і не помітив би, що його немає. Власне, мені його навіть не бракує. (Та взаємна послуга завше була якась неприємна). Мене вражає думка, що завше саме розумні люди не мо-

жуть дочекатися смерті. І коли я згадую його очі, не тільки розумні, а навіть прозорливі, то мені аж не віриться, щоб той чоловік не знав, що його чекало. Тепер мені навіть здається, що йому єдиному я міг би оповісти про одне переживання, про яке навряд чи взагалі можна оповісти, — про зустріч із своїм янголом.

Знову відоме вже мені почуття: мушу летіти, стою на підвіконні (в охопленому пожежею будинку?) і знаю, що не врятуюся, якщо раптом не полечу. До того ж певність: кидатись додолу нема сенсу, самогубство — тільки ілюзія. Тобто: треба летіти, вірячи, що саме порожнеча мене понесе, отже, стрибати без крил, просто стрибати в ніщо, в життя, якого я ніколи не прожив, у провину за те, що я змарнував свій час, у порожнечу, як у щось єдино правдиве, що належить мені, що може втримати мене...

ЗОШИТ ДРУГИЙ

Мій оборонець прочитав дотеперішні нотатки й навіть не розгнівався, тільки похитав головою. Сказав, що цим мене боронити не може, і навіть не поклав зошита до своєї течки...

А все ж я протоколюю далі.

(З його сигарою в зубах).

Стосунки між прекрасною Юлікою і зниклим Штіллером почалися від сюїти з «Лускунчика» Чайковського (на превеликий жаль молодій танцюристки, Штіллер, також іще молодий, запалений бажанням справити якесь враження на прекрасну Юліку, назвав ту музику видиманням мильних бульбашок, віртуозною імпотенцією, ілюмінуваним лимонадом, несмаком для підстаркуватих тощо) і, як можна зрозуміти з останніх натяків Юліки, під знаком тієї сюїти з «Лускунчика» пройшло усе їхнє подружнє життя. Юліка на той час танцювала в балеті. На одному давньому знімку, який я мимохідь бачив у неї позавчора, вона зображена пажем чи принцом, щаслива в своєму вбранні, що справді їй якнайкраще пасувало; не можна було намілюватися тодішньою її хлопчачою грацією. В її великих, надзвичайно гарних, очевидно, дуже щирих очах прозирала тоді якась дивна залаканисть, що її тепер і знаку немає, якийсь легенький відблиск потаємного страху — чи то був страх за свою стать, від якого чудесне вбрання тільки на короткий час могло її звільнити, чи страх перед чоловіком, що, може, десь чекав за кулісами, аби вона швидше скинула з себе ту сріблясту одіж. Юліці тоді було двадцять три

роки. Кожен чоловік, що мав хоч якийсь досвід, — Штіллер, видко, не мав ніякого — дуже легко впізнав би, що та чарівна особа холодна, принаймні з самого початку підозрівав би це, а отже, й знав би, на що йому можна сподіватися. В балеті Юліка тоді подавала великі надії. Скільки чоловіків у Цюріху, людей поважних, із доброю славою, негайно одружилися б з Юлікою, якби та дивна і через те така знадлива дівчина не ставила понад усе мистецтво (балет), вважаючи, що всі справи поза ним тільки заважатимуть їй. Танок був її життям! Своїм хихотінням, що багато кому було неприємне чи принаймні заважало почати поважну розмову, вона тримала чоловіків на відстані, і чи вони вірили чи ні, а Юліка жила тоді як черниця, хоч ходили чутки, що вона справжній вампір. Але навіть на ті чутки Юліка тільки хихотіла. Чому вони її не залишать такою, як вона є? Юліка ніколи не виходила з театру без свіжих квітів, а також без тихого, щирого страху, що надворі чекає якийсь новий шанувальник, який подарував їй ті квіти, — може, студент або добродій із блискучою машиною. Вона боялась машин. На щастя, шанувальники здебільшого не впізнавали Юліки: вона пробігала повз них у школярській вовняній шапочці, що завше ховала її руді коси. Коли Юліка не стояла в сьйві прожекторів, вона була дуже непоказна з себе. Як морська тварина, що тільки під водою набуває чудових барв, Юліка була казково гарна тільки в танку, насамперед у танку; потім вона почувалася стомленою. Річ зрозуміла: танкові вона віддавала себе всю. Отже вона почувалася стомленою, мала на те всі підстави і так і казала кожному шанувальникові під театром. Тільки Штіллер завше думав, що Юліка стомлена лише для нього. Що з того, що він часом майже силоміць вів її на чарку вина чи, радше, на філіжанку чаю, бо вина Юліка не пила? Штіллер тоді дуже багато говорив — мабуть, вважавав, що мусить підтримувати розмову; Юліка була стомлена й мовчала. Штіллер часто оповідав про Іспанію, бо саме вернувся звідти: брав там участь у громадянській війні, і швейцарський військовий суд виніс йому вже вирок. Юліка співчувала Штіллерові не того, що він мав відбутися кару у в'язниці, чим трохи аж забагато хвалився, а просто так, сама не знала чого. Досить було їй осміхнутись, як він лякався, що Юліка не бере його на поважне, і тер чоло або прикладав руку до вуст, а як вона, повертаючись із ним тих кількисот метрів додому, не дозволяла взяти себе під руку, він був спантеличений і довго ще вибачався в неї перед дверима за свою

настирливість, яка йому самому видавалася відразною. А тим часом він подобався Юліці як ніхто. Штіллер був також перший, у кожному разі, один із небагатьох, хто час від часу отримував від прекрасної Юліки невеличкі листи, кілька рядків, у яких вона повідомляла, що була, на жаль, стомлена, й натякала на можливість нової зустрічі. Вона знала, як той юнак жадає її, і водночас була певна, що він ніяким чином не буде її приневолювати; на таке йому чогось бракувало, і саме це в ньому найдужче їй подобалося. Подобалося також, що той юнак, який ще недавно був на фронті в Іспанії, стрункий, а проте міцної будови, на цілу голову вищий за неї, навіть не чекав вибачення, коли через неї майже годину простоював під театром, навпаки, сам вибачався за свою настирливість і знов лякався, що вже набрид їй. Усе це, як уже сказано, дуже подобалося Юліці; в кожному разі, вона підносить до неба свого зниклого Штіллера, коли згадує ті давні часи. Був березень, і вони вперше вибралися на прогулянку за місто. Для тендітної Юліки та прогулянка виявилася задовга й затяжка, до того ж було грязько, бо земля ще не висохла, хоч сонце добре пригрівало. Раз вона навіть загрузла лівим черевиком у болоті, коли Штіллер не втримався й таки повів її навпростець через поле. Штіллерові довелось обняти й потримати її, щоб вона не стала в самій панчосі в болото. Очевидно, тоді Штіллер вперше поцілував її. Юліка впевнена, що вона теж його тоді поцілувала. А втім, Штіллер швидко опанував себе, щоб не набриднути Юліці, проте до самого кінця прогулянки був дуже веселий, ламав, немов хлопчисько, вербові прутики і, йдучи, хльоскав себе ними по розстебнутому плащі. Юліці здавалося, що поряд з нею йде брат. І це також подобалося їй. Йому не заважало, що Юліка навіть на прогулянці говорила тільки про балет, тобто про людей, зв'язаних з балетом, про диригентів, декораторів, перукарів, балетмейстерів — адже то був її світ. Інші шанувальники вже докоряли, що в неї в голові самі тільки плітки. А Штіллер ні. Він намагався уважно її слухати, часом показував особливо гарний краєвид, але Юліку ніщо не могло відвернути від теми. Штіллер тоді соромився, що він так мало розуміється на балеті. В простому селянському заїзді, що їх Штіллер, видко, особливо цінував, вони попоїли хліба з салом, і Юліка тішилася, що, властиво, вперше в житті зустріла чоловіка, перед яким не відчувала ляку. Штіллер знов почав згадувати про свою іспанську війну. Бо за кілька днів по тій прогулянці мусив із швейцарським вовняним

коцом під пахвою з'явитися кудись, щоб відсидіти своїх пару місяців. Вони довго не бачилися. За той час Юліка написала чимало листів, хоч, буди боязка з натури, не вповідала в них свого кохання, але такий вразливий чоловік, як Штіллер, напевне, мав завважити те, що боязка з натури Юліка, мабуть, відчувала, не вмючи висловити. В кожному разі, пані Юліка Штіллер-Чуді ще й нині посилається на ті листи, як на безперечний доказ, що вона глибоко й віддано кохала зниклого Штіллера.

За рік вони побралися.

Як людина стороння, я маю таке враження, що тих двоє людей, Юліка і зниклий Штіллер, якимось фатальним чином пасували одне до одного. Вони потребували одне одного через свій страх. Слушно чи не слушно, а проте в глибині душі прекрасна Юліка боялася, що вона не жінка. І Штіллера також, здається, завше точив страх, що він чимось не вдовольняє її; просто вражає, як часто той чоловік вважав за потрібне вибачатися. Від чого той страх походив, Юліка не може сказати. Взагалі, оповідаючи про своє нещасливе подружжя зі зниклим Штіллером, Юліка ніколи ані словом не згадує про страх, але майже все, що вона оповідає, свідчить, що вона гадала, ніби зможе прив'язати до себе Штіллера тільки через його нечисте сумління, через його страх виявитися неспроможним. Вона, видно, не вірила, що зможе задовольнити справжнього й вільного чоловіка, аби він лишився з нею. Здається, що Штіллер теж чіплявся за її кволість. Інша жінка, здорова, вимагала б від нього сили або кинула б його. Юліка не могла його кинути: вона ж бо жила тим, що мала людину, якій весь час могла пробачати.

.

Але я намагатимуся в цих зошитах протоколювати лише те, що пані Юліка Штіллер-Чуді — до якої я так прагну бути справедливим, хоча б тому, щоб вона не вважала мене за свого чоловіка, — сама розповідала про своє подружжя мені або моєму оборонцеві.

Легенькі сухоти, справді легенькі, такі, що немає підстав тривожитись, визначив театральний лікар уже кілька років тому, і відтоді весь час нагадував, що Юліці неодмінно треба пробути літо в горах. То була добра порада, однак вона вимагала грошей, а Штіллер, її чоловік, своїм мистецтвом тоді взагалі нічого не заробляв, майже нічого, в кожному разі, надто мало, аби міг витратитися на свою бідолашну дружину. Юліка ніколи не докоряла йому, що він не заробляє як директор.

Юліка пустилась навіть на те, що приховала від Штіллера лікареву пораду, хотіла поберегти його, не дати йому відчутти, що він надто мало заробляє. Натомість чекала тільки одного: що він теж трохи берегтиме її. Їхнє подружнє життя перші роки було, мабуть, дуже щасливе. Юліка заробляла в театрі шістсот двадцять франків щомісяця, а як Штіллерові щастило продати якусь скульптуру на оздоблення водограю в громадських місцях або що, то їм велося цілком добре. Бо Юліці багато не треба було. Вона була надто артистка, щоб вимагати від чоловіка, і то від кохального, аби він зраджував свій хист і більше дбав за дружину; а як часом і казала таке, то тільки жартома. Про хист її зниклого Штіллера думки начебто з самого початку розбігалися — дехто ніколи не вважав його за митця. Юліка, звісно, вірила в нього. В кожному разі, він працював наполегливо. Її успіхи в балеті, яким Штіллер не міг протиставити своїх власних, трохи завдавали йому клопату; мабуть, через них він також став трохи відлюдкуватий; завше в товаристві все крутилося навколо Юліки, його приймали, як її чоловіка. З їхніми тодішніми заробітками про дітей не могло бути й мови: Юліці довелось б на рік кинути роботу. Не те щоб Штіллер відчував нагальну потребу стати батьком, але його часом по-смішному мучило сумління, що Юліка певною мірою через нього мусить відмовитись від дітей. Він усе міркував, чи не стала б дитина саме для Юліки чимось дуже важливим. Чому саме для Юліки? Дитина, гадав Штіллер, могла б заповнити Юлічине життя так, як він сам його ніколи не міг заповнити. Думку про дитину ніщо не могло йому вибити з голови, він весь час повертався до неї. Що він, власне, хотів від Юліки? Їй чомусь здавалося, що Штіллер не досить поважно трактує її мистецтво, може, з несповідомих заздрощів до її успіху; в кожному разі, Юліку бентежило, що він без кінця повертався до думки про дитину. Невже ж життя її було не досить заповнене? І аж коли Юліка відверто сказала, що він її ображає як артистку, Штіллер замовк, а надто після її запитання: нащо має народжуватися дитина від матері-сухотниці? Відтоді про дитину вже не було мови, натомість він став докучати їй сухотами, нагадував до речі й не до речі, щоб вона ще раз пішла до лікаря. Бідолашна Юліка боялася вже кашлянути, так ті нагадування дратували її. Що він весь час хотів від неї? Штіллер був зворушливий, але схибутий на думці, що Юліка не живе повним життям. Юліка, звісно, не могла йому товаришити в безкінечних мандрівках чи в

цілонічних п'ятиках із його знайомими, вона мусила берегтися, це правда, однак своїм тодішнім життям була цілком задоволена. А чому Штіллер був незадоволений? Коли під час проби балету псувалася погода, Штіллер чекав біля службового виходу з теплішим пальтом, не забував також про парасольку й шаль, — він справді зворушливо оберігав її пошкоджене, на жаль, здоров'я, лише дратував тим, що весь час допоминався, аби вона пішла до лікаря. Вона сприймала його наполегливість як приховану відмову бути до неї ніжним і чуйним, навіть як ознаку бездушності, й ще дужче впиралася. Їй здавалося, що Штіллер посилає, силоміць випихає її до лікаря, тільки щоб заспокоїти своє сумління, щоб його чоловічому егоїзмові більше ні на що не треба було зважати, обурювалась уже на саме питання, чи вона була в лікаря. Може, її поведінка була й нерозважна, але зрозуміла: Юліка завше була вразлива. Отже вона кілька років танцювала, наражаючись на небезпеку звалитися з ніг просто на кону. Всі захоплювалися нею за ту енергію, директор, ціла трупа, оркестр, тільки Штіллер ні. Казав, що то ідіотизм. Напевне, просто зі страху, що Юліка не бере його наповажно, він удавався до звичайної брутальності й утихомирювався аж тоді, як вона починала схлипувати. Все тепер йому в Юліці не подобалось, до всього він чіплявся. Коли вона йшла від столу до кухні, не прихопивши разом щось із посуду, він рішуче заявляв, що вона могла б жити на півсили, якби була хоч трохи розважніша, хоч трохи повчилася в нього, Штіллера. Що Юліка мала відповідати на таке? Його дріб'язковість тільки засмучувала її. Вважав себе за інтелігента, а міг цілу годину говорити про те, що Юліка, йдучи від столу до кухні, не взяла разом трохи посуду! Юліка аж за голову хапалася. З такої дурниці виводив цілу теорію, тим часом як вона після проб і хатньої роботи просто з ніг падала! По таких сценах, він, начебто, знову бував чарівний. Проте роздратування, мабуть, наростало. Одного разу, як бідолашна Юліка, мавши велику гарячку, не захотіла відмовитись від свого вечірнього виступу, бо знала, як багато залежить від її участі у виставі, Штіллер відмовився за неї, достотно через її голову: зняв трубку з телефону в неї над ліжком і сказав, що його дружина, на жаль, не зможе виступити ввечері. То була сваволя, що її артистка не могла стерпіти. Що собі той Штіллер гадає! Вона відібрала в нього трубку, замовила таксі і все ж таки поїхала до театру. Дійшло до сварки, однієї з перших за їхнє подруж-

жя, а невдовзі з'явилося й таксі. Штіллер ще й на сходах кричав: «Зажени себе в могилу, як хочеш, про мене, але це не моя вина...» В такі хвилини Штіллер її жахав: здавалось, він тоді забувався, з ким одружений. Щоправда, вона була не з багаті родини, але з культурної. Її мати, мадьярка, належала до найліпшого товариства, близького до аристократів, а небіжчик батько все ж таки був послом у Будапешті, тим часом як Штіллер (що є, те є) походив з дрібноміщанського середовища, власне, з ніякого: він хіба що розповідав часом про свого вітчима, який доживав віку десь у притулку для старих, а про батька взагалі й словом не згадував, мати ж його була дочка залізничника. Смішно й страшно, що такі речі починають раптом відігравати якусь роль між двома людьми, які кохають одне одного, але так буває. Звісно, Юліка ніколи не заводила мови про це, майже ніколи. Тільки відчувала ту різницю, наприклад, як Штіллер кричав тоді на сходах. Мабуть, то були жахливі хвилини. Потім Штіллер завше жалкував, що був такий нестриманий, просив пробачення, знаходив дуже милі способи загладити свою провину: чи то улюбленою Юлічиною стравою, що її ніхто, крім нього, не вмів приготувати, чи шовковим шарфиком, бо вона свого недавно згубила, чи гілочкою бузку, яку йому пощастило вкрасти крізь паркан дорогою до театру, звідки він її забирав після вистави. Щоразу все кінчалося якнайліпше, і подружжя їхнє, здається, було навіть дуже щасливе — аж поки з'явилася та, інша.

Сталось це десь сім років тому.

Юліка ні про що не здогадувалась. Вона ніколи не думала, що таке може бути. Як молода жінка, що понад усе кохає свого чоловіка, вона не вважала його здатним на зраду; як уже сказано, вона просто не думала про таке. Бідолашна Юліка, цілком віддана своїй роботі й чоловікові, помітила це тільки з того, що Штіллер перестав трактувати поважно гарячку, яка не лишала її роками. Щоправда, він кожного вечора, як вона приходила з вистави, питався, скільки разів піднімалася завіса, але питався ледь глузливо. Таким самим тоном він міг запитати: «Як там із твоїми сухотами?» Або, коли Юліка розповідала про обурливе зухвальство якогось критика, що не згадав її прізвища, Штіллер, її чоловік, хизуючись своєю обридливою справедливістю, радив Юліці не брати того так близько до серця — мовляв, критик міг не згадати її просто з не уважності. Та найбільше дивувало Юліку, що тепер і він почав ставити своє мистецтво понад усе й через те вважав за нормальне по кілька днів не приходити додому з майстерні, раз навіть

цілий тиждень, аж поки Юліка одного ранку пішла його перевідати. Він саме, на-свистуючи, витирав чарки. Юліка відразу здогадалася, що вчора ввечері в нього була гостина, однак посоромилась розпитувати. Шпилька з кіс на підлозі, що її Юліка мовчки підняла й мовчки поклала на стіл, дві порожні пляшки з-під «Châteauneuf du Pape», отже, не найдешевшого вина — ну що ж, Юліка не була дріб'язкова. Навіть чорна волосина на його світлих штанях нічого не доводила. Штіллер сміявся. Тим часом Юліка зовсім не через жінку, що приходила до нього вчора ввечері, була в такому відчаї. Його зверхньо-співчутлива усмішка, його просто садистська лагідність, що нею він вважав за потрібне улестити ревниву дружину, були недоречні, їй-богу недоречні,

так само і його брутальна заборона раз і назавжди влаштовувати істеричні сцени через якусь там шпильку, як він казав; усе те було дуже недоречне. Бідолашна Юліка за сльозами довго не могла й слова вимовити. «Юліко, що таке? — спитав він нарешті, відчувши, що плаче вона не через дурну шпильку. — Що сталося, га? Кажі ж бо!»

Юліка була в лікаря.

«Була? — запитав він. Вона пробувала опанувати себе. — Ну?» Штіллер сів на канапу коло неї, й далі тримаючи в руках чарку та рушника. Тим часом Юліка, охоплена відчаєм, вся здригаючись від плачу, вцепилася руками в подушечку, аж подерла її. Вона ще ніколи так не ридала. А Штіллер, здається, був цілком безпорадний. Він поклав рушника й погладив її

по голові, немов тими пестощами міг порятувати їй життя. Юлічин візит був начебто Штіллерові не до речі: заважав йому весело насвистувати. Юліка подерла подушечку, а він тільки спитав: «То що ж лікар сказав?..» Він виявляв своє співчуття (Юліка й досі вважає так) у жахливий спосіб: лагідна обережність, дружня турбота — і все те з чаркою в руках, що залишилась немита від учорашньої забави. Коли вона, затинаючись, давлячись сльозами, здригаючись від плачу, повідомила його нарешті, що мусить якомога швидше виїхати в Давос, до санаторію, він спершу тільки спитав: «Коли ти довідалась про це?» — «Майже тиждень тому! — сказала вона, сподіваючись, що Штіллер зрозуміє, який то для неї був жахливий тиждень. — Тиждень тому!» Та натомість він сказав лише: «Чому ж ти досі мовчала?» Він поводився просто неможливо. Навіть перепитав: «Це правда? Кажі, правда?..» Спершу Юліка зареготала, тоді схопилася, глянула на нього й побачила, що в його очах світилося недовір'я: наче то були просто її хитрощі, дешеве перебільшення, аби зіпсувати йому радісну згадку про вчорашній вечір. Вона крикнула: «Іди! Іди з моїх очей! — Штіллер похитав головою. — Іди, прошу тебе! Іди звідси!» — «Юліко, — мовив він, — це моя майстерня». Його спокій був просто нелюдський, чистий глум, Юліка навіть не уявляла собі, що він може так повестися. Атож, Штіллер навіть усміхався, коли вона говорила, що може померти. Усміхався! Бідолашна Юліка, що вже майже тиждень сама несла тягар страшного лікарського присуду, не вірила своїм очам і вухам: Штіллер знову заходився витирати чарку, наче та чарка була найделікатніша, найважливіша річ, наче, крім неї, він не мав про що клопотатися. Далі тим самим лагідним тоном попросив, аби Юліка розповіла йому не те, що їй малює перелякана уява, а що сказав лікар, — докладно, по-діловому, слово в слово. «Я ж тобі кажу! Порадив негайно їхати в Давос, до санаторію, а то буде пізно». Здається, минула добра хвилина, поки Штіллер зрозумів усю вагу тієї звістки. Він не показував, які думки йому зринали в голові, — тільки закусив спідню губу й наче поменшав, як мішок, що його підтрусили. І раптом безпорадно, як дитина, глянув на Юліку. Хіба ж він не вимагав завше, щоб вона знову пішла на рентген? От вона й удовольнилася його бажанням. Чого ж він так дивиться на неї? Заражена ліва легеня. Лікар, здається, не вдавався в медичну термінологію, тільки потішав її чисто по-людському. Мовляв, він сам знає випадки, коли хворі цілком одужували. Взагалі він був

чудова людина. Не те, щоб давав їй порожні гарантії — надто він її поважав. А все ж, бачивши, в якому Юліка страшному відчаї, сказав, що, можливо, навіть дуже можливо, вона ще колись вернеться до балету. Але, звісно, не гарантував напевне. Єдине, що лікар, який відповідає за свої слова, міг гарантувати, це близьку смерть, коли Юліка відразу не поїде до санаторію. Юліці було тоді двадцять сім чи двадцять вісім років. До речі, вона вже знала й назву санаторію, і що він розташований у гарному місці серед лісу, і приблизні кошти на лікування, більшу частину яких мала сплатити страхова каса. Якби Штіллер, її чоловік, був розпитався й сказав їй, що такі видатки сплачує страхова каса, Юліка давно б уже поїхала до санаторію і, може, досі вилікувалася б. Зрештою, Штіллер і не відправився. Юліка здивовано помітила, що її невинне зауваження явно вразило й збентежило його: він, здавалось, ледь не плакав. То вона ще мала потішати його? Вона обняла його рукою за плечі, що для такої несміливої жінки, як Юліка, вже багато важило, а ще й тепер, коли в неї було стільки клопоту. Отже останньою її прем'єрою мав бути вальс Равеля і «Трикутний капелюх» де Фальї, два прекрасні балети. А другого дня, в четвер якогось там числа, Штіллер мав відвезти її в Давос. Юліка показала йому свій календарик, де число те було вже відзначене хрестиком. Що йому не сподобалося? Штіллер підвівся з канапи, навіть не подивившись як слід у календарик, шпурнув витерту чарку до кухонної ніші так, що вона розлетілася на друзки, втиснув цигарку між побілілі, зціплені губи і, заклавши руки в кишені, мовчки, мов статуя, став до неї спиною коло великого вікна, наче вона була винна, що мусила їхати в Давос. Навіть більше: наче своїм цілком зрозумілим розпачем поламала якісь його плани. «Чого ти мовчиш?» — запитала вона. «Пробач», — сказав він, думаючи, що налякав її розбитою чаркою; а їй же йшлося зовсім про інше. «Про що ти весь час думаєш?» Штіллер підійшов до шаховки, дістав майже порожню пляшку ялівцівки, вилив усе, що там було, в дві чарки й подав одну Юліці — хотів її втішити. Вона ввічливо, але рішуче відмовилась. Тих його милих жестів — коли він хотів ялівцівкою чи краденим бузком залагодити якийсь свій вчинок — Юліка часом просто не годна була стерпіти, їй здавалося, що Штіллер милується собою, надто дешевою ціною хоче показатися ніжним чоловіком, дбайливим товаришем, надійним охоронцем, одне слово, якнайщирішою людиною, а от хоч один-однісінький раз піти й довідатись, чи каса хворих, якби до того

дійшло, сплатила б кошти на санаторій, її прекрасному Штіллерові за всі ці роки ніколи не спало на думку. «Дякую, — сказала вона, — я не питиму». — «Чому?» — «Горілка нічого не змінить». Штіллер вихилив свою чарку. «Атож, — сказав він нарешті, випивши одним духом і ту горілку, що налив для неї. — Не змінить. Звісно, ти не винна, Юліко, що мусиш тепер їхати до санаторію. Безперечно, це моя вина». — «Я такого ніколи не казала». — «Всюди моя вина, — вперто провадив він. — Не турбуйся, любя, їдь собі спокійно в Давос, бідолахо, а я лишуся тут, у місті, здоровий як дуб — моє нечисте сумління буде тобі найліпшою подушкою». І криво посміхнувся. «Що це має означати? — спитала Юліка. — Ти вічно мене частуєш такими приповідками». Штіллер похитав головою, наче сам до себе, взяв, ніби цілком спокійно, порожню пляшку з-під ялівцівки й шпурнув її теж до кухонної ніші, тільки скло посипалось. Юліка донині не може забути тодішньої Штіллерової поведінки, що яскраво свідчила — я теж так вважаю — про його безмежний егоцентризм.

Одного разу, трохи напідпитку, зниклий Штіллер начебто сказав своїм друзям: «У мене чудова дружина, я завше тішусь, як вона приходить додому, і завше почуваю себе замашченим, спітнілим, смердючим риболовцем поряд із кришталево чистою русалкою!» І то невдовзі по шлюбі... Складається таке враження, що зниклий Штіллер, хоч який він був захоплений Юлікою, чогось у її натурі просто не завважив, може, взагалі не пізнав: її холодності. А що таке буває, і то не тільки як хворобливе явище, а навпаки, як природне, Юліка, здається, й сама не знала. Чи нині вона знає про це? Недавно я її трохи спантеличив, згадавши з якогось приводу наукову тезу, що в усьому живому світі жодна самиця, крім людської, не спізнає так званого оргазму. Більше ми про це не говорили. Очевидно, прекрасна Юліка в найпотаємнішій глибині свого серця страждала, справді страждала від того, що чоловіча хіть завше була їй трохи відразна, хоч, звісно, це ще не причина вважати себе за неповноцінну істоту, невдатну жінку чи тільки за артистку. Дуже часто здається, що ця жінка, надто як вона говорить про свого зниклого Штіллера, з якоюсь зворушливою запеклістю обдурює сама себе, аж часом кортить не повірити в її сухоти, хоч їх підтвердили лікарі й вони так дорого коштували їй у житті. Чому Юліка ні з ким не могла поговорити про це? Може, тільки дехто з жінок не вдає, а переживає насправді той чарівний шал чуттів, що його

вони сподіваються від зустрічі з чоловіком, гадають, що повинні сподіватися, на підставі романів, що їх знову ж таки писали чоловіки. У тих романах завше торочиться про незвичайні любовні розкоші. А ще додають сподіванок марнославної побрехеньки самих жінок одна одній. Прекрасна Юліка, може, була тільки трохи чесніша за інших, а ще, звісно, налякана, тож вона замкнулася в собі, перебиралась на принців та пажів і ховалася в хащах самотніх турбот, куди не зумів добутися за нею жоден чоловік. Отже, не дивно, що балет і все пов'язане з балетом, навіть балет посередній, як ведеться в міських театрах, вона твердо ставила понад усе, в кожному разі, понад Штіллера. Кілька неспіливих спроб спізнати лесбійського коханя також, здається, нічого не змінили; балет зостався єдиною можливістю відчутти справжню втіху. Інші жінки обходяться без балету, зате стають матерями; вони терплять чоловіка як природного запліднювача, потім уникають його, знаходячи щастя в дітях, що їх так само ставлять понад усе, як балерина свій балет: вони можуть говорити тільки про дітей, про своїх дітей, навіть якщо начебто говорять про чужих, ніби відмовляються від пестошців, щоб мати змогу ще більше пестити себе в своїх дітях, вважаючи це за материнську любов, відданість, офіру і врешті навіть за виховання дітей. Звісно, це чистісінький нарцисизм. Можна було б сказати, що в Юліки той нарцисизм холодної природи принаймні мав одну перевагу: зловживав не живих людей, а тільки мистецтво — Чайковського і Римського-Корсакова, часом, напевне, Равеля й Стравінського, але не дітей, що мають тільки одну матір. Пані Юліка Штіллер-Чуді, звісно, спалахнула б гнівом, якби я сказав їй відверто, що жінка в мистецтві видається мені здебільшого підозрілою. Дарма я запевняв би її, що цим не зневажаю ані жінку, ані мистецтво. Може, підсвідомо зниклий Штіллер (зрештою, мене мало обходить, чи наші думки збігаються) відчував те саме, що й я, тільки, здається, робив із того один висновок: докоряв Юліці, хоч і прикривав свій докір ніжністю, що вона ніколи не знала втіхи з ним, — то був дурний закид Юліці і такий самий дурний закид собі. Наче кожна жінка на те створена, щоб і тут товаришити своєму чоловікові! Знаменна річ, як уже сказано, що Штіллер завше відчував потребу просити вибачення: він, видно, вважав, що його чоловіча сила зазнала поразки, коли гарненька балерина, може, лиш трохи чесніша за інших дівчат, не розтанула від його поцілунку. Її неприступність була, може, страшна, але правдива. Вона не вдавала з себе не-

приступну, щоб запалити його, — навпаки, швидше пробувала піддатися, аби пригасити все, що могло його запалювати. Але швидко дійшла до того, що, піддаючись так, стала відчувати обридження, яке за всяку ціну мусила приховувати. Вона не хотіла ображати Штіллера. Не хотіла втратити його. Штіллер був ближчий її серцю, ніж будь-який інший чоловік. З другого боку, їй просто неприємно було вдавати шалену втіху і блаженну млість, якій чоловік у своєму марнославстві майже завжди вірить, хоч як би вона була погано зіграна, — та поза згвалтованої йому потрібна, щоб повірити в жінчине кохання, а насамперед у свою чоловічу силу. Ох, то був жах! Натомість яка радість була виступати на сцені, відчувати на своєму тілі тисячі чужих очей, таких різних, очей гімназистів і солідних одружених чоловіків, очей, що радше дивились на неї саму, аніж на її танок. Справді, Юліці легше було знести ті погляди, аніж Штіллерову тверду, трохи шорстку від гіпсу руку в себе на тілі. Її безпорадна відмовка, що вона стомлена, часто дратувала його. Штіллер вважав себе за втілення делікатності, однак не міг зрозуміти, що можна бути втомленому. Штіллер завше всіх міряв на себе! Юліці наче аж полегшало, коли театральний лікар уперше сказав їй, що в неї з легенями не все гаразд, у кожному разі, треба берегтися. Завше трохи курне повітря на сцені було для неї не дуже добре, але в своїй роботі вона його не могла уникнути і тим більше мусила глядітися поза сценою. Так сказав лікар. Отже вона не з якоїсь там примхи, а улягаючи вимогам здорового глузду просила поберегти її і лишати якнайбільше в спокої. Йшлося про її здоров'я. Юліка ж була тендітна натура, дуже тендітна, але це не означає, що вона тепер менше кохала свого Штіллера. Він тільки повинен був, як уже сказано, краще розуміти її.

Тим часом Штіллер, здається, розумів свою дружину дедалі менше й менше. Він так далеко зайшов у своєму егоцентризмі, що навіть почав вважати, буцімто її втома, обгрунтована лікарем, вигадана тільки для нього. Бувало, що він мовчки виходив з дому, хряснувши дверима, лише тому, що Юліка казала про свою втому. І повертався десь серед ночі, просякнутий бридким духом пивниці; сам віддих його був образою. Або казав: «Хотів би я дочекатися, коли вже ти не будеш стомлена!» В голосі його бринів докір і гнів. Що ж Юліка могла робити? Щоправда, він ні разу не сказав: «Ти просто не жінка!», проте Юліка добре відчувала, що він порівнює її з іншими жінками. Врешті Штіллер допровадив її до розпачу, і, щоб довести собі,

йому та цілому світові протилежне, вона знайшла тільки один спосіб: якомога відвертіший флірт. Досі вона ніколи ні з ким не фліртувала. Штіллер її штовхнув на таке. Він вважав, що це несмак: приймати залицяння першого-ліпшого шелихвоста, а найрадніше такого, що його доля кине скоро кудись далі від неї. Юліці подобалось вислухувати хвалу своїй красі разом із хвалою своєму мистецтву; чогось більшого вона не дозволяла. Штіллер був зовсім не ревнивий, його лише неприємно вражало, що його Юліка, прощаючись, переважно в ресторані чи на вулиці перед рестораном, роздавала поцілунки; він тоді питав тільки: «Ти певна, що всіх перецілувала?» Те цілування здавалось йому по-дитячому смішним. Та одного разу він розлютився. Було це після якогось балу, Юліка, струнка вакханка, сідала на коліна то до того, то до іншого чоловіка і все вдавала з себе «шалену жінку». Штіллер чекав на неї з пальтом, і йому вже від усього того блювати хотілося, як він казав на свій вульгарний лад. Панове, що залицялися до прекрасної Юліки так чарівно й дотепно і що їх вона обдаровувала своєю красою, напевне, були дуже розумні й справді цікаві, але Штіллер завше казав, що вони геть усі більші чи менші гомосексуалісти. Ясна річ, що його глузи ображали Юліку, бо вона не знала, з чого таке можна впізнати. І, мабуть, ще й ті глузи штовхали бідолашну Юліку далі, ніж вимагала її натура, аж поки нарешті вона опинилася в обіймах молодого консультанта з реклами, що його чоловічі якості визнавали всі, — до того ж він мав прегарний будиночок під Асконою. Штіллер, мабуть, не сподівався, що Юліка зважиться аж на таке. Штіллер знав того консультанта і знав також, що він давно закоханий у Юліку. Штіллера, мабуть, аж свербіло дізнатися, що з того вийде, і він сам улаштував їм першу зустріч. Може, він хотів випробувати, чи Юліка справді жінка? А потім, коли вже в них зайшло так далеко, шановний Штіллер мало не збожеволів: замкнувся в майстерні і все ковтав веронал, аби цілими днями не прокидатися. Тепер уже Юліка вважала його поведінку за несмак. Напевне, він злякався, що аж тепер між ними став чоловік, правдивий чоловік, і, нічогосінько не знаючи про їхні стосунки, наперед склав зброю. В своїх жалібних листах він бачив уже Юліку, свою балерину, з дитячим візком, мамою над Лаго Маджоре. Його поведінка, мабуть, тим більше завадала Юліці прикroachів, що сама пригода була дуже коротка — десь тривала з тиждень в Асконі. Молодий консультант був заклопотаний своєю роботою, гасав сюди й туди, Юліка, звісно, теж ходила на проби.

Штіллер запитував щодругий день, чому Юліка не їде до Аскони, і так на неї поглядав, ніби чекав від неї відповіді на якесь інше запитання, що його Юліка справді не могла вгадати. Що Штіллер хотів довідатись від неї? Для Юліки вся пригода не варта була розмови, не кажучи вже про те, що вона, натура стримана й боязка, ніколи не любила зв'язатися в своїх думках. Зрештою, вважала вона, Штіллер і сам міг би помітити, що все вже скінчилося. Та він, здавалося, не помічав нічого, чи не мав певності. Непосидючий консультант з реклами лишився для нього справжнім чоловіком, що зумів ошчасливити Юліку. Штіллер був певен того від першої ж хвилини, коли його охопив ляк, і недобачав, що Юліка залилася така сама, як і була. Гадав, мабуть, що вона прикидається перед ним, приховує своє щастя, жаліючи його. А тим часом Юліка після всього, що Штіллер уже вчинив їй, не відчувала ані найменшої потреби жаліти його. Штіллер ще цілі місяці жив ніби на чатах, раз навіть зважився пошукати в її торбинці, чи не знайде якогось знаку — листа, квитка до Аскони, нотатки в календаріку. Проте в календаріку були тільки позначки, коли йти на проби, до перукаря, до зубного лікаря. Можна собі уявити, як, мабуть, набридало Юліці, що Штіллер усе мізкував над тією пригодою, хай навіть і мовчки, а найдужче набридало тому, що Штіллер, хоч і не дорікаючи, але з міною переслідуваного, все чекав на щось; на якесь слово, що порятувало б його. А що Юліка мала йому казати? Якось Штіллер став домагатися відвертої відповіді, ким був для неї консультант із реклами, і вона відповіла: «Годі вже про це, ти сам довів мене до розпачу. Я ж бо вернулася, то не доводь мене знову до такого!..» В кожному разі, Юліка не бачила за собою жодної провини, якої б Штіллер не перевершив уже в багато разів. Вона повернулася до нього, отже йому належало зробити все, щоб їй було з ним добре.

Кілька місяців знов було чудово.

Штіллер, видно, довідавшись манівцями, що непосидючий консультант із реклами давно вже має іншу коханку, чекав Юліку під театром, готував по-валенсійському риж і не ображався, коли вона, стомлена пробою, тільки куштувала його або й зовсім не їла, взяв до серця її запеклу сварку з якимось режисером і признав їй слухність, оберігав її, як наказував лікар, чи принаймні намагався оберігати — і так тривало кілька місяців. Потім, видно, він знову поринув у свій егоцентризм і сподівався, що Юліка дбатиме тільки про нього, знову мовчки йшов із дому, хряскав дверима й напивався — наприклад, коли Юліка була

надто стомлена, щоб цілими годинами слухати про скульптуру. Якось вона дозволила собі завважити, що його пиятики дуже дорого коштують. Штіллер ображався і як вона мовчала і як вона говорила. Як же Юліка могла бути ніжна до чоловіка, що сам — вона ж відчувала — палав до неї гнівом? Одного ранку, снідаючи, Штіллер ні сіло ні впало спитався, навіщо вона розказала в театрі, що його новий американський непромокальний плащ куплений за її гроші. Юліка не зрозуміла його запитання. «Навіщо ти розказуєш про таке цілому театрові?» — спитав він, аж тремтячи з гніву, — і то через таку дрібницю. «А що тут страшного?» — здивувалася вона. Штіллер вирвав їй газету з рук і цілих півгодини тлумачив, що, на його думку, тут страшного. Тлумачення його було огидне. Юліці сльози набігли на очі, а що Штіллер не вгавав, вона крикнула: «Іди з моїх очей, прошу тебе, йди!», Штіллер не пішов, хоч напевне бачив, яка вона ображена. «Тоді я піду! — сказала Юліка, однак Штіллер не пустив її. — Я тебе бачити більше не хочу! — вигукнула бідолаха. — Твої слова підлі, просто підлі!» До речі, то був, либонь, єдиний випадок, майже єдиний, що обурена Юліка висловлювалася так різко. Чи Штіллер розумів, як він її кривдив? Йому навіть на думку не спало просити вибачення. Розбрат тривав далі. Переконавшись раз, як нищо й безсоромно Штіллер може витлумачити всяку дрібницю, Юліка тепер взагалі не хотіла озиватися до нього. Між ними запанувала мовчанка, гірша за сварку. Штіллер, здавалося, й гадки не мав, як він страшенно скривдив Юліку; все, що вона робила й чого не робила, він тлумачив так, як йому самому було вигідно, вперто не слухаючи ніяких резонів.

І ще одне.

Юліка, як то часто буває в бездітних подруж, мала тоді собаку, фокса, що його звали Фоксиком, чи, говіркою цієї країни, до речі, дуже гарною, хоч і не вельми мелодійною, а проте по-земному доладною і, як добре прислухатись, навіть ніжною: Фокслі. Звісно, Юліка любила його, бо інакше не тримала б. У цьому й полягає собаче щастя, що їх або люблять, або взагалі не тримають. Штіллер ніколи не розумів, як можна так любити собаку, і не вмів читати в його розумних очах. Він сміявся з Юлічиної материнської терплячості — вони всюди спізнавалися, коли брали з собою Фокслі, що неодмінно мав обнюхати кожне дерево, — і називав його глузливо «священною твариною». Всі знали, що Юліка завше спізнюється, і ніхто на неї не сердився, бо Фокслі був такий кумедний. У ресторані псові дозволялося, завдяки

вроді його господині, якій не зважувався перечеити жоден бодай хоч трохи вихований кельнер, так само, як і Штіллерові, сидіти на м'якому стільці. Штіллер сам винен, що ніколи не міг змиритися з цим, хай би не був такий упертий. З якої речі Юліка, що все одно їла мало, повинна була залишати половину свого чудового філе «мінйон»? Кінець кінцем, хоч про це ніколи й не говорилося, платила здебільшого Юліка. Натомість Штіллер одержував своє вино. Він нічого й не казав, але Юліка часто відчувала, що мусить боронити Фокслі. І Фокслі відчував те саме. Фокслі був на її боці. Може, Штіллера саме це й сердило: що їх більше. Юліка й Фокслі, якими кругом захоплювалися, переважали його більшістю голосів у всіх вирішальних питаннях. Не те щоб Штіллер колись ударив її дорогого песика — ще чого бракувало! Але він не любив його, вдавав, що взагалі не помічає його. Тільки-но він з'являвся додому, як Фокслі ще в сінях вітав його, радісно підстрибуючи, та Штіллер цікавився тільки своєю поштою, завше тільки своєю поштою, ніби чекав листа від якогось багатого мецената. Одного разу хтось сказав: «Ах, Юліко, який у вас прекрасний песик!» А Штіллер у відповідь: «Аякже, хоч у рямці вставляй!» Він просто ревнував її до собаки, але не признавався, що ревнує, а знову вигадав собі теорію, що взагалі не мала ніякого стосунку до живого Фокслі, знову розводився про духовне життя Юліки (не Фокслі), в якому він анічогісінько не тямив. Чому, наприклад, Штіллер ніколи не пускав Фокслі до своєї майстерні? А тоді ще й дивувався, що дружина часто місяцями, раз навіть майже цілий рік не заглядала до нього, розчарований, що вона так мало цікавиться його творчою роботою. Юліка справді не знала, де б вона могла прив'язати Фокслі, щоб не боятися за нього. Чи вона мала лишити песика на чужій вулиці тільки на те, аби Штіллер ще раз міг пожалітися їй, що його творча робота ніяк не посувається вперед? Штіллер, видно, справді був не чоловік, а чиста мімоза. А що він з року в рік приходив до театру на її проби, то мав із того тільки користь, бо міг робити ескізи. Але, як казати тверезо, навіщо Юліці було стовбичити в його брудній здебільшого майстерні, де він роками працював майже над тим самим? Там ще можна було й застудитися. Егоїстичному Штіллерові таке й на думку не спадало. Чого він ненастанно сподівався від Юліки? Його образливість, хоч як він її ввічливо приховував, гнітила бідолашну Юліку. Йому було прикро, що вона, балерина, ніколи й словом не озивалася, як він із своїми приятелями часто до пізньої

ночі сперечався про скульптуру; він із того робив висновок, що Юліка не цікавиться його роботою, а ні разу не подумав, що то була тільки природна скромність, бо ж Юліка зовсім не розумілася на скульптурі, уже не кажучи про те, що вона взагалі була стримана й несмілива. Коли ж приятелі нарешті розходились, він бував ще й брутальний. Казав сердито: «Ну хоча б засмажку ти могла приготувати?» Юліка і в голові собі не покладала бути йому служницею. А відколи з'явилася та інша, Штіллер і взагалі перестав зважати на Юлічині почуття, просто-таки не хотів її розуміти: обурювався, що в санаторії їй бракувало не його, а Фокслі й щиро дивувався, що Юліка, хвора й покинута, не писала йому з Давоса ніжних листів, властиво, не на писала жодного, крім записочки, в якій просила його щось купити в місті; вона ж просто не могла писати! А як згодом, уже влітку, він сам не писав цілими тижнями, то, черства душа, не посоромився заявити, що вона ж йому теж ніколи не пише... І т. д.

Я не маю бажання виступати в ролі судді між прекрасною Юлікою та її зниклим чоловіком, але що вона кожного разу говорить про ті смутні часи, я, звісно, пробую дошукатися причин, хоч би задля розваги, як шукають слова до кросворда, бо що ж би я ще робив у камері!.. Важко вгадати, але треба, аби заповнити кросворд про зниклого Штіллера, один короткий вислів прекрасної Юліки, дуже давній вислів. Вона його не каже. Цілком невинний, незначний вислів. І все ж, як чую, Штіллер ніколи не міг того забути, властиво, що далі, то частіше згадував. Видно, через нього, через те коротеньке речення, що його Юліка давно забула, Штіллер здавався собі самому смердючим риболовцем поряд із кришталеву чистою русалкою. Сказане воно було їхньої першої спільної ночі. Певне, Штіллер був не лише мімоза, вразливий, хворобливий егоцентрик, що всяке слово, яке Юліка, либонь, могла б сказати кожному чоловікові, брав тільки на свій карб, — він, крім того, любив усе довго пережовувати, а бідолашна Юліка часом просто не могла цього знести. Раптом через стільки років така дрібниця знову його зачіпає! А тим часом сама Юліка, як вона запевняє, давно вже забула тих своїх кілька слів першої ночі. Штіллер просто не міг переступити через те речення, носив його на чолі, як Каїнів знак, і дарма Юліка, ласкава до всіх людей, відгортала з чола йому чуба, що завше був трохи розпатланий. Юліка ставилась до нього зворушливо. І, мабуть, сказала тоді лиш те, що не одна дівчина відчуває, між іншим, коли її вперше бере в обійми чоловік. Штіллер повинен був зрозуміти її. Він і зрозу-

мів. Його тільки, видно, мучило, що то були єдині слова, на які спромоглася після перших обіймів кохана Юліка. Раптом учепився за них через стільки часу, і видно було з його очей, як вони його ятрили, як його думки скупчувалися на тому єдиному пункті, як те дрібне, невинне, в кожному разі, чисто безстороннє зауваження почало луhati в його спогадах, заглушивши все інше. Саме як Юліка намагалася бути особливо ніжна, його лякало речення, що перед багатьма роками злетіло з її вуст. Штіллерові здавалося, що він забруднив Юліку. Він поводився так, наче Юліка бридилася ним, і відпихав її, як уже сказано, саме тоді, коли вона хотіла бути особливо ніжна, тікав від неї. Штіллер, видно, був чудовий плавець: упродовж кількох років він щодня перепливав туди й назад озеро, байдуже, в яку погоду, часто навіть у жовтні — виснажував себе. Юліка називала те його плавання бзиком. Та Штіллерові воно було потрібне, щоб добре почуватися. Потрібне було, видно, повне чистої води озеро. Піт жахав його. Коли він десь у товаристві пітнів або відчував, що може спітніти, то втрачав весь свій гумор, сидів мовчазний, пригнічений, нездатний бодай стежити за розмовою. В очах його було тоді стільки страху, що Юліка часто аж зворушувалася. Не раз він умовляв себе, що має на тілі висипку. Переважно то було чисте самонавіювання. Або знову захоплювався якоюсь чужою жінкою, що поцілувала його на самій вершині Піз Палі в спітніле обличчя — то була для нього наче сама Піз Палі, незабутня, неповторна, велична. Здається, він перебував у такому розбраті тільки зі своїм власним тілом, бо захоплювався дітьми на пляжі, їхньою шкірою, чи, наприклад, його завше чарували людські тіла в балеті. В його захопленні було щось болісне, щось від безнадійної туги каліки. Штіллерові було вже за тридцять, та коли якась жінка торкалася рукою (без рукавички) його руки й не відсмикувала її відразу або відгортала йому з чола світлого чуба не тільки щоб поправити його, а й щоб помацати, торкнутися вузького чола, він бентежився, мов хлопчак, що багатьом жінкам особливо подобалося в ньому. Він був, як то кажуть, людина з можливостями, але не вірив у свої можливості. І це, мабуть, найбільше бентежило Штіллера — не так звані можливості, а страх, що його мають просто за дурня. Він був підозріливий, невпевнений, не міг повірити, що жінка, яка поклала долоню йому на руку, не відчуває огиди. Дуже можливо, що бідолаха інколи після щоденного душу, який його заспокоював лиш на короткий час, підходив до люстра й дивився, що в ньому відштовхує Юліку, його кришталево

чисту русалку. І диво — не знаходив нічого, що б його самого не відштовхувало. Взагалі Штіллер вважав, що чоловіче тіло дуже гарне, і весь час малював його, і жіноче також. Тільки йому, чоловікові на ім'я Штіллер, не пощастило — його тіло було бридке, воно бруднило кохану; це сказала Юліка, чесна Юліка, сказала так відверто, так невинно, так безсторонньо й так страшно — через те, що то були єдині її слова... Коротко кажучи, Штіллер, очевидно, справді мав бзика, і бідолашній Юліці, незвичайно делікатній, боязкій з природи й по-діво-чому стриманій у мові, безборонній проти тлумачень, просто незрозумілих її правдивій натурі, напевне доводилось нелегко з таким неврастенічним чоловіком. Інші люди теж, видно, вважали, що Штіллер не знає її правдивої натурі, і не бракувало приятелів, що застерігали Штіллера, але натикалися на саму тільки невдячність. Штіллер не зносив чужих порад. «А хай їх дідько візьме, — лаявся він після таких розмов, — тих порадишників! У чуже подружнє життя втручаються тільки тому, що буцімто бажать добра, і гадають, що цього досить, навіть якщо вони не знають і третини того, що хочуть направити». Оце був і весь наслідок найприязніших порад: Штіллер краще все знав. Йому казали, що бідолашна Юліка не лишень кохає його, а кохає дужче, ніж він заслуговує. Штіллер у кращому випадку відповідав: «Дуже добре, що ви мені сказали про це!» Але насправді навіть гадки не мав каятися. Його підозра, що Юліка наструнчувала спільних знайомих, була несправедлива, як і багато чого в його ставленні до дружини, — на мою думку, Юліка була надто соромлива, щоб звірятися третій особі. Люди просто бачили все на власні очі. А цього вже Штіллер не зносив. Вони давно були знайомі з одною симпатичною парою. Він — ветеринар, вона — відома дитяча лікарка. Цим людям, широкої, живої освіти, щирого серця й глибокого розуму, справжнім друзям, Штіллер багато що завдячував — вони не тільки часто запрошували його разом з Юлікою на смачну вечерю, а й підказували багато цікавих задумів, ввели до цюріхського товариства й навіть знайшли одного замовника. Штіллер вважав їх за чудових людей, аж поки лікарка, що часом зустрічалася з Юлікою наодинці, сказала йому теж наодинці, що вона думає: мовляв, пані Юліка — надзвичайна людина, такої делікатної і шляхетної до глибини душі жінки вона, лікарка, ще, мабуть, зроду не бачила. Штіллер відразу перебив її: «І навіщо ви мені це говорите?» Вона відповіла жартівливо: «Щиро казати, пане Штіллере, я сама себе часом питаю, чим Юліка заслужила такого чолові-

ка, як ви!» Вона всміхнулася, аби ще ясніше показати, що говорить жартома. Та Штіллер лише насупився. «Їй-богу! — додала вона — справді тільки з щирої приязні. — Сподіваюсь, ви зрозумієте, поки не пізно, поки ви ще молоді, пане Штіллере, яку ви маєте коло себе чудову жінку, яку незвичайну людину, всією душею сподіваюся, для вашого ж добра! Цілком поважно кажу!» Та Штіллер, видно, не зносив і поважного тону. Це було в ресторані, і поки лікарка говорила далі про Юліку, він підкликав кельнера й розраховався, ні слова не відповівши на її мову. А далі вже в нього була одна відповідь, найлегша: як тільки чудова лікарсько-ветеринарна пара запрошувала їх на вечерю, він казав, що не має часу. Юліка справедливо опиралася й тому почала запрошувати до себе лікарсько-ветеринарне подружжя. Коли Штіллер одного разу прийшов і почув із сіней, хто розмовляє в помешканні, він хотів просто вернутися назад. Юліці насилу пощастило не допустити до публічного скандалу. Штіллер лишився на вечерю, але потім «мусив» іти до майстерні. Просто втік. Часом його поведінка справді вже скидалася на манію переслідування. Він, щоправда, намагався бути чемним з її приятелями, проте вони, звісно, відчували його нехить, його силуваність. А тоді шановний Штіллер ще й дивувався, що стає дедалі самітніший. Зрозуміло, ніхто не любить ходити в гості до подружжя, що саме переживає кризу. Ти її вловиш, коли навіть не знаєш про неї. І матимеш таке почуття, наче ти присутній при замиренні, наче правиш за тимчасовий місток, і тебе якось ошукують, використовують для своєї мети. Розмова робиться вимушена, веселощі дедалі стають небезпечніші, господарі раптом починають перекидатися трохи загострими, ледь затруєними жартами, гості помічають більше, ніж господарі хочуть, одне слово, така гостина — немов прогулянка по замінованому полю: як навіть ніщо й не вибухне, то однаково весь час тремтиш з напруження. І хоч господарі й правду кажуть, що давно вже не мали такого приємного вечора, ти їх розумієш, але на другі запросини не квапишся, все щось стає на перешкоді, справді не випадає вільного вечора. З таким подружжям не поривають стосунків, боронь боже. Тільки бачаться трохи рідше, а через те й забувають його, коли самі збирають гостину, забувають мимоволі, ненавмисне. От вам і наслідки. Штіллерові не було чого дивуватися — він сам своєю поведінкою відштовхнув усіх людей, що бажали йому добра. На щастя, Юліка мала принаймні в театрі приятелів, а насамперед свою роботу. На кону, в сьйві прожекторів, вона була вільна від усього, зов-

сім інша людина, щаслива людина, втілення щастя. Штіллер не приходив уже на проби. Поринув у свою роботу. Не допомогло навіть те, що чоловік її приятельки, ветеринар, прийшов одного ранку до його майстерні, щоб поговорити з ним, як чоловік з чоловіком, навіть гадки не мавши докоряти йому. Досить було одного речення: «Мені здається, Штіллере, що ви дуже несправедливі до своєї дружини». Штіллер відповів: «Авжеж! — у голосі його був чистий глум. — А чого ж ви ще сподівалися? Чи ви коли бачили, щоб я робив щось справедливе?» Ветеринар усяко пробував, однак Штіллер навіть не запросив його сісти, почав чистити своє начиння й сказав: «Adieu», навіть не провівши гостя до дверей. То була справді якась манія переслідування: всіх людей, приятних до Юліки, він вважав за своїх потаємних ворогів. Що Юліка мала робити? Їй було шкода Штіллера. Він сам себе рокував на самоту. Чого вона вже тільки не перепробувала! Вона ще сприймала Штіллера з гумором, як він тішився, що його ніхто не розуміє. І часто, коли він сидів такий глибокодумний, непорушний, мов паралізований, замкнений у собі й мовчазний, що можна було вмержи з нудьги, відлюдкуватий, млявий, байдужий, безвільний, нічим не нагадуючи чоловіка, що може вщасливити жінку, Юліка клала йому руку на плече й осміхалася: «Аякже, ти такий бідний!..»

Літо в Давосі, її життя на веранді в модерному стилі, де за вікнами пахло сіном і стрибали вивірки, напевне було нелегке. Юліка там почувалася, видно, так, як і більшість новачків: після першого переляку, після двох чи трьох ночей, коли вона поклала собі негайно втекти, і після страшного почуття, що тебе кожного разу готують до смерті, коли загортають у вовняні коци й вивозять щоразу на ту саму веранду, Юліка непомітно при звичаїлась до санаторійних буднів, навіть почала втішатися, що не має тепер ніяких обов'язків, аніякісінських. Від неї вимагали єдиного — спокою. Давно вже Юліка не втішалася так самим своїм існуванням на світі. Давос виявився зовсім не такий страшний. То була собі долина як долина, зелена, тиха, може, трохи нуднувата долина, із стрімкими узбіччями, зарослими лісом, і рівними полонинами, подекуди з кам'янистими ущелинами — гарний краєвид і більше нічого. Смерть ходила тут не кістлявим косарем з косою — ні: косили тільки траву, всюди пахло сіном, живицею з поближнього лісу, десь неподалік розкидали гній, а в модринах перед верандою вистрибувала грайлива вивірка. Цілими днями жилося як на вакаціях. Життя їй, здається,

набагато полегшував один сусід, що кожного дня на чверть години сідав у ноги на її ліжко, врятований від смерті, що міг уже гуляти й приносити їй лугові квітки, власне, досить іще молодий, молодший за Юліку, однак у санаторії ветеран, що дуже гарно опікувався новачками. Це він їй приносив книжки, не такі, як колись Штіллер, цілий новий світ. І ще який світ! Юліка читала «Сократову смерть» Платона — читати їй було нелегко, проте молодий санаторійний ветеран допомагав їй, навіть гадки не маючи повчати, а між іншим, весело, як завше ті люди, що самі сприймають усе надзвичайно легко й ніколи не припускають, що хтось своїм розумом не може чогось досягнути. Він був чарівний — вузьке, завше трохи лукаве обличчя, великі очі. З усім тим вони нітрохи не були закохані одне в одне. Юліка, мабуть, оповідала про балет, а молодий санаторійний ветеран, що носив одіж померлих, — про всіх тих людей, що їхній кашель Юліка чула від часу до часу, не бачачи їх самих в обличчя. Не історію їхнього життя, а лиш плітки, далекі від будь-якої непристойності. Юліку вони розважали. Спершу вона була неприємно вражена його «привольним» тоном, та скоро задоволено помітила, що гострий дотеп не вилучає внутрішньої глибини, він тільки надає їй іншої форми, може, не такої липкої, чистішої. Одне слово, Юліка раділа з тих п'ятнадцяти хвилин, і, як молодий санаторійний ветеран раз не з'явився, їй аж прикро зробилося. Що сталося? Нічого — приїжджали родичі, та й годі. Другого дня він прийшов і заходився пояснювати Юліці якийсь рентгеновський знімок. Його власний? Він промовчав, натомість показав, що називають «затемненням», і поступово домігся, що Юліці кісткяк почав навіть видаватися чимось гарним, цікавим, наче графічний малюнок. Її захоплювало серце, таке прозоре, що аж не виходило на знімку, зачаровували таємничі хмаринки між ребрами й хребтом, а добре приглянувшись, вона помітила безліч форм, що губилися в таємничому мороці. Коли ж бешкетник сказав нарешті, що то була вона власною особою, пані Юліка Штіллер-Чуді, просвічена рентгеном, вона вже зовсім не злякалася. Де він його взяв? Украв учора, як чекав у лікаря. Він вважав, що тут навіть треба вступити часом якусь штуку, бо люди поводяться надто поважно, особливо в санаторії, а може, й узагалі. Юліка, певне, згадала про Штіллера. Звісно, та гостина в ноги на її ліжку дужче її цікавила, ніж Штіллерові регулярні, з обов'язку писані листи, бо Юліка дуже добре відчувала, що вони нічого не висвітлювали, навпаки. То була радше балакуча мовчанка. Що ж Юліка могла на них відповісти! Єди-

не, що лікар і сестри заспокоювались, побачивши ті листи, бо вони, делікатно кажучи, дивувалися, дуже дивувалися, що пан Штіллер ніколи не відвідував свою дружину. Юліці доводилось боронити його. «Мій чоловік напевне приїде!» — часто казала вона. «Час би вже! — відповідав лікар. — А то пошлю вашому чоловікові залізничний розклад, може, він не знає, коли йде потяг!..» Всі дуже любили пані Юліку, і вдень, особливо, як була гарна година, час збігав приємно. Молодого санаторійного ветерана, студента католицької семінарії, справді наче сам бог послав. Такий освічений і водночас хлопчак хлопчаком — Юліка навіть не уявляла собі, що таке може бути. Їй ще ніколи не доводилось розмовляти з такою вченою людиною, і часто вона здавалася собі невігласкою, але, з іншого боку, і зрілою жінкою, бо він, як уже сказано, був хлопчисько. В кожному разі, Юліка дуже втішалася його розмовою, його знанням, його хлоп'ячістю, коли він сидів тих п'ятнадцять хвилин у ноги на її ліжку. Їй подобалось знаходити якесь питання, що на нього він не знав відповіді, — то було все одно, що кинути Фокслі кудись камінь або шишку; через кілька днів він приходив і вже знав, де й що можна на ту тему прочитати. Він дав Юліці перше уявлення про сучасну фізику, і то справді цікаво, по-науковому докладно — Штіллер ніколи так не вмів, навіть як повертався просто з якоїсь лекції, страшенно захоплений, але нездатний пояснити Юліці хоча б будову атома. Тут уперше вона розуміла все, майже все. Або читав їй цілу лекцію про матір божу, про освячення жіночості, про що вона, як протестантка, не має аніякісінького уявлення, і то з таким глибоким знанням, так широко, що навіть Юліка, неосвічена, могла слідувати за його думкою і розуміти її принаймні в загальних рисах. Уперше також, хоч її шановний Штіллер свого часу воював у Іспанії на боці комуністів, Юліці по-діловому безсторонньо пояснено, що, власне, означає ідея комунізму, що в ній походить від Гегеля, а що від нерозуміння Гегеля, що таке діалектика, що в комунізмі є елементом християнським, а що антихристиянським, що таке секуляризація й трансцендентальність. Здавалося, просто немає такої речі, що її б молодий єзуїт з вузьким обличчям і з глибокими западинами очей, ніби в черепа, не спромігся легко зрозуміти сам і стисло, небагатослівно, спокійно переказати комусь іншому. І переказував так дотепно, що Юліка часто не могла втриматись від сміху, байдуже, чи йшлося про матір божу, чи про абсолютну швидкість світла. Через його спокійну манеру говорити здавалося, що він ніколи не наки-

дав свої думки. Юліка й тут тішилася, що вона ні до чого не зобов'язана. Штіллер завше накидав свої погляди, від яких потім сам відмовлявся, — але тоді, як вони його захоплювали, він їх так виголошував, що Юліка не зважувалась заперечувати. Не те, що її молодий католик! Його мова не викликала в Юліки бажання заперечувати. Вона лежала на веранді і вбирала в себе його слова, як повітря з поближного лісу. Від того щоденного гостя Юліка, здається, почула між іншим також не нову для неї думку: мовляв, робити із свого ближнього або взагалі з якоїсь людини готовий образ, казати: «Ти такий, а не інакший, і годі!» — ознака нелюбові, а отже й гріха. Та думка, мабуть, промовляла до самого серця прекрасній Юліці. Бо ж хіба Штіллер, Юлічин чоловік, не робив собі її образу? Одне слово, Юліка не нудилась, і поки тривав день — байдуже, чи світило сонце, чи йшов дощ, — вона зносила свою хворобу майже безболісно.

Гірше було вночі.

Юліка про це майже не говорить, а все ж видно, що часом, як сестра вранці заходила до палати, там ще горіло світло і Юліка, цілком виснажена, облита холодним потом, лиш починала дрімати на розкиданій постелі. Крива її температури виразно свідчила, що бідолашна Юліка не дуже зважала на спасенну пересторогу нізащо не хвилюватися. Перед сестрою, що мила її, міняла постіль і приносила грілку та чай перед сніданком, Юліка все заперечувала, аби тільки не переносили все далі й далі вже кілька тижнів тому обіцяної прогулянки. Їїми страшними ночами Юліці, певне, ввижався її Штіллер такий, як він був у ту незабутню хвилину, коли витирав чарки після вчорашньої гостини й ховав у кишеню шпильку вчорашньої відвідувачки, аби вона не дразнила Юліки, і коли, почувши, що Юліка смертельно хвора, тільки шпурнув чаркою об стіну й більше нічого...

Тепер Штіллер навіть листів уже не писав.

Постає питання: невже ніхто віч на віч не розповів Штіллерові (скоро бідолашна Юліка сама цього не могла написати), що переживає в Давосі його дружина, — все ж таки дружина, яку він, хоч і мав уже іншу, кохав принаймні настільки, що хотів, аби вона тужила за ним. В тім-то й річ, що вже не було кому розповісти про це Штіллерові віч на віч: кілька давніх знайомих, що колись на таке зважувались, більше, звісно, не пробували підступитися до нього, а нові, що їх він, либонь, мав тепер, не більше за нього знали про Юлічині жахливі ночі... Хто про них взагалі знав? Бідолашна Юліка нікому не звірялася. Здається, тільки одна

людина здогадувалася про все: молодий санаторійний ветеран. І про це він теж говорив так само весело й легко, як про своїх отців церкви, як про абсолютну швидкість світла (що не може змінитися, коли два світляні промені летять один одному назустріч), про класичний закон додавання й віднімання швидкостей, якого саме до світла не можна застосувати, і про буддизм. Він знову сидів у неї в ногах, сповнений знань, а стомлена Юліка намагалася слухати його. Він саме вчитав у якомусь часописі речення цюрихського професора Шерера, що захопило його: «Маса — це енергія на банковому рахунку, на який накладено заборону». — «Ну хіба ж не дотепно?» — спитав він. «Дотепно», — відповіла Юліка. «Ото ж бо! — повів він далі тим самим тоном, гортаючи часопис. — Удень ми граємо у шахи й читаємо, а вночі плачемо. Ви не єдині в цьому будинку мучитесь, Юліко, повірте мені. Тут усім так. Спочатку, перші тижні чи місяці, людина розгублюється з несподіванки — тут так гарно, сіно, живиця, вивірки тощо. А потім приходиться жах. Людина виє в подушку й сама добре не знає чому, тільки шкодить собі, знає лишень, що її охоплене гарячкою тіло розпадається як жужелиця. А потім, раніше чи пізніше, всі тут думають про втечу. Насамперед уночі, як лишаються на самоті з собою. Тоді народжуються найшаленіші плани, кожен стає своїм власним Наполеоном, своїм власним Гітлером, жоден з них не добувся до Росії, а наші пацієнти не дістаються навіть униз — чотири години їзди вузькоколійкою, пересадка в Ландкварті, дрібничка. Дехто щороку пробує, тихенько пакує свою щіточку до зубів, каже сестрі, що йде до туалету, і гайда вузькоколійкою вниз, доїжджає далі чи ближче, як кому пощастить, залежно від погоди, потім настає злам, людина душиться й мовчки повертається в лікарняній машині назад. So what? — усміхнувся він. — Ми навіть не співчуваємо йому, щоб ви знали. Надто дурний захід, стільки разів випробуваний. Наші товариські почуття обмежуються тим, що ми вдаємо, немов нічого не чули. Заприсягніться мені, Юліко, що ви ніколи не зробите такої дурниці! — Юліка заприсяглася. — Ні! — усміхнувся молодий санаторійний ветеран. — Не під коцом з верблюжої вовни, люба моя. Господь бо теж хоче щось побачити. — Юліка заприсяглася, витягнувши руку з-під коца. — Ессо! — сказав він і додав, знову схилившись над своїм часописом: — І взагалі, Юліко, ви ще побачите, що навіть як тут хтось помирає, то не робить великого враження. А хто сподівається, що зробить своєю смертю велике враження, то помирає цілком даремно. Тут імпонує тільки життя! До речі,

я помітив, що здебільшого тут помирають на різдвяні свята — просто із зворушення».

(Він сам помер наприкінці вересня).

У серпні все ж таки з'явився Штіллер, не попередивши про свій приїзд і взагалі, як твердить Юліка, в такий спосіб, що своєю появою, мабуть, ще більше здивував головного лікаря, ніж тим, що довго не приїздив. Штіллер повівся так, наче його Юліку пусто-дурно тримають на веранді з зеленими шибками в модерному стилі, й негайно зажадав від сестри, щоб вона пустила його дружину на прогулянку, щонайменше на годину. Підстава: Штіллерові треба поговорити з Юлікою. Що сталося? Йому здавалось, що на веранді, де, мовляв, з кожного боку їх могли підслухати, не варто навіть починати розмови. Він скинув тільки берета, проте лишився в непромокальному плащі, що його носив і влітку й узимку, бо не мав іншого. Юліка спитала: «То як тобі живеться?» Штіллер був якийсь скутий, м'яв у руках берета й дуже хвилювався, наче в цілому санаторії всі мали зважати тільки на нього, бо він хотів поговорити з своєю Юлікою на самоті. Її ласкавого запитання він ніби не дочув. І як невдовзі з'явився головний лікар на щоденний огляд, Штіллер поспішився і йому сказати, що хоче піти на прогулянку з Юлікою. Лікар був трохи спантеличений. Невже він мав перед хворою заявити навпростець, що в її стані про таке годі й думати? Адже Юліка вже тижнями чекала на той дозвіл. Сказати коротко і ясно: «Ні», як Штіллер того заслужував, він, мабуть, теж не міг, бо Юліка й так уже занепадала духом. Справді, що ж лікар мав робити? Стиха, відвернувшись, наче волів, аби його взагалі не чули, він погодився на півгодини, хай навіть на три чверті, але попросив, щоб Штіллер зачекав його в коридорі, бо хотів би поговорити з ним.

Уперше за багато місяців Юліка вийшла з санаторію, що став уже для неї мов черепашка для слимака. Вона була дивно вражена, опинившись раптом поза своєю верандою, і почувала себе кволішою, аніж сподівалася. Вони поволі йшли під руку — Штіллер легенько підтримував її, однак не мав наміру трактувати як каліку — тією стежкою, що її так часто бачила Юліка з веранди (коли навмисне задля цього підводилася на ліжку). Ох, то була така несподіванка для бідолашної Юліки, що в неї аж сльози набігли, сльози радості. Ступати по землі, мати змогу підняти шишку, понюхати живицю на пальцях — то було для неї таке щастя, що Штіллер, мабуть, відчув його, принаймні не починав розмови. «Що тобі сказав наш головний лікар?» Штіллер не хотів відповідати. «Ну?» — наполягала вона. Штіллер, видно, був збентежений.

«Що сказав? — озвався він нарешті. — Щоб я тебе нічим не хвилював. І більше нічого. Він був дуже лаконічний. Сказав, що тобі краще було б не виходити, бо стан твій набагато гірший, аніж я собі, либонь, уявляю». — «Он як», — мовила вона. «Ага». «А мені не кажуть нічого!» — «Атож, — додав Штіллер, щоб відвернути Юлічину увагу від медичних висновків, про які він, очевидно, не повинен був говорити з нею, і всміхнувся: не сердито, лиш якось дивно, ніби сумно. — А тоді, звісно, сказав, що ти гарна, просто чудесна людина, вартна, дуже тендітна, що тебе треба берегти. Всі відчувають потребу повчати мене. Мабуть, я таки ідіот!» — «Ну що ти, Штіллере!» — засміялась вона. «Ні, я таки справді ідіот. Я радий, що бачу тебе. Коли люди довго не бачаться, то на думку спадають всілякі страхи. В кожному разі, мені». Юліка знову запитала: «То як ти там поживаєш?» — «Та так собі», — буркнув він. «Ти коли-небудь бачив Фокслі?» — «Ні». — «Все працюєш?» Штіллер був не вельми балакучий. «Атож, — вернувся він до свого. — Оце, власне, й усе, що він мені хотів сказати. Що ти шляхетна натура і що чоловікові тебе треба було б на руках носити. Принаймні мусимо пильнувати, щоб ти нічим не хвилювалася. Хвилювання тобі тільки шкодить, а здоров'я твоє не в дуже добромому стані. Здається, аж тричі повторив це». Так, рука в руку, як вони, власне, рідко ходили, мовчки, наче все істотне було вже сказане й лишилося тільки захоплюватись ясным серпневим днем і знаменитим давоським повітрям, Юліка з Штіллером робили той класичний променад із ялиновими шишками і майже нахабними вивірками, що його недавно показували мені мій оборонець і Юліка, справді дуже гарний променад — то лісом, то лукою. Внизу, в місті, завше було страшенно жарко, наче перед бурею, але буря ніколи не надходила, а пекло так, що всі були залляті потом. А тут, нагорі, ніхто не пітнів. І Штіллер втішався прогулянкою. Пахли луки. Та оскільки бідолашна Юліка була квола, вони далеко не зайшли. Штіллер скинув свого брунатного плаща, справді дуже практичного, і вони сіли на суху, нагріту сонцем землю, вкриту м'якою глицею. Було просто чудово. Навіщо говорити, думала Юліка. І вони майже не говорили. Виявилось, що балакати будь-що, перш ніж сказати головне, неможливо. Нарешті Юліка спитала: «Ну то що? Ти хотів поговорити зі мною...» Десь серед полудневої блакиті загуркотів невидимий камінь. Бриніли комахи. Сріблясто-сірі гори мовчали. Юліка все очікувала, що він щось скаже. Штіллер розтирав грудочку глини між пальцями, аж поки Юліка, їй-богу, не з дріб'язковості, а

тільки щоб не мовчати, зауважила щось про його незрізані, забруднені тією глиною нігті, зауважила цілком невинно, але шановний Штіллер, мімоза, а не чоловік, витлумачив її слова собі на зле, хоч і нічого не сказав (це виявилось тільки згодом у листі). Тепер він лиш викинув глину, мовчки обтрусив руки і, взявши з землі тоненьку гілочку, став чистити нігті, чого вже Юліка від нього не вимагала. І раптом спитав з доброго дива: «Чи ти мене кохала коли-небудь?» Що Юліка знову мала йому відповідати? Проте Штіллер старанно чистив нігті й уперто домагався відповіді на своє смішне, як Юліка вважала, чисто з пальця висмоктане питання. «Що це має спільного з твоїми брудними нігтями? — мовила вона трохи жартівливо й звела на нього очі. Губи йому тремтіли з хвилювання: — Ти приїхав сюди, щоб мене спитати про це?» Обоє бачили, що тон був невдатний, не обіцяв нічого доброго, не пасував до прекрасного тихого лісу. Штіллер, здавалося, не міг до кінця збагнути, що для бідолашної Юліки означало побачити той ліс не з веранди і взагалі вийти на світ божий з своєї веранди, самій рвати квіти на луці, а не брати їх з рук молодого езуїта, знову одягти свою майже забуту одіж, а не сидіти загорненій у коц із верблюжої вовни. Півгодини вже минуло. Штіллер закурив, не спитавши дозволу. Юліка кусала травинку. «Як там мається твій... приятельці?» — спитала вона. «Якій приятельці?» — «Ти й досі закоханий у неї?» Юліка справді полегшувала йому ситуацію, однак Штіллер був боягуз боягузом: не признався, що він майже щодня (так потім виявилось) зустрічався з коханкою. Він тільки зиркнув на Юліку й промовчав. Чого ж він від неї сподівався? Юліка лежала на теплій траві, стомлена коротенькою прогулянкою, певне, що стомлена, а проте, спершись на правий лікоть, щоб більше бачити навколо, і тримала в роті довгу, гнучку стеблинку. Вона відчувала, що Штіллер роздивляється на неї, на її руді коси, тендітний ніс, засмаглу шкіру (Юлічина алебастрова білість, мабуть, дужче пасувала їй), на її нафарбовані губи, на груди, взагалі на все її тіло — зрештою, то було тіло балерини. Він так на неї дивився, наче ніколи ще не бачив жінки. Може, порівнював її з тією іншою? Штіллер здався їй дуже закоханим, закоханим у неї, а водночас охопленим розпучкою. Чому б то? Юліка спитала: «Що сталося?» Зненацька (Юліка ще й нині, згадуючи про це, не може стримати усмішки) Штіллер схопив її, мов Тарзан, хоч далекі Тарзаном не був, стиснув вузеньке личко твердими руками скульптора й став палко цілувати — та палкість була така незрозуміла й гвалтовна, що на неї важко було

якось відповісти. Тоді пригорнув до себе її ослабле в санаторії тіло так міцно, наче хотів розчавити. Справді Юліці було дуже боляче, але вона не зразу сказала йому це. Чого він так у неї вдивлявся? Якусь хвилину вона не опиралася. Але що його поведінка мала означати? Штіллер помітив, що Юліка силкується стримати усмішку. «Ох, ти ж... — крикнув він, — ти!» Справді крикнув, наче Юліка лежала по той бік долини. Він вирвав у неї з зубів стеблинку, якою вона тільки хотіла приховати своє цілком природне збентеження. Юліка вже й забула, що й досі тримає її в зубах. Чого та невинна стеблина так його обурила? Очі йому стали блискучі, зайшли вологою, і, відчуваючи, що заплаче, він уткнувся головою їй у коліна, вчепився за неї обома руками й раптом відслонив собою широкий краєвид: санаторій віддалік, знайому церковцю в Давосі, червоний паротяг на вузькоколіїці, що саме виїжджав з лісу й свистів. Хіба Юліка винна була, що якраз тоді все те побачила? Штіллер хлипав у неї на колінах, як, може, хлипає солдат на вокзалі, що повертається з полону додому, аж вона відчувала його розпашіле обличчя. Юліка питала сама себе, чи їх видно з санаторію. Пальці в Штіллера були як пазурі, і, звісно, Юліці було смішно, навіть ніяково, що він учепився ними їй за спідницю. Він усе хлипав, і Юліка врешті поклала руку йому на пітну шию, тоді пересунула її трохи вище, на сухий чуб, чекаючи, поки Штіллер заспокоїться. Та він не заспокоювався. Не хотів. Спробував навіть (смішно сказати) кусити її за стегно, вкусити, як собака, і нічого не вийшло, бо вона була в грубій вельветовій спідниці. «Ходімо вже! — сказала Юліка. — Годі тобі». Вона й нині ще не знає, як їй слід було повестися під час того променаду в Давосі. Вже хвилин зо дві вона помітила, що стежкою йшло якихось двоє людей, хоч і не швидко, але в їхньому напрямку, і було просто незручно, не кажучи вже про те, що Штіллер поведився немов на кону: нагадував їй Мартімера, чи Клавіго, чи кого там іще — їй саме не спадало на думку; в кожному разі, було справді незручно, бо Штіллер лежав тепер у неї на колінах наче мертвий, не плачучи вже, відкинувши руки, обважнілий і непорухний, ніби вдоволений чоловік. «Слухай! — сказала Юліка дуже лагідно. — Люди йдуть!» Люди наблизились уже майже на сто метрів, Штіллер і сам міг побачити їх. Він підвівся, трохи очманілий, наче водолаз, що випірнув на поверхню, і навіть не озирнувся, аби переконатися, що люди справді вже близько. Він затулив долонями обличчя, аж поки вони — то були дві літні жінки — поминули їх, тоді опустив руки на коліна і втупив очі в долину. Певне,

він сам собі здавався дуже трагічним. У кожному разі, Юліка, дивлячись на нього, не придумала нічого кращого, як відгорнути йому з чола розпатланого чуба й сказати всміхаючись: «Аякже, ти такий бідний!..»

Штіллер не здобувся на відповідь, тільки встав, підсмикнув не зовсім охайні штани, і коли Юліка теж підвелася — сама, бо він не подав руки, — узяв пом'ятого плаща, підставив Юліці ліктя, відвів її назад до снаторію, пообіцявши почекати в коридорі, поки її знову загорнуть у коц і вивезуть на веранду. На це пішло хвилин двадцять. Та як сестра виглянула в коридор, Штіллера там уже не було. Так і поїхав не попрощавшись...

То була їхня передостання зустріч.

Мій наглядч Кнобель починає вже мені набридати. Він як газети чекає щоденного продовження історії мого життя та ще й завдає мені клопоту своєю пам'яттю.

— Пробачте, містере Вайте, тут щось не так Ви ж найперше вбили свою дружину...

— Ага.

— Тоді директора Шміца...

— Ага.

— Це було в джунглях, казали ви, на Ямаїці. А потім з'явився чоловік гарненької мулатки, що від нього ви втекли до Мексики, а далі?! — питає він, тримаючи відро з юшкою в руках. — Ви приїхали сюди з Мексики.

— Так.

— А як же ще з двома вбивствами? Ви ж казали, що їх було п'ять.

Я, відповідаючи, сьорбаю юшку.

— Може, їх було тільки три.

— Киньте жарти, — мовить Кнобель: виявляється, в цьому питанні він не визнає гумору. Що мені з ним робити?.. Я кажу тільки:

— Можна багатьма способами вбити людину чи принаймні її душу, і ніяка в світі поліція не помітить цього. Досить одного слова, щирості в слухну мить. Досить усмішки. Хотів би я бачити людину, що її не можна було б убити усмішкою чи мовчанкою. Звісно, все це повільні вбивства. Ви ніколи, голубе мій, не думали, чому більшість людей так цікавиться правдивим убивством, що його можна побачити й довести? Таж річ ясна: бо ми звичайно не бачимо своїх щоденних убивств. Через те ми відчуваємо полегкість, як лунає постріл, тече кров або як хтось гине від правдивої отрути, не тільки від мовчанки своєї дружини. Саме цим такі гарні були минулі сторіччя, наприклад, Ренесанс, — тоді людська вдача виявлялась у вчинках. Нині ж усе відбувається в душі — щоб оповісти про таке внутрішнє вбивство,

дорогий мій Кнобелю, потрібен час, багато часу!

— Скільки? — питає він.

— Багато годин, цілі дні.

Він каже на це:

— Містере Вайте, на ту неділю я буду вільний.

Отже, хоч Штіллер і мовчав, а Юліка знала про його стосунки з іншою жінкою того літа. Може, слово «стосунки» в цьому випадку й не дуже гарне, але з якої речі Юліка (коли думала про це) мала шукати романтичних висловів? Отже, вона знала про них. Що ж вона, хвора, замкнена на своїй скляній веранді, могла вдіяти? Анічогісінько.

Нічого, тільки терпіти, терпіти й терпіти...

Аж тепер, думала собі бідолашна Юліка, для неї існує лише мистецтво, і вона знову й знову розглядала першу сторінку швейцарського ілюстрованого часопису (його недавно прислали приятелі) зі знімком прекрасної Юліки, балерини. Не груповий, а з самої неї! І то прекрасний знімок, майже схожий на картини Дега, з казковою грою світла на серпанковій спідничці. До речі, зроблено його минулої зими, з великою морокою; Юліка вже й не сподівалася, що він таки з'явиться колись. Тепер, у кінці серпня, його пристосовано до відкриття нового сезону. Юліку знято зі спини, ліва нога злетіла вгору, обличчя освітлене в профіль, плавкий, але чітко відзначений помах рук, долоні розгортаються, наче пуп'янки, все бездоганне. Текст, як звикле, не дуже мудрий, але принаймні не суцільна брехня, а для такого часопису, вважала Юліка, і це вже було багато. А втім, то був не дуже й мізерний часопис: Юліці аж мороз пішов поза шкірою, як вона глянула на його наклад. Скільки тепер було Юлік! Юліка в кіосках, Юліка на залізниці, Юліка в затишному помешканні, Юліка в кав'ярні, Юліка в кишнях елегантних чоловіків, Юліка коло тарілки з юшкою, Юліка всюди, Юліка десь у наметі на березі озера, Юліка у вестибюлі кожного порядного готелю, та насамперед у кіосках, у всіх кіосках тієї країни, частково навіть за кордоном, і то цілий тиждень. А тоді вже, згодом, Юліка в приймальнях зубних лікарів, але також і в нью-йоркській публічній бібліотеці, де її можна коли завгодно попросити, і подекуди Юліка в самотній кімнатці над ліжком. Юліка не пишлася, о ні, тільки щоразу бентежилась, як брала в руки той зшиток дешевого паперу, а насамперед тішилась, що знімок справді чудовий, що поза її з погляду майстерності бездоганна. Юліка знала, що вона гарна, навіть дуже гарна. Коли, ох, коли вона знову зможе танцювати? Вона відкинулася на

подушку, заплющила очі й спробувала уявити собі, як вона, та Юліка в спідничці з картини Дега, виходить на порожній освітлений кін, оточений темрявою, пронизаною блакитнуватими потоками світла з прожекторів, у яких вирують порошинки. Те світло наче підносить Юліку всупереч усякому земному тяжінню, віддаляє від усякої людської настирливості. А тоді... ох, тоді, як перша завіса, зашелестівши, розсувається і Юліка стоїть уже на пальцях, як друга, важча завіса, прошарудівши свої вісім секунд, відчиняє браму до іншої темряви, повної освітлених облич у передніх рядах, тоді, як оркестр, що давно почав грати, хвилями звуків підкочується їй до ніг, уже на повну силу, — ох, та музика мов чарівним кільцем відгороджує Юліку, всі її бачать, та ніхто не може схопити, — тоді, як спалахує рампа, а також лампи вгорі, на так званому помістку, як вони засліплюють Юліку, як вона перестає розпізнавати світ перед собою, тільки відчуває його простір, завмерлий у чеканні, і те, чого вона більше ніде не відчуває, розкіш, невимовну розкіш, таку, що аж слину ковтає з ляку, тоді, як вона повертає голову (достоту як на знімку в часописі) і знає, що тепер навіть із найвищої галереї видно, як блищать її очі, тоді... так, тоді вона ступає раз, другий, наче вже вся музика лишилася тільки в її тілі: невтомні скрипалі, що їм аж чуб спадає на лоба й метляється перед очима, сурмачі з надутими щокками, славетний диригент у чорному фракі, наче з воронячим хвостом, що дивиться на Юліку, лиш на Юліку, браві хлопці коло басів, що завзято пиляють, як лісоруби, симпатичний чоловічок коло ударних інструментів, клубок нервів, згусток слухняної уваги, що нарешті дочікується своєї черги, — господи боже, всі вони видобувають звуки, ціле море тем, що гуркотливими хвилями то набігає, то відкочується, але музика живе тільки в Юліці, в її тілі, народжена з її тіла, жива, видима. Та все ж Юліка в своїй уяві, власне, ніколи не йшла далі за тих кілька перших ступнів. Дивно! Досить було якоїсь дрібниці, щоб відвернути її уяву від балету, — вивірки на модрині перед верандою, просто вивірки, що кидає додолу порожню шишку, майже нечутного шурхоту, чи звичного гудка паротяга на вузькоколіїці внизу в долині, раз навіть рипіння селянського воза, що на гальмах з'їжджав стрімким шляхом, чи просто кашлю на нижній веранді, дзвінкого сміху пекарчука, що саме привіз свіжі булочки і, скочивши на свого велосипеда, гайнув назад лісом, насвистуючи популярну мелодію. Хоч вона мала стільки дозвілля, хоч ніяка робота не заважала їй снувати наново свої чарівні фантазії, ще раз починаючи від блакитнуватих по-

токів світла з прожекторів, вона, як уже сказано, незрозуміло чому, ніколи не йшла далі перших ступнів. А тим часом Юліка цілу низку балетів знала, звісно, напам'ять, кожнісіньку фігуру. Даремно вона вдавалася по допомогу до того дурного часопису, він тільки бентежив її: невже ця невагома істота на знімку — вона сама? Якби то був не просто паперовий малюнок, Юліка залюбки б обняла її, пригорнула, як недавно пригортав її шановний Штіллер. З очей у неї котилися сльози, що самій Юліці цілком слушно видавалися трохи банальними — адже вона плакала через те, що кар'єру її перервано. Вона дедалі частіше тужила за музикою. Коли ж нарешті — нарешті! — їй дозволили слухати музику, і чарівна скринька з чорного бакеліту, яку достав для неї молодий єзуїт, забриніла, коли вони вдвох почули бажану музику, тиху, звичайно, а проте виразну й досить чистого тону, музику, що під неї Юліка стільки разів танцювала, вона лишилася — диво та й годі! — просто музикою, і Юліка так само радо слухала мелодії, що не мали до балету ніякого стосунку, дуже просто: танок раптом став для неї, хоч вона ще довго не хотіла собі в тому признатися, наче розвагою з часів молодості, прекрасною, але для неї вже неможливою, внутрішньо неможливою. Вона злякалася. Невже Штіллер, що трохи заздрих її успіхові, мав слушність, завше трактуючи її танок як заміну? Юліка не вірила, навіть тепер. Вона знала, що все повернеться. А поки що — красно дякую! — не хотіла слухати жодної балетної музики, краще всяку іншу, що її молодий єзуїт роздобував записану на плитах. Він і на музиці розумівся! Однак Юліці не давало спокою те внутрішнє віддалення від балету. Чи, бува, не походило воно з чисто людського розчарування, що його Юліці довелося зазнати того літа від колег з театру? Бо ніхто з них не відвідав її у тій в'язниці на веранді. Ще півроку тому просто важко було повірити, вони мало рук не звихали, так махали, вітаючи її, такі вже приятелі, що далі нікуди, ще за десять метрів горлали, аж сяючи з радощів: «Юліко, серденько, що в тебе чува-ти?» А самі щойно перед обідом уже бачилися з нею. Справді чудні якісь люди; Штіллер ніколи не міг їх зрозуміти до пуття. Але він був несправедливий до них. Артистів не можна міряти їхньою людською вірністю; щирість їхня раптова, надмірна, але скороминуща. Вони справді любили Юліку, всі любили, жінки з балету, може, менше, бо заздрили вже хоч би на її незрівнянні коси, зате чоловіки, властиво, всі, і співаки також, навіть деякі панове з дирекції, та й відомі диригенти, що часто відвідували Юліку в її задушній, нелюдській уби-

ральні, цілували її руку, сідали на хисткий стілець і пророкували їй кар'єру за кордоном. Де вони тепер усі поділися? Якимось прийшла листівка, що в ній вельми веселе товариство вітало її по прем'єрі, яка й без Юліки мала великий успіх, кілька рядків про те, що їм дуже бракує Юліки, явно жартівлива листівка, підписана цілою купою імен, самі її приятелі. Потім було ще кілька листів, милих, написаних під час проби, отже, коротких і уривчастих, плітки про колег, усі дуже приємні. Безсумнівно, якби Юліка могла скинути з себе кози й з'явитися в театрі, всі б щиро зраділи, Юліку засипали б поцілунками, обіймали б, як переможця «Tour-de-Suisse» на фініші, без кінця тисли б їй руки і заглядали б у вічі, не від одного вона б почувала сердечні, повні зворушення слова: «Те, що я тобі кажу, — це не банальність, я знаю, всі так кажуть, але я щиро запевняю, Юліко, мені весь час бракувало тебе, такої товаришки, як ти, Юліко, ну гаразд, не хочу вдаватися в сентиментальність, але знай, я часто думав, як було добре з нашою Юлікою, а тепер вона, бідолаха, лежить десь там нагорі, господи боже, я часто згадував тебе, повір мені, така людина, як ти, та що казати, ти й сама знаєш, господи боже, добре, що ти вже вернулася!» І ще один поцілунок, ще одні обійми, як в Ореста з Електрою. Певне ж, Юліка всьому вірила, й цілком слушно. Штіллер тих людей ніколи не розумів. Він, власне, завше був міщанин, чи на війні в Іспанії, чи тут. З артистами можна тільки тоді ладнати, як з ними працюєш і поки з ними працюєш. Тоді вони живуть як одна душа, бувають хвилини, що нагадують часи перших християн, як от хоча б за кулісами перед прем'єрою: тоді здається, що вони згуртовані навіки, ніхто не прикидається, всі такі щирі. Та не треба й сукот, щоб ті сердечні люди за три місяці забули тебе; досить якийсь час не танцювати, або одного чудового дня з'явитися до них з якимись іншими зацікавленнями, — наприклад, отцями церкви чи абсолютною швидкістю світла, — досить не вважати їхню наступну прем'єру за подію в історії людства, і вже ти лишився осторонь. О, тебе не викинуть із убиральні, певне, що ні, бо вони майже всі дуже симпатичні люди, якщо саме не знервовані, тільки що не цікавляться тими, хто не говорить про театр. Можеш їм розповідати, що в тебе вже не лишилось легенів, зовсім не лишилось, і вони начебто слухатимуть і пильно робитимуть своє — дивитимуться в люстро і витиратимуть грим коло очей, а наприкінці, викидаючи вже брудну вату, запитують: «Ти була сьогодні на виставі?» Вони комедіанти і не хочуть бути ніким іншим, вони виконавці ролей і, завдяки своєму хистові, не мо-

жуть бути ніким іншим. Хіба Юліка була не така? Вона відчувала зі смутком, що це, так би мовити, тільки її власне «я» кинуло її тепер напризволяще... Раз один колега з балету відвідав її, двадцять хвилин стояв на веранді, оповідаючи всілякі смішні випадки, події з останнього фестивалю, що був тепер для Юліки десь такий самий недосяжний, як античні змагання квадриг. Він також схопив Юліку за обидві руки, дивився трагічним поглядом, але без сумніву був щиро зворушений. У нього лопнула шина, тож йому довелося свій «фольксваген» (то Юліка не знає ще, що він тепер теж має «фольксваген»?) поставити в майстерню, тому він і затримався в Давосі. А що йому сьогодні доконче треба бути в місті, він, на жаль, мусить уже йти, але вважає, що Юліка має чудовий вигляд, краший, ніж будь-коли. Та клята курява в театрі, атож, і дирекція нічого собі з того не робить. Взагалі та дирекція! Він попрощався, бо вже й так на десять хвилин спізнювався, бадьоро висловив свою радість, що зможе передати всім їхнім колегам вітання від неї. Юліка опустила на подушки. Проте зворушливий колега з «фольксвагеном», тільки-но вишовши надвір, ще раз свиснув їй, щоб помахати рукою; Юліка також помахала. Тієї хвилини — Юліка й нині дуже добре пам'ятає тодішнє своє почуття — їй здалося, наче вона прощається з цілим світом, може, й не з цілим, але з своїм власним світом, заллятим блакитнуватими потоками світла з прожекторів, що вже ніколи не зможе понести її, Юліку, наче всупереч земному тяжінню...

Юліка була дуже самотна.

Що дужче відчувала вона, як її тендітне тіло згоряє, мов губка, то дужче посідала її незнана досі, бентежна жадоба чоловіка, якої, принаймні в снах, вона не могла позбутися, — а тут іще постійна думка, що тієї самої ночі Штіллер зраджує її. Через усе те бідолашна Юліка почала писати листи, що їх не можна було, нізащо не можна відіслати. Властиво, снівся їй навіть не Штіллер, а лікарі, пекарчуки й чоловіки, що їх Юліка взагалі ніколи не бачила. Молодий санаторійний ветеран із завше лукавим трохи обличчям трактував Юліку як черницю, навіть не як черницю, а взагалі як істоту без статі. Хоч він щодня сідав на її вузьке ліжко і вона відчувала ногами його тепло, проте ні разу ще в нього не проходила бодай стримана ніжність. Він поправляв Юліці подушки, як вона просила, навіть ненароком не доторкаючись до неї самої. Зате він говорив з Юлікою про Ероса так само весело й діловито, як про комунізм, про Тому Аквінського, Ейнштейна чи Бернаноса. Буває відвертість, що постає тільки тоді,

коли немає ніякої змоги скористатися з неї практично. Юліка не знала, що й казати. Отже молодий єзуїт тим самим тоном говорив про дивовижний феномен, що ним є Ерос, надаючи йому, на Юлічин подив, величезного значення. Але самої Юліки торкався хіба тоді, як подавав руку вітаючись або на прощання. Наче Юліка була прокажена! Натомість він, з усіма своїми неймовірними знаннями, не соромився залицятись до дівчини, що витріпувала на моріжку матраци, просто-таки нахабно залицятись. Юліка не розуміла його. Взагалі незадовго перед його смертю вони якось прикро охололи одне до одного, про що Юліка не любить згадувати. Молодий санаторійний ветеран зайшов, мабуть, трохи задалеко — насмілювався заявити, що Юліці час би вже глянути на своє ставлення до чоловіка і взагалі до людей не тільки як на реакцію, а й як на власну ініціативу, не огортати себе серпанком інфантильної невинності. Це вже було забагато! Зрештою Юліка не зовсім його зрозуміла. Довелося йому пояснювати свої слова, хоч він і не дуже хотів. «Ну як вам сказати, — усміхнувся він, — мені лише здається, люба моя, шановна Юліко, що ви не хочете стати дорослою, не хочете відповідати за своє власне життя. А шкода». — «Що ви хочете цим сказати?» — спитала вона. «Хочу сказати, що той, хто завше вбачає в собі тільки офіру, ніколи не розпізнає себе, а це нездорово. Причина й наслідок ніколи не бувають розподілені між двома особами, а надто між чоловіком і жінкою, хай навіть часом так здається, Юліко, бо, мовляв, жінка нічого не зробила. Але мені одне впадає в око: ви, власне, все, що робите й чого не робите, мотивуєте тим, що, наприклад, робив чи не робив ваш чоловік. А це ж, даруйте на слові, інфантильність. Та навіть я це кажу! Ви ж самі добре знаєте, Юліко, що такого не буває і не було в цілій світовій історії, тож не треба водити мене за носа тільки через те, що я молодший, просто хлопчисько. Довго дивитись так на життя вам і самим набридне, Юліко...»

Відтоді вона трохи кепкувала з нього, казала: «Мій мудрагелю!», а це вже йому не подобалось. Двічі чи тричі він не з'явився тільки тому, що Юліка заборонила втручатися в справи, яких він, молодий хлопець, просто не знав з досвіду, хоч який був розумний, наприклад, у справі подружнього життя, особливо її життя із Штіллером, що його він навіть в обличчя не бачив. Одне слово, відсилала його до отців церкви і до теорії відносності, ото ж між ними, на жаль (каже Юліка), й не дійшло до справжнього зближення. Щоправда, він приходив і далі, сідав на ліжку в ногах, балакав дотепно, весело, чим ближче до смерті, то зухвалі-

ше. Саме тоді, теплого, лагідного вересня, він аж ніяк не сподівався, що помре. Юліка просто не могла повірити, що його вже немає, коли поряд почали якомога тихіше прибирати палату. Вони люб'язно дали Юліці пігулку на сон, що її вона виплюнула. І цілу ніч дезинфікували палату парою. Юліка була в нестямі. Вона не чекала, що тут може бути така смерть, наче знічев'я, невидима, нечутна, поблажливо-раптова й свавільна, недоречна, як несподівана темрява, коли читаєш книжку й випадково гасне лампа. І справді, за нього просто ніхто вже не згадував. Сестри й лікар не відповідали на Юлічині запитання, наче її сусіда, молодий єзуїт з великими очима й завше трохи лукавим обличчям, вчинив щось непристойне. Все йшло своїм звичайним плином, свистів паротяг у долині, приходили газети. За кілька днів, лежачи, як звикле, на тихій веранді й немов очікуючи свого щоденного гостя, Юліка почула сухий кашель нового сусіда. Був блакитний вересневий день. Її охопив жах.

.....
Юліка доїхала до Ландкварта, до станції, де треба було пересідати. Все сталося так, наче то була не втеча, а звичайна подорож. Ніхто її не затримував, ніхто не придивлявся, принаймні не більше, аніж завше дивилися на її гарні коси. Коротка зупинка в Клостерсі, десь напівдорозі, видалася їй безкінечною, як тому втікачеві перед опущеним шлагбаумом, що йому чотири хвилини чекання видаються цілою вічністю. Юліка ховалася за газетою, проте лякалась кожного, хто бодай проходив повз її купе другого класу. Потяг усе стояв; що вони роблять так довго? Юліка не могла збагнути, що ніхто її не впізнав, ніхто не поплескав по плечу й не сказав: «А це що, дорога Юліко, а це що?» Необізнана з таємницями залізничного руху, бідолашна Юліка могла собі витлумачити ту давгу стоянку тільки так: її шукають, із санаторію зателефонували, хтось ходить з вагона до вагона, щоб схопити нещасну. Юліка затулилася своїм плащем, що висів на гачку, як то завше роблять люди у вагоні, коли хочуть подрімати. Хтось сів навпроти неї; з черевиків вона побачила, що то чоловік. Її лікар? В уяві вона вже бачила його співчутливу усмішку, чула його лагідне, але невблаганне: «Пані Юліко, люба моя, киньмо краще такі жарти!» Нарешті потяг рушив. Юліка захотіла побачити, кого ж це справді вислано по неї, і трохи відхилила плаща, вдаючи, що їй страшенно кортить глянути на краєвид. То був якийсь німець. Побачивши Юлічині руді коси, він якнайчемніше вийняв з рота сигару й спитав, чи їй не заважає дим. Невже вгадав у Юліці сухотну? «Та що ви, прошу

ласкаво, прошу! — незграбно поспішилася заспокоїти його Юліка. — Куріть собі!» Вона з дурного розуму справді сіла у вагон для курців. Навіть мила, звичайна собі розмова, що її неквапно, спокійно розпочав ввічливий німець, лякала втікачку. Їй уже вчувалися зайві, але неминучі в таких випадках запитання: «Ви живете в Цюріху? Ви відпочивали в горах? Ви їдете з Давоса?» Юліка неввічливо, наче той німець безсоромно обмацував їй поглядом груди, відвернулася до вікна, уриваючи всяку розмову. А тим часом німець говорив тільки про погоду: мовляв, цього року жовтень дуже теплий. Тепер він, спокійнісінько пахаючи ще майже цілою сигарою, знову взявся, хвалити бога, до книжки. То були «Мармурові скелі» Ернста Юнгера. Небіжчик-єзуїт ніколи не радив читати Юліці ту книжку. Мармурові скелі. Слова ті знову роздратовали Юліку, а дим із сигари був просто огидний. Юліка спитала, чи можна трохи відчинити вікно, о ні, не через дим, просто так, щоб краще було видно краєвиди. Юліка вихилилась у вікно, вітер розвіяв її вогнисті коси і спер дух, але таке могло бути й здоровому. Та насамперед її увагу полонив темний «сітроен», такий самий, як у головного лікаря. Він зухвало мчав навпередки з потягом, відставав на довгих закрутах дороги, де потяг пірнав у коротенькі тунелі, потім доганяв його знову, був дедалі ближче й ближче, затримався перед опущеним шлагбаумом, тоді рвонувся вперед і догнав потяг. Головний лікар? Юліка швиденько сховала свої вогнисті коси й попросила німця негайно зачинити вікно. Темний «сітроен» саме випередив їх. У Ландкварті, подумала Юліка, головний лікар стоятиме на пероні, забере в неї невеличку валізку й скаже, всміхаючись: «Пані Юліко, люба моя, киньмо краще такі жарти, он там стоїть мій «сітроен»!» Аж диви, в Ландкварті нікого не було, навіть носія. Добродій з «Мармуровими скелями», хоч як негарно Юліка повелася з ним, незламний у своїй ввічливості, переніс їй речі через невеличкий майдан і спитав: «Ви живете в Цюріху?» У відповідь Юліка взяла-таки носія. Тоді, машинально, не роздумуючи довго, зайшла до телефонної будки, очевидно, тільки щоб натішитись почуттям, що вона може туди зайти, як кожна вільна людина, й спробувала дозвонитись до Штіллера, але даремно: ніхто не брав трубки. Отже неправда, що вона хотіла підступно заскочити його. За цілу подорож Юліка, на диво, навіть не подумала про те, що в нього є ще й та інша. Вона подзвонила ще раз, потім ще: так само марно. Німець був усе ж таки трохи ображений; він сидів на другому кінці перону, заклавши ногу за ногу, й читав свої «Мармурові ске-

лі», нарешті вже без сигари. На жаль, потяг Цюріх—Париж—Кале трохи спізнювався, а то Юліка ще напевне змогла б сісти. Почалося все (каже вона) не з кашлю, проте вона дедалі дужче відчувала, що їй бракує повітря. Вона переконувала себе, що то може бути тільки збудження, природне збудження втікачки, передчасна радість, зрозуміле розчарування, що Штіллера не було ані в майстерні, ані вдома. Вона дихала глибоко, повільно, спокійно. Носія вона послала купити газет, а насамперед того ілюстрованого тижневика — наче попри все існувала така неймовірна можливість, що Юліка ще й досі танцює на першій сторінці, — а сама сіла на свою валізку. Ніхто не помітив, що Юліці стало погано. Їй здавалося, що вона душиться. Вона ще почула, як, гуркочучи, над'їхав потяг Цюріх—Базель—Париж—Кале, побачила навіть табличку з тим написом, потім зомліла. Ту мить люди, звісно, були заклопотані власною подорожжю, вони з валізами в обох руках кидались до вагонів, наче потяг означав для них життя, а перон — певну смерть. Юліка лишилась на тому пероні... Через три години, привезена санітарною каретою, вона знову лежала на своєму білому ліжку, тремтячи з холоду, хоч була вся обкладена грілками, рада, що їй не треба нічого казати. Сестра теж не озивалася жадним словом, робила те, що наказав лікар, але на її обличчі можна було прочитати, що подорож до Ландкварта Юліці не приснилася, що то була дуже реальна, безглузда витівка. І лікар, мабуть, добре розумів, чому нещасна пані Юліка так зробила. Звісно, він гнівався не на хвору й навіть не на роззяв сестер, що завважили втечу аж через кілька годин; він пробував додзвонитись до Штіллера. Та все марно. Потім послав телеграму з вимогою, щоб пан Штіллер негайно приїхав до Давоса. І бідолашна Юліка, ледве опритомнівши, мусила знову боронити свого чоловіка. Він не відповів навіть на телеграму. Юліці довелось дати адресу його приятелів, наприклад, Штурценегера. Коли ж згодом виявилось, що пан Штіллер поїхав до Парижа, навіть не повідомивши дружину, звістка та, звичайно, справила в санаторії дивне враження, можна сказати, неприємне; всі були обурені. Бідолашній хворій ніхто нічого не казав, але вона, звісно, читала те обурення на їхніх обличчях. Штіллер у Парижі! Тим уважніші були чужі люди. Нещасна Юліка з усіх боків діставала подарунки: квітки, солодощі, навіть брошури, незаперечні докази щирої спільноти всіх веранд. Юліка згадувала молодого санаторійного ветерана, що пророкував їй у такому випадку загальну мовчазну зневагу. Виявилося, що він не мав рації, — ані тоді, як зухвало

твердив, буцімто Юліка ставиться до світу інфантильно, ані в цьому питанні. Навпаки, які вони всі були зворушливі! І тільки сам він, молодий санаторійний ветеран, мовчав...

Її стан був катастрофічний.

І тоді, так, тоді прийшов той страхотливий лист від Штіллера з Парижа, та записка, що її пані Юліка Штіллер-Чуді недавно діставала з своєї торбинки й показувала мені, аркушик паперу, хапливо списаний олівцем, сім чи вісім рядків. Ані словом не поспівчував, не покався, навіть не потішив, ні — все в крижаному, бездушному тоні, наче Юліка надумала тікати лише на те, щоб зомліти в Ландкварті, і взагалі захворіла тільки, щоб Штіллера мучило сумління, захворіла смертельно, так, що жила тепер тільки уколами. Записка була просто неймовірна. В ній не було й сліду якихось мук сумління. Де там! Кожне слово відгонило безсоромним егоїзмом, самовиправданням, що межувало з цинізмом.

(На жаль, я не маю тут тієї записки).

Юліка, як уже сказано, жила уколами. Минуло майже три тижні, поки Штіллер справді з'явився на її веранді, щоб знову ж таки побалакати тільки про себе, про свою поразку в Іспанії, отже про подію, що стала цілих десять років тому. І знову не потішив її жадним словом, навіть не спитав про її здоров'я, що було в катастрофічному стані, не глянув на криву температури. Ні, Штіллер говорив тільки про себе: наче небезпека загрожувала йому, Штіллерові, здоровому, як дуб!

.....
Тут треба дещо додати.

Як уже згадувано, Штіллер свого часу, ще зовсім юнаком, брав участь у громадянській війні в Іспанії, добровільцем в інтернаціональній бригаді. Не зовсім ясно, що його спонукало до такого войовничого жесту. Мабуть, було багато причин: трохи романтичне захоплення комунізмом, на той час не таке вже й рідкісне серед буржуазних інтелігентів, зрозуміла потреба вийти в світ, потреба історичного, вищого за свій особистий, сбов'язку, чину; може, принаймні частково, то була і втеча від самого себе. Свою пробу вогнем він витримав (а радше не витримав!) під Толедо, де фашисти обкопалися в Алькасарі. Молодий Штіллер мав охороняти невеличкий порон на річці Тахо, сам один, бо людей було обмаль. Протягом трьох днів нічого не сталося. Коли ж на світанку четвертого дня на другому березі з'явилось четверо франкістів, Штіллер дав їм скористатися пороном, навіть ні разу не вистрілюючи, хоч був так добре схований, що легко міг би покласти їх усіх чотирьох. Він мав цілих вісім хвилин.

Натомість він дочекався, поки франкісти досягнуть берега, і вийшов зі схованки, готовий стріляти, якщо вони почнуть перші, отже готовий дати себе застрілити. Щоб не зрадити себе, франкісти теж не стали стріляти, тільки роззброїли молодого Штіллера, викинули його російську гвинтівку в Тахо, зв'язали його ж таки власним паском і лишили в кущах дроку, де його аж через два дні, непритомного зі спраги, знайшли свої. Притягнений до відповідальності, він заявив комісарові, що його гвинтівка не вистрілила... То було справді перше, що Юліка почула з його вуст. Вона дуже добре пам'ятає вечір у його майстерні, той знаменний вечір після сюїти з «Лускунчика» Чайковського, коли трохи галаслива компанія артистів та інших митців гвалтовно захопила прекрасну Юліку і так само гвалтовно, з кількома пляшками під пахвою, увірвалася до Штіллерової майстерні. Було вже по півночі, всі пивниці в місті зачинено, а в Штіллера, що саме тоді вернувся з Іспанії, ще світилося. Отже, гайда до нього! Того вечора Юліка з Штіллером побачилися вперше. Його було зовсім не чути серед веселого товариства, яке заповнило майстерню, і Юліка спершу подумала, що «Штіллер», тобто «тихий» — його прізвисько, а не прізвище. Хтось почав наполягати, щоб він розповів про свою «кумедну пригоду під Толедо». Штіллер не хотів. Не маніжився, а справді не хотів; видно було, як йому стало неприємно, коли врешті один його приятель, молодий архітектор на прізвище Штурценегер, почав сам її оповідати. Звісно, тепер уже Штіллерові довелося втрутитись, дещо доповнити, довести розповідь до кінця. Думаю, що пригода з російською гвинтівкою, яка не вистрілила, не дуже цікавила молоду балерину; вона не так слухала її, як дивилася на оповідача, молодого скульптора, що, говорячи, весь час робив щось пальцями: згинав і розгинав дротину, потім викинув її, та все одно й далі неспокійно ворухив руками; балерині було чомусь шкода його. Під час розповіді обличчя в нього раптом наче помертвіло. Те, що він тепер казав, був уже не його безпосередній спогад, а анекдот. Після його довгої розповіді запала непевна, збентежена мовчанка. Штіллер пригубив чарку. Ніхто не озивався жадним словом. Нарешті симпатичний, вкрай невойовничий оперовий співак із блідим, пухким обличчям наївно запитав: «І чому ж ви не стріляли?» Це, власне, цікавило й решту гостей. Звісно, треба мати мужність, щоб отак просто вийти із сховку на очі ворогам, нелегко також витримати два дні зв'язаному на пекучому сонці, але співак справді висловив те, що в усіх кривилося на язиці: чому Штіллер не стрі-

ляв? Штіллер пояснює чому, але його пояснення теж здавалося не безпосереднім, а якимось затертим, безбарвним від того, що він казав його вже не вперше. Мовляв, він ненавидить фашистів, бо чого б іще пішов добровільцем на війну в Іспанію. Але тоді, на світанку, біля річки Тахо, вперше ставши віч на віч з ненависним ворогом, він сприйняв тих чотирьох фашистів просто як людей, а стріляти в людей він не міг. Не міг та й годі!.. Знову запала мовчанка, знову гості пахкали люльками, і в майстерні висіли хмари синього диму. Оперовий співак був задоволений відповіддю, цілком задоволений; він сказав, що теж не зміг би вистріляти. Решта гостей мовчки пили вино. Просто забалакати про щось інше, наприклад, про сюїту з «Лускунчика», якось не випадало. Отож вони мовчали, аж поки нарешті Штіллерів приятель, молодий архітектор Штурценегер, висловив своє щире захоплення Штіллером: мовляв, то була перемога людського в людині, перемога конкретного переживання над ідеологією і так далі — слів йому не бракувало. Ніхто не спростовував його похвального тлумачення, а сам Штіллер, явно трохи збентежений, не відчував ані найменшої потреби далі колупатися в тій історії. Він дбав, щоб усім було весело, відкорковував нову пляшку, якось дуже приємно стежив, аби в усіх були повні чарки, і в Юліки теж. Вона сиділа в кутку і, вперше попавши до майстерні, великими, надзвичайно гарними очима роздивлялася навколо, не п'ючи багато й нічого не говорячи. Як часто траплялося, її внеском до товариства були прегарні коси з червоनावим полиском... Штіллер, здається, мав і надалі успіх із своїм анекдотом. Юліці, що заприятимилася з Штіллером, а потім і одружилася, довелося, звісно, ще не раз його вислухувати. Адже до обов'язків коханої дружини належить також не позіхати й не перебивати чоловіка, коли він уже вкотре виступає із своїм коронним номером. А порон на річці Тахо саме й був Штіллерів коронний номер. Тільки комуністи крутили носом, коли говорилося про перемогу людського над ідеологією; з приятелі до Штіллера вона мовчала, щонайбільше питала сусідів, яке б було їхнє ставлення до перемоги людського над ідеологією, коли б не йшлося власне про фашистів. Але такі розмови до Штіллера вже не мали ніякого стосунку. А комуністи й так траплялися дедалі рідше, принаймні серед її знайомих. У кожному ж іншому товаристві Штіллер, як уже сказано, завше виходив із честю зі свого іспанського анекдота. Бо якби ні, то навіщо б його так часто розповідав? У кожному разі, Юліка й нині ще не може збагнути, навіщо Штіллер, її зниклий чоловік, під час їх-

ньої останньої зустрічі в Давосі раптом почав говорити про «поразку в Іспанії». Чому «поразку»? Він так і не пояснив їй. Хіба він «продовж багатьох років не вимагав від Юліки, щоб вона вважала його поведінку в Іспанії прекрасною? І раптом вона стала поразкою, що мала велику вагу, як початок усякого лиха, як прокляття, як гірка доля. Нею Штіллер пояснював і те, що їхнє подружжя склалося нещасливо. Чому?

.....
Їхня остання зустріч: листопад, сумний навіль і без Штіллерових відвідин. Знову падав сніг. Юліка лежала на своїй веранді, ще дужче, по саму шийку закутана в коць із верблюжої вовни, як мумія. Вона могла тільки повернути голову, щоб глянути в сіру імлу, проте в ній не видно було нічого, крім примарного кістяка найближчої модрини, що нагадував їй рентгенівський знімок — теж такий голий кістяк у пасмах сивого туману. То був тепер її єдиний краєвид. Небо стало мов олив'яне, вздовж пагорбів пливли смуги брудного туману. Важко було здогадатися, де вже сонце. Знайомі вершини гір наче розтанули, як пігулка в склянці води, лишилась тільки сіра каламуть і більше нічого. Юліка раніше вважала, що тільки дурні люди можуть нудитися, отже вона ні. Але дурість тут була ні до чого, навпаки: може, та невимовна нудьга, коли справді не знаєш, що робити з наступною годиною, той пекельний присмак вічності, коли не можна позбутися почуття часу, був найбільшою мукою, яку Юліка спізнала в житті... Штіллер мовчки сидів на поруччі веранди, втупивши погляд у сніговицю надворі. Він був блідий, неголений і невиспаний, навіть здалеку від нього тхнуло горілкою і часником. «Що ти таке їв?» — запитала Юліка. «Слимаки». Хоч би спитав, як Юліка почуває себе. До речі, Штіллер приїхав не з Цюріха, а з Понтрезіни; він заявив їй про це якось уперто, майже зловтішно, наче то бідолашна Юліка примушувала його ціле літо викручуватись. Приїхав із Понтрезіни, тобто від тієї іншої. Потім, після такої заяви, сказаної просто злісним тоном, він знову замовк, закутив, не дивлячись на Юліку, й став пускати дим у сіру заметіль. Губи йому тремтіли, Юліка не знала чому. «То як тобі було в Парижі?» — запитала вона. Він сказав тільки, що в Парижі (наче то була Юлічина каверза) вона йому снилася. Юліка завше ненавиділа балачки про сни, що все могли означати, і питалася вона, звісно, не про те, що йому снилося в Парижі, а що він сам робив. Однак Штіллер розповів свій сон, і то докладно. «Ми були в товаристві, і я чомусь дуже сердився, не знаю чому, хотів щось сказати, але мені забракло голосу, і що голосніше я намагав-

ся говорити, то тихіше виходило, а сказати мусив. Просто хоч плач. А сказати, хоч ти вмири, а треба було. Побачивши, що ти всміхаєшся, я закричав. Ти всміхалась так, як оце тепер, розумієш, як людина, що має рацію. А що я не переставав кричати, ти вийшла. Я не міг тебе затримати. Наше товариство, мабуть, теж вважало, що не можна так кричати. Я знаю, що поведився ганебно, вони казали мені схаменутися, побігти за тобою, потішити тебе, загладити провину. Я відчуваю, що завинив, отож виходжу на вулицю, шукаю тебе й знаходжу в якомусь парку, в Люксембурзькому саду, чи що, байдуже. Саме весна, ти сидиш на зеленому моріжку й усміхаєшся, я пробую тебе задушити, так, душу обома руками, і то з усієї сили, але дарма. Знаю, що нас бачать, і просто роздушую тебе, але ти надто еластична — тільки всміхаєшся...»

Юліка, звісно, нічого не сказала. Невдовзі по тому надійшла сестра спитатися, чи пані Юліка не змерзла. Юліка дуже чемно подякувала їй; хоч видно було пару, як вона дихала, проте під стількома грільнями й коцями їй справді було не холодно. Як сестра пішла, Штіллер сказав: «Учора між нами все скінчилося... Між мною й Сибілою... Вчора в Понтрезіні». — «Якою Сибілою?» — запитала Юліка. «Тепер і між нами все скінчиться, Юліко, і то назавше, ти зрозумієш». Юліка мовчала. «Назавше», — ще раз сказав він.

Він був трохи смішний. По-перше, сердився на Юліку, що вона, насправді лежачи на цій веранді, усміхалася йому в паризькому сні, а по-друге, заявив про те, що порвав з коханкою, таким тоном, наче таке сталося вперше в історії людства, і з такою міною, немов помирати в санаторії — ніщо, порівняно з учорашнім похороном у Понтрезіні його семимісячних любовних стосунків. Трохи смішна була також його запізніла щирість, коли він зв'язав їй своє кохання до тієї дами, що, виявляється, звалась Сибілою. Юліка читала зі Штіллерового обличчя, як його дратувало, що вона під час тієї сповіді здмухувала з свого коца кришталіки снігу. Що ж Юліка мала робити? Те, що він оповідав, майже збігалось з її літніми здогадами й ту хвилю не дуже вражало: вона ж бо давно знала, що Штіллер зраджував її. Зате він ходив із кутка в куток по веранді і впивався своїм невтішним горем, вдаючись до таких подробиць, що їх ніхто й не вимагав від нього, аби тільки ще якось учепитися за те втрачене літо. «Ну от, — сказав він нарешті, — такі мої справи». «А тепер що?» Неправда, буцімто Юліка усміхалася з прихованою зловтіхою чи взагалі усміхалася. Штіллерові, мабуть, знову щось приснилося. З іншого боку, годі було сподіватися, що

бідолашна Юліка обіллється слізьми через те, що «Сибіли» вже немає. Чого Штіллер знов від неї сподівався? Юліка тільки здмухувала кришталіки снігу з коца, більше нічого. Вона, звісно, не пропустила повз вуха тих слів, які він перед тим сухо кинув: що тепер і між ними все скінчиться, між Штіллером і Юлікою, все ж таки його законною дружиною, — не розуміла тільки логічного зв'язку між тими словами та його сповіддю. Коли Штіллер, знову сидячи на поруччі й здебільшого вдвляючись у заметіль, наче розмовляв із примарною модриною, спробував пояснити їй ті слова, то здавалося, що хвилювала його не та мить, не те місце, ба навіть не присутність бідолашної Юліки — радше складалося враження, що він рішуче й люто виголошував давно вже складені, на самоті вимізувані, без видимого зв'язку приліплені одна до одної думки, чим лютіше, тим краще, наче з якогось чужого наказу, що його Штіллер, ідучи в Давос чи, може, обідаючи слимаками, запрягся собі виконати, немилосердного чоловічого наказу. Юліка слухала, однак не могла збутися почуття: хто тобі звелів говорити такі жорстокі дурниці, любий мій Штіллере, адже це зовсім не ти! Він був жорстокий, як той бідолашний кат, що не має права добрішати, як побачить свою жертву на власні очі, бо мусить виконати наказ. Тому Штіллер майже не дивився на Юліку, а звертав очі до сірих модрин серед сніговіці. І що далі говорив, то ясніше відчувала Юліка: все це не те, любий мій Штіллере, зовсім не те! Штіллер говорив без кінця: «Якби не та поразка в Іспанії, якби я, зустрівши тебе, почувався справжнім, повновартісним чоловіком, я б давно вже лишив тебе, Юліко, може, навіть після першого поцілунку, і нас би минуло нещасливе подружжя. Це, бачиш, найгірше: ми мали б знати, що в нас нічого не вийде. На цілій нашій дорозі не бракувало ознак — бракувало нам тільки відваги, щоб побачити їх. Тепер я знаю, що, мабуть, узагалі не кохав тебе, а був закоханий у твою кволість і тендітність, у твою мовчазність, яка ставила переді мною завдання — тлумачити тебе й твої думки. Тяжке завдання! Я собі уявив, що ти потребуєш мене. А тим часом саме я несвідомо потребував твоєї вічної втоми, твоєї осінньої бляклості, твоєї хворобливості, потребував людини, яку належало берегти, щоб при ній самому собі видаватися дужим. Розумієш, я боявся звичайної коханки, здорової собі буденної дівчини, яка хоче, щоб її обіймали, і сама вміє обняти. Взагалі мене долав страх. І я хотів на тобі випробувати свою силу. Тому й не міг тебе кинути. Я перейнявся божевільним прагненням — домогтися твого розквіту. Ніхто більше не бажав тобі такого.

Розквіту! Гадав, що то мій обов'язок — і допровадив тебе до хвороби. Зрозуміло, де ж би ти була здорова з таким чоловіком. Страх, що ти будеш зі мною нещаслива, в'язав мене з тобою міцніше, аніж будь-яке щастя, що його ти могла мені дати».

Раз Юліка спитала: «Яка поразка в Іспанії?» Проте не дістала відповіді. «Певне, що ти все це відчувала — вів далі Штіллер.—Ще б пак! Ясна річ. Першого ж вечора відчувала. Ти була закохана в мій потаємний страх. Тобі, люба моя, подобався такий чоловік, що не просто приходиться і обіймає, а тремтить, залажаний чоловік, якийсь зламаний, що вважає, буцімто має випробувати на тобі свою силу, чоловік, що має нечисте сумління, ще навіть нічого не зробивши, ідіот, що завше себе звинувачує, як щось виходить не так. Хіба ні? Я відповідав навіть за погоду. Так і бачу, як ти, Юліко, раптом простягаєш руку й дивишся не в небо, а на мене: «Дош іде!» І я не протестував...» Юліка не перебивала його. «Хіба ж не так було? — запитав Штіллер. — Чого ти за всі ті роки не хотіла ні разу піти до лікаря? Тепер би не лежала на цій сумній веранді, Юліко. Чого ти не хотіла бути здоровою жінкою? Я наче кажу дурне, але це правда: ти не хотіла бути здоровою. Ти вважала, що я тебе не кохаю, коли радів, як у тебе зовсім не було гарячки. Ти тоді сердилась. Згадай, скільки було тих вечорів, коли ти йшла до своєї кімнати й лягала, аби ми часом не забули: бідолашна Юліка! І щоб тебе, боронь боже, не прирівняли до здорових жінок. Ти цього боялася, як вогню. Я знаю: ти мала дуже важкі проби, аякже, добре мені було казати, коли в моєму ліпленні нічого не мінялося від того, чи я працював чи ні, коли я жив собі вільно, як той паша, знаю, твою роботу годі було й порівнювати з якоюсь іншою, навіть з роботою дитячої лікарки, певне, що так. І взагалі несправедливо було бодай бажати, бодай сподіватися, щоб ти була така, як усі жінки, не тендітніша за них. Ти безсоромно використовувала уважне ставлення до тебе (з усіх боків). А як тобі всі корилися, не тільки твій ідіот, а всі, навіть ті, що не були в тебе закохані! Просили вибачення бозна за що, і як ти в товаристві засинала (бо не говорилося про твій балет), просто вважали тебе за мужню жінку, вкривали, щоб ти не замерзла, бо сама ж ти вкритися не могла. І всі ми, товариство самаритян, починали говорити пошепки, бо хто ж не знав, що Юліка завтра вранці має тяжку пробу! Всі робили тобі, Юліко, погану послугу, так само як і я. І коли я не розумів, чому ти неспроможна була приготувати нашим приятелям бодай засмажку, то, звісно, сам був винен, бо свою жінку треба брати такою, яку тобі бог дав. Я весь час забував,

яка ти тендітна, як тебе треба берегти! А потім, як приятелі розходились, ти перемагала себе і, ледве тримаючись на ногах, йшла до кухні гріти молоко для Фокслі. Бо Фокслі — це ти!»

У запалі красномовства Штіллер нанизував один докір на другий, і все такі дріб'язкові, що Юліка тільки дивувалась.

«Ти, як завше, вперто мовчиш! Вважаєш себе за втілення кохання й відданості, знаю, але я вважаю тебе за втілення нарцисизму. А насамперед за втілення пиhi! Я падав перед тобою навколішки, Юліко, ридав перед тобою, як чоловік ридає тільки за певних обставин, соромився, каюся, і ти вибачала мені, аякже, тільки те й робила, що вибачала. Хоч би на хвилю зворушилась, хоч би раз подумала, що ти мене теж зводиш зі світу, хоч би раз затремтіла. Та й чого б ти тремтіла? Ти була страдниця, це знали всі наші знайомі, шляхетна людина, що ніколи не кричала, не докоряла, ні — я сам завше докоряв собі. Ти ніколи не забруднила себе чимось нешляхетним. Але поміркуй: чи ти хоч раз так зробила, щоб я не відчув потреби докоряти собі? Ти вибачала мені. Отже, передусім визнавзла, що я маю підставу докоряти собі. В жіночому вибаченні, люба моя, є щось сатанинське — ти, звісно, далека від цього, ти від усього далека. То тільки я так відчував, бо був як мімоза вразливий, а вразливість може так само доконати людину, як сухоти... Я все говорю, Юліко, а ти здимаєш сніжинки з коца!»

Штіллер вів далі: «Атож, я часто питаю себе, чому за всі ті роки ні разу не схопився й просто не ляснув тебе в лице. Я не жартую, це помилка, яку вже ніколи не можна направити, я певний, що помилка. Скільки б нас із тобою лиха минуло! Хоч би, наприклад, твоя нещаслива подорож до Ландкварта. Ти ж напевне знала наперед, що десь по дорозі впадеш, а проте ладна вже на все піти, аби тільки я мав нечисте сумління. Помиляєшся! Та найстрашніше ось що: з якогось зовсім іншого погляду я справді винен, що ти лежиш тепер у санаторії. Але тут ти вже не маєш чого мені вибачати. Я тепер часто думаю: якби я був не випробовував на тобі своєї сили, ти б ніколи не здогадалася прив'язати мене до себе хворобою, і ми кохалися б чи, може, розлучилися б природно, як усі люди. Ти, певне, здибала б тоді чоловіка, що мав би не таке вразливе сумління, зате був би дуже терплячий, з натури терплячий, у кожному разі, такий, що його можна було б скорити і втримати коло себе природним коханням. Хтозна, дорога моя Юліко, може б, ти була цілком здорова!..» Штіллер замовк. «А тепер що?» — спитала вона. Штіллер вступив у неї очі. «Он ти якою мене бачиш! —

мовила Юліка. — Я вже помітила, ти раз назажди створив собі мій образ, готовий, остаточний образ, і край. І відчуваю, що іншого ти мене просто не хочеш бачити. Правда ж?» Штіллер запалив цигарку. «Я останнім часом теж багато про що думала, — вела далі Юліка, здмухуючи сніжинки з носа навіть тоді, коли сама говорила. — Недарма каже заповідь: не роби собі кумира! Кожен кумир — гріх. Бачиш, те, що ти оце робиш своїми словами, — якраз протилежність кохання. Не знаю, чи ти розумієш мене. Коли людину кохають, то не відбирають у неї жодної можливості і, попри всі свої спогади, щоразу ладні дивуватися, знову й знову дивуватися, яка вона неоднакова, яка різноманітна, а не просто така-от і годі, не готовий образ, як ти оце зробив зі своєї Юліки. Скажу тобі одне: в твоїх словах немає правди. Ти завше навіюєш щось сам собі. Не роби собі з мене кумира! Це все, що я можу тобі відповісти».

Штіллер сидів і пускав дим. Спитався лише: «Звідки ти цього набралася?» З ним уже, здається, не можна було розмовляти, бо він слухав тільки себе самого. Він приїхав з Понтрезіни, твердо поклавши собі остаточну порвати стосунки. «Кохання? — усміхнувся він. — Краще не говоримо про кохання в нашому випадку, і про вірність теж — ти також, мабуть, давно б мене покинула, Юліко, нагоди тобі ніколи не бракувало, я знаю, бракувало тільки певності, що ти зможеш утримати коло себе справжнього чоловіка. Будьмо щирі! Наша відносна вірність була страхом перед поразкою з якимось іншим партнером, якої я щойно зазнав, і більше нічого. Не обдурюймо себе! Між нами теж усе скінчилося. Очевидно, Юліко, ми бачимось востаннє». Юліка заплакала. «Страшенно прикро, — мовив Штіллер дуже тверезо, — що довелося говорити про таке в цьому санаторії. Твій лікар сказав мені, що в тебе ще далеко не минула криза. Та, може, й добре, Юліко, що відтепер ти знатимеш, твердо знатимеш, що твоя хвороба не справляє більше на мене жадного враження. Може, мої слова здаються тобі просто підлими. Насправді ж я весь час нишком докоряв тобі й через те панькався з тобою аж до смішного, тому що вічно мусив загладжувати невисловлений докір, розумієш, а тепер я вперше, здається мені, стою перед тобою не гніваючись, бо знаю, що це не ти досі заважала мені жити по-справжньому. Хвалити бога, знаю нарешті! Сльози в твоїх очах, Юліко, — погроза, яка вже не діє на мене. Адже всіх нас чекає смерть». На це Юліка сказала: «А тепер лиши мене саму». Штіллер кинув цигарку через поруччя і якусь хвилю ще стояв перед її ліжком, засунувши руки в ки-

шені, трохи збентежений. Потім, наче Юліка лежала вже в труні, поцілував її в чоло, не чекаючи, поки вона його обійме, і швидко пішов із засніженої веранди... Відтоді (розповідає Юліка) він для неї перестав існувати. У місті Штіллера бачили ще в грудні. Допіру тоді, після вернісажу, що закінчився п'ятигою аж до півночі, він перестав існувати й для інших, спершу непомітно, не так, щоб сьогодні був, а завтра всі кинулись, що його немає; поступово люди стали помічати, що він не з'являється в кав'ярні або в іншому місці, де раніше завше бував, і кожен стискав плечима, коли його випадково питали за Штіллера. Так тяглося аж до січня, поки якийсь знайомий, що його почала непокоїти замкнена майстерня, повідомив поліцію. Поліція перешукала всі шухляди, але марно — вона й досі, через шість чи майже сім років, знає не більше, як знала тоді.

ЗОШИТ ТРЕТІЙ

Учора (ні сіло, ні впало) — випава до зброярні, щоб оглянути солдатське спорядження їхнього зниклого Штіллера. Довге очікування в бараці. Курити заборонено! Я сідаю на стос державних штанів. Чи я не можу постояти? Тхне шкірою, камфорою, кіньми з поближніх стаєнь. Аби не мовчати, я питаю трохи збентеженого своїми блискучими чобітьми молодого лейтенанта, що так само знудився чекати, як і я:

— У вас тут і досі є кавалерія?

— Немає, — коротко відповідає він.

Нарешті приносять перев'язаний шнурком пакунок із занехаяним мундиром зниклого Штіллера, наказують мені розв'язати його. Дарма я послухав їх: кожен, бодай найменший прояв чемності з мого боку ще дужче переконує їх, що вони можуть робити зі мною, що хочуть, як із Штіллером. Я розв'язую паршивий, смішний ранець, і з нього випадають додолу речі рядового Штіллера; збирати їх, звісно, доводиться мені. Я кажу:

— Панове, до чого тут я?

— Ну, мерщій!

Двоє охоронців із зброярні, гладкі й бліді через те, що цілий рік дихають камфорою, надолужують брак військової виправки переважно сварливо-уриваним тоном. Без балачок! Тоді витягають на світло (тьмяне, бо день дощовий) сіру шинелю, позирають на лейтенанта, що пильно її досліджує, й чекають на мій переляк.

— Що, нічого не бачите? Га?

Ніде правди діти, там таки є дірки, про-

їдені мілля, ціле сузір'я дірок. Я обмацую сукно й кажу:

— Все одно вона пропускала б воду.

Вони дивляться на мене, як на комуніста — тільки через те, що я сказав правду. Я мацаю дощовик молодого офіцера, що стоїть поряд як німий наглядч:

— Бачите, ось цей уже не промокне!

Далі мені доводиться заглянути в цівку карабіна. Вони примушують мене. Дуже дивно, що я корюся їм. Чому власне? Я заглядаю в чужий карабін, наче в бінокль, проте нічого не бачу. Дірочка, повна сірого світла, й більше нічого. І знову вони чекають, що я під тягарем провини провалюся крізь бетоновану долівку. Прикладають до карабіна маленьке люстерко.

— Тепер бачите щось?

Я бачу іржу, але не питаю, скільки коштує цівка швейцарського карабіна, і лекція молодого офіцера, яку я з ввічливості вислухую, теж анітрохи не цікавить мене. Я й гадки не маю купувати швейцарського карабіна. Револьвера або автоматичного пістолета купив би; але навіщо мені карабін, такий завдовжки як добра палиця? Лейтенант, видно, трохи бентежить, наче має підозру, що я теж людина з вищою освітою; все приказує:

— Ну, вам же цього не треба пояснювати.

Та все ж пояснює, хоч як йому неприємно, тільки з почуття обов'язку, наче сам здає екзамен охоронцям із зброярні. В мене таке враження, наче він хоче показати мені, що теж має якісь вищі інтереси, але в цьому бараці хіба лиш може позирнути часом через вікно на струмені дощу. Натомість охоронці, що поглядають на мене дедалі ненависніше, незважаючи на мою відверту байдужість, викладають на стіл усе, що, на їхню думку, потрібно, аби вести війну, а саме: дві щітки, начиння до їжі, шпульку сірих ниток, масть, щоб чистити шкіру, певну кількість гудзиків, усі з швейцарським хрестом, казанок, боклаг, що його корок не повинен нічим тхнути, шнурки, щітку до взуття в футлярі, каску, так звану краватку, багнет у піхвах, а ще три голки, що їх зниклий Штіллер безвідповідально полишив іржавіти. Одне слово, повен стіл. Я дивлюся на все те трохи здивовано, але не витягаючи рук із кишень.

— Мені не треба читати вам лекцію, — каже молодий лейтенант, — ви самі знаєте, що особисто відповідаєте за всі пошкодження.

Мені стає смішно,

— Я? Чого?

— А хто ж?

Мене ніхто не слухає. Треба ще одягти мундир їхнього зниклого Штіллера. Мені

просто не дають слова сказати; в цьому полягає частка їхньої влади, якій я, на свій подив, справді улягаю, хоч і нерішуче. Вони і в голові собі не покладають потримати мені куртку, а як я не можу знайти гачок на комірі, то чую тільки:

— Ну, швидше!

І моє невинне зауваження, що в такому мундирі людина знесиліє, перше ніж побачить ворога, теж пропускають повз вуха. Мною крутять, як манекеном.

— Ви схудли, — заявляє офіцер, що бачить мене вперше в житті. — Все на вас висить.

Тим часом один охоронець підходить уже до поліції, висмикує інший мундир і кидає мені:

— Поміряйте цей!

— Нащо? — питаюся я, але знову не дістаю відповіді, а тільки мундир іншого розміру, та ще офіцерову лекцію: що я до сорок восьмого року життя перебуваю в запасі швейцарської армії, а військовозобов'язаний до шістдесяти років, що, зрозуміло, маю право поїхати за кордон, але повинен попросити перед тим у держави відпустку й повідомити про виїзд командування своєї округи (немає такої людини, що не належала б до якоїсь округи), все згідно з військовим статутом. Далі, що солдатське спорядження, довірене, як відомо, кожному швейцарцеві, в разі такої відпустки не можна закинути на горище, а треба здати, щоб його в зброярні берегли від молі. Далі, що за кордоном я мушу негайно ж повідомити про свій приїзд швейцарського посла, аби не ухилитися від сплати військового податку, так само треба заявити там про свій від'їзд і т. д.

— Пане лейтенанте, — кажу я, — я в захваті від ваших швейцарських звичаїв! Тільки що стосується мене...

Докінчити мені не дають. Вони мають одне в голові: Штіллер мусить бути готовий до походу. Нічого не вдієш, доводиться приміряти ще й черевики, до речі, дуже добрі, і не тільки приміряти — офіцер каже:

— Ви повинні в них добре почуватися!

Хоч сядь та й плач.

А потім, наостанку, вони ще й розлютились. Мені треба поставити свій підпис, що я одержав карабін і нові похідні черевики. Я розумію — всюди мусить бути лад. Я попросив авторучку в лейтенанта, що явно прагнув якогось поважнішого діла, і написав у формулярі: «White James Larkins, New Mexico, USA».

— Вайт? Як це Вайт?

Я повернув йому авторучку.

— My name is White ¹.

Вони докірливо перезирнулися.

— Хіба ви не рядовий Штіллер? — спитав молодий лейтенант, тримаючи в руці формуляр, якого я послужливо підписав, і вже трохи сердито позираючи на охоронців. Ті відпиралися — мовляв, їм просто прислали цього чоловіка. Хто прислав? Навіщо? Я пробую залагодити справу, пояснити все.

— Є підозра, — кажу, — що це я — той зниклий добродій, але вона...

Ясна річ, що на підставі самої підозри вони мені не могли видати спорядження, пояснив їм лейтенант. Мені довелося скинути похідні черевики, до яких я вже встиг призвичаїтись.

— Хай йому біс! — лаялися охоронці. — Чому ви зразу не сказали?

Зважаючи на їхній гнів, який вони, на щастя, зганяли на касці й казанкові, я не став виправдуватись. Адже самі весь час не давали мені слова сказати. Їхня лють була зрозуміла: тепер я не мав права ні до чого торкатися, ні до карабіна, ні до черевиків, які мені дуже сподобалися, і їм довелося самим спакувати ранець. Я тільки сказав:

— Sorry! ²

Проте молодому лейтенантові було дуже прикро, він вважав за потрібне ще хвилю поговорити зі мною. Америка вельми цікавила його. Він ще раз попросив вибачення: мовляв, йому неприємно, що з американцем могло таке статися в Швейцарії, і, прощаючись, по-військовому віддав мені честь. Я не помахав йому, а й собі приклав руку до берета. Двоє моїх проводарів із в'язничної машини, що завважили, як ввічливо повівся зі мною лейтенант, зустріли мене як ніколи, також надзвичайно ввічливо, наче сподівались на чайові. Поки один давав мені прикурити, другий навіть притримував сірі двері з загратованим віконцем — бракувало ще тільки, щоб вони запитали, куди мене везти.

Вільфрід Штіллер, брат, мабуть, дуже засмучений, що не отримав відповіді на свого братерського листа. Напишу йому, як тільки матиму час.

Сьогодні, в неділю, до мене загостив Кнобель у цивільному, в білій сорочці з краваткою, щоб послухати про моє четверте вбивство. Мені зовсім не до нього. Але я не можу відкритися, мушу розповісти щось.

— Це було в Техасі, — кажу, коли я ще працював ковбоєм.

— То ви й ковбоєм були?

— А то ж як!

— А хай тобі грець.

І я розкакую, як одного літнього ранку, коли мені трохи набридло буденне ковбойське життя, я подався верхи в прерії, далі, ніж треба було. Я їхав, заглибившись, так би мовити, у свої думки (що то були за думки, мого слухача не цікавить), без якоїсь певної мети. Навіть погнав коня клусом. Десь за п'ять годин — я весь той час майже не озирався — я досяг рудих скель, що їх уже кілька тижнів завше бачив на обрії. Зіскочивши з свого вороного коня, я припнув його до дубового куща й почав видряпуватися нагору — мене приваблював дедалі ширший краєвид безмежної рівнини, що простягалася вниз, зеленястий, сріблясто-сірий океан суходолу. День був гарячий, повітря аж бриніло, і я просто гинув зі спраги. Дарма я шукав джерела — всі ті скелі були вапнякові. Раптом, продираючись крізь сухі, колючі кущі, я мало не ступив чоботом у провалля — розколин у скелі, подібну до акулячої пащі, але велетенську й темну, як ніч. Ніхто з моїх товаришів ніколи не розповідав про ту печеру. Я надибав її цілком випадково, бо серед тієї горбистої пустелі ввійстя до неї можна було побачити тільки зблизька. Може, там є вода? Коли ж не чути було дзюрчання, в ній панувала мертва тиша. Ніколи не забуду перших кроків у тіняву прірву. Я спускався туди тільки з цікавості, обережно, тримаючись за останні кущі і, засліплений темрявою, витягав шию, щоб заглянути в бездонну глибину. Ніхто мені не наказував лізти в печеру, та все ж вона ніби прив'язала мене до себе, я не міг так просто піти від неї. З-під ноги в мене зірвався камінь і, підскакуючи, покотився вниз. Він гуркотів чимраз далі й далі, все не спиняючись, аж я зблід зі страху, хоч і був ковбой. Я вже не знав, чи то й досі камінь гуркотить, чи мені тільки вчувається. Мені аж дух спирало з ляку, проте я пересилував себе й не втік. Серед мертвої тиші я чув тільки, як колотилося моє серце. Потім голосно крикнув: «Агов!» — і, охоплений безтямним жахом, немов то був не мій голос, покwapно, наче мене от-от мав схопити дракон, гнаний луною, чіпляючись за колючі кущі, видерся нагору, на світло, й почав сміятися з самого себе. Принаймні пробував сміятися. Бо там, серед ясного дня, знову було тільки чути знайоме дзижчання комах, шепіт високої трави на вітрі й видно Техаську рівнину, океан суходолу, який я тоді бачив щодня. А все ж мені було трохи моторошно, ніби я й досі чув, як котиться вниз камінь.

Коли я добувся до нашого ранчо, була вже ніч. Я щось зухвало збрехав на своє

¹ Моє прізвище Вайт (англ.).

² Перепрошую! (англ.).

виправдання, але про печеру не сказав жодного слова, навіть Джімові, своєму найкращому товаришеві, що спав поряд зі мною. Він поторсав за мій гамак, хотів довідатись, де я справді був цілий день, і я не став розбивати його шляхетну заздрість, його віру, що мені пощастило десь на тій майже безлюдній рівнині (де протягом цілих місяців можна було здібати тільки чоловіків, коней і худобу) знайти дівчину, яка не мала хлопця. Джім стусонув мене під ребра — то був вияв щирої радості за мене і водночас щирих заздрощів. Про свою печеру, як уже сказано, я промовчав.

Працювати в ранчо доводилось багато, нас було мало, та ще й один захворів. Я мусив чекати два тижні, поки знову випаде вільний день.

Звісно, я ще на світанку (зробивши великий гак, щоб ніхто не натрапив на мій слід) знову подався до своєї печери, захопивши з собою ліхтаря, щоб можна було спуститися в темряву. Я був до всього готовий, тільки не до того, що не знайду печери. До самого полудня я лазив то вгору, то вниз, може, зовсім близько коло в'їстя, а може, й за милю від нього, бо всюди видно було такі самі пагорби й балки, такі самі будяки, кактуси, агави й поміж них кущі проклятого отруйного дуба Виснажений і пригнічений, я повернувся додому, так і не знайшовши печери, однак ще дужче впевнений, що в ній сховано казкові скарби, може, золото, яке здобули і втратили іспанці. Бо ж хіба не цими місцями йшли знамениті авантюристи Васко Коронадо і Кабеса де Вака? В найгіршому разі, я сподівався знайти там історичні цінності, але, може, й індіанські самоцвіти, цілий скарб якогось вимерлого плем'я. Бо ж навіть як тверезо подумати, то все здавалось можливе. Коли я ввечері повалився на свій гамак, мій товариш, звісно, глузливо посміхався і з моєї втоми, і з моєї мовчанки. «Як же її хоч звуть?» — спитався він. «Газель!» — відповів я і повернувся на другий бік.

Так минали тижні.

Печера в скелях почала вже видаватися мені якоюсь манюю, бо я не міг її знайти, хоч не раз іще їздив у ту місцевість, захопивши з собою ліхтар і ласо, в одну торбу напхавши карбиду, а в другу — їжі. Властиво, я вже перестав вірити в своє відкриття, аж якось увечері, смерком, коли вже давно час було вертатися додому, побачив цілу хмару кажанів. Вони ніби виринули з землі, цілі мільйони. Напевне, з моєї печери!.. З ліхтарем і ласо, закидаючи його за визубні скелі, як закидають альпіністи, не дуже важко спуститися до першої печери. Вона була величезна, наскільки я ще встиг роздивитися, поки зовсім смеркло, десь така, як

Нотр-Дам. Крім кажанів на скелях, що їх мій ліхтар вихоплював із темряви, і черепків долі, я там нічого не знайшов. Мабуть, та найвища печера справді правила колись за схованку індіанам. Оглядаючи той підземний собор, я поволі майже зовсім перестав боятися. Щоправда, подекуди в стінах траплялися розколини і мій ліхтар освітлював маленькі каплички, але драконів з огненними очима й сірчаним духом, звісно, не було й сліду. Я вже аж почав пишатися, що відкрив такий великий грот, хоч водночас був трохи розчарований, що таємниця моя скінчилася, коли це зненацька промінь мого ліхтаря — ніколи не забуду тієї миті! — проковтнула земля. Мені дух забило з ляку: перед ногами в мене зяяла прірва. Я боявсь ворухнутися. Світло мого ліхтаря просто ні на що вже не падало. Я глянув угору, на в'їстя, шукаючи очима денного світла, але тим часом над землею теж запала ніч. Я побачив лиш кілька зірок, кілька іскор у безмежній далечині, а навколо себе чорні суцільні скелі. Згадавши про зрушений камінь, що гуркотів дедалі глибше й глибше в бездонній прірві, я побоявся вже вертатися й назад; мені здавалось, що кожен крок означає падіння й смерть. Нарешті я став навколішки, прив'язав ліхтаря до ласо й опустив униз, щоб його слабеньким світлом виміряти грізну п'ятьму. Ліхтар загойдався в порожнечі. Та за якийсь час (я стояв навколішки край прірви і чув тільки калатання свого серця) я розгледів, що то був ще один грот, теж немалий, але вже не такий, як Нотр-Дам, — він швидше нагадував якийсь сон, зненацька цілком інший світ, не скелі й кажани, а казкова печера із сотнями блискучих сталактитових колон. Оце вже було справжнє відкриття! Уміючи лазити, не так уже й важко було спуститися в ту казку. Але як я виберуся назад? Проте я знав: якщо я тепер повернуся, то ціле життя буду жалкувати й мучитись. Ляк поступився місцем зухвальству. Дуже обережно, напружуючись усім тілом (але й не думаючи про повернення), обмацуючи кожен визубень, я почав спускатися вниз, а як уже не мав у що впиратися, набрався сміливості й скочив у дивовижну глибину, звідки навіть зірок не було видно. Тут я цілком залезав від свого ліхтаря. Хоч який я був схвильований, а поведився так розважно, що аж сам дивувався: зразу ж позначив скелю, якою мав лізти назад, кіптявою із свого ліхтаря і, наче мене хто навчив такого, написав на ній велику одиницю. І аж тоді озирнувся довкола. Зваблюваний лабіринтом, що тягся навсібіч, куди лиш падало світло, я рушив за своїм ліхтарем, щасливий, немов осягнув усі свої бажання, і водночас нажаханий, наче загубився тут навіки,

наче за свій захват маю тим заплатити, що ніколи вже не вийду на поверхню, ніколи не побачу сонця, зірок, на які недавно ще дивився, чи хоча б блідого місяця, ніколи не їздитиму степом, не нюхатиму його трав, не вгледжу більше людини і мене вже ніхто ніколи не почує. І крикнув: «Агов! — тоді знову: — Як ся маєте?» Там навіть луни путящої не було. Кожні десять кроків я робив позначку кіптявою. Нагорі, думав я, скоро вже буде ранок. Раз я спробував, чи знайду скелю, що нею мав видряпуватись назад (позначка номер один), чи не замало моїх дороговказів. Ні, їх вистачило, але я впрів, поки знайшов першу позначку, хоч у печері, звісно, було дуже холодно. Змерзлий і вже тим самим змушений рухатись, а проте відчуваючи полегкість, наче мав у руках нитку Аріадни, я подався в інший бік, спустився ще нижче, безтямно і водночас обережно (ніколи не забуваючи зробити позначку кіптявою), пригнічений луною своєї ковзької ходи, що зраджувала, яка простора ця темінь, скільки в ній сховано таємниць, на які ще не натрапляла жодна людина. Бо ж хіба мій ліхтар був не перший пучок світла, що впав на цю казку, не перший промінь, що відкрив окові цю залу з блискучими колонами? Позад мене, тільки-но я ступав далі, все знову западало в темряву, наче там нічого й не було, і годі було роздивитися, чи то темрява скель, чи темрява пустки. Це диво витворилося серед мертвої тиші крапля по краплі впродовж тисячоліть. Куди я йшов? Мабуть, просто хотів добутися до такої печери, що вже нікуди не вела, де б непевність скінчилася, де б зрушення чоботом камінь не котився ще далі, в незнану глибіню. Але так далеко я не дійшов. Людський кістяк, що його раптом вихопив із темряви мій ліхтар, так перелякав мене, що я верескнув і першу мить кинувся навіть тікати, спіткнувся, розбив одну шибку ліхтаря і закривавив обличчя. Мене спаралізувало почуття, що я попав у пастку і так само, як мій попередник, ніколи не виберуся з неї, що мені лишилось тільки або вмерти з голоду, або повіситись на своєму ласо. Я аж сів, злизуючи теплу кров, що текла мені по обличчю, і напружив весь свій розум, щоб не вважати кістяк, на який падало кружало світла з мого ліхтаря, за свій власний. Якимось чином я забув про час, про те, що скоро не буде чим світити, і, мабуть, той кістяк (так мені тепер здається) урятував мене. Я вже думав тільки про одне: як вернутися. Не знаю, хто переді мною бачив ті печери, індієць чи білий; я раптом похопився, що не маю часу шукати ознак, які відповіли б мені на це.

Я досяг вийстя, коли вже сутеніло. Сонце гасло за хмарою кажанів і все навколо ви-

глядало так, наче нічого не сталося. Мій кінь іржав зі спраги. Виснажений до краю, замащений піском і кров'ю, я ліг на теплу землю і спробував попоїсти. Зі страху, що доведеться померти з голоду, як і моему попередникові, я досі не взяв із торбини ані шматка. І, звісно, затхла баранина (я тоді вже дивитись на неї не міг) здалася мені дарунком божим. До того ж, хоч небо ще не потемніло, я не погасив ліхтаря, наче боявся, що з ним би все погасло — і місяць, що саме здійснюється над фіялковою рівниною, і зірки над прерією, навіть саме сонце за горами, що тепер висіло над океаном і освітлювало Китай.

В ранчо мене добре вилаяли.

Я так погано знав геологію, що мені було важко, майже неможливо розповісти Джімові про все, що я бачив. Я йому пояснював: то вапнякові скелі, досить міцні, бо тримають на собі величезні склепіння. Джім думав, що я перебільшую, а тим часом пізніше дослідження тих печер (нині туристи їдуть до них автобусом із Карлсбада в штаті Нью-Мехіко) дали ще й не такі наслідки: велика зала має шістсот футів завширшки, триста п'ятдесят футів заввишки, більше як кілометр завдовжки й лежить на сімсот футів під землею — а це ж бо не найближча печера. Колись давно підземна річка, що поточила ті гори, висохла; чого вона висохла, ніхто не знає. То, мабуть, була потужна річка, в кілька разів більша за Ріо-Гранде, що чемно тече собі через поближні долини. Може, запала вспід, в дедалі глибше річище, може, змінився клімат і річці забракло води — не знаю; в кожному разі, та підземна річка висохла, й печери, які вона вимивала тисячоліттями, лишились порожні. Стелі завалювались, і печери більшали, аж поки траплявся твердий шар, що утворював із себе міцне склепіння. Уламків від тих завалів тепер уже не видно, вони обросли сталактитами. Що було далі? Дощова вода просочувалася крізь невеличкі розколини й шпарки в зеленій поверхні, капала в порожні печери й випаровувалась. Починався другий період: оздоблення печер, бо як вода випаровується, вапно відкладається на поверхні. Так утворюються сталактити, вапнякові бурульки, що звисають зі стелі, і сталагміти, нарості, що здійснюються з долівки, велетенські витвори, що, за підрахунками геологів, поставали протягом п'ятдесяти або й шістдесяти мільйонів років. Ті періоди, що їх людина може добре обчистити, але не годна охопити своїм почуттям часу ні навіть уявити собі, ми звемо еонами. Нелегко змалювати, який вигляд мають витвори, що постали й далі постають у тих печерах. Крапля по краплі, але так перекапало цілі океани води, а люд-

ського життя вистачило б хіба щоб виміряти в міліметрах наростання каменю. В кожному разі, Джім не повірив мені, а тим часом я розказав йому тільки про верхні печери. Бо що глибше, то дивовижніші, неймовірніші й багатші кам'яні витвори, що спадають зі стелі, як алебастрові завіси, білі, жовтаві, блискучі в світлі ліхтаря. І не тільки завіси, а цілі собори, готика, поставлена на голову. Потім водоспади із слонової кістки, німі й застигли, немов час раптово спинився. А там знову акулячі зуби, свічники, борода, десь-інде зала, повна стягів, музей позачасової історії, шати у згортках, як у стародавніх греків, серед них хвости північних драконів. Усе, що тільки людська уява вимріяла собі в царині форми, тут відтворено в камені і, здається, збережено навіки. І що глибше спускаєшся, то буйніше виростає все те з ґрунту печер, наче коралові рифи, йдеш, ніби серед засніженого ялинового лісу, потім знову перед очима в тебе з'являється пагода, домовик, чи застиглий Версальський водограй, залежно від того, звідки на нього дивитися, чудна Аркадія мертвих, аїд, до якого ступив Орфей. Не бракує там і скам'янілих принцес, яких, здається, дедалі більше поглинають їхні ж такі серпанки, що наростають згортка по згортці, серпанки з бурштину; їх уже не визволить із того кам'яного сну жодне людське кохання. В зеленавому ставку цвітуть наче водяні лілії, але, звісно, теж кам'яні, все там кам'яне. Раз по раз надibuєш на чорні отвори, що їх ліхтар не може освітити; кидаєш туди камінь, і в тебе ще довго йде мороз поза шкірою, хоч уже й замовкне луна, — ти знаєш, що лабіринт не має кінця, навіть якби пощастило перейти те нове провалля. А все тобі кортить далі. Згинаєшся, щоб не зачепити головою пучок списів, і входиш до покою королеви, що ніколи не жила; з її трону звисають мармурові китиці, а над ним здіймаються блискучі балдахіни. Все тут можна побачити, навіть велетенські пам'ятники фалосові; вони стоять цілими рядами, ходиш поміж них, наче по головках кучерявої капусти, тримаєшся за делікатні шийки чи то птахів, чи пляшок. Тут зібране все — рослини, тварини й людські сни, наче в підземному арсеналі метафор. Остання печера, до якої я добувся, знов інакша: філігранний витвір, саркофаг з порцеляновими лілеями; тут уже навіть уявити собі важко, не те що побачити якусь скелю, всюди самі сталактити, гладенькі, склисті, самі орнаменти, пишніші за арабські, стеля й діл стикаються, те, що звисає згори, і що росте знизу, обіймають одне одного, мармурові джунглі, що пожирають самі себе, все безмовне й бездушне, як вічність, а проте підвладне часові. Видно,

що навіть цей витвір еонів мусить докінчитись і згаснути, що він теж минущий.

Наступного разу я пішов туди з Джімом.

Удвох, маючи змогу забезпечувати один одного, краще спорядившись у дорогу (два ліхтарі, карбід на сто двадцять годин, харчі майже на тиждень, насамперед баранина, але також і яблука та горілка, троє ласо, крейда робити позначки й годинник, теж важлива річ), ми зважились піти далі за кістяк мого попередника й досягли так званої «Склепистої печери», де сталося лихо. То була шістдесят сьома година нашої подорожі, отже, третій день, якби ми пережили такі самі дні, як на поверхні, а не секунди й еони. Ми проходили недалеко від того місця, де тепер туристам дають другий сніданок, перше ніж везти їх ліфтом назад на світло денне. Джім посковзнувся, покотився на кілька метрів униз, застогнав і відразу ж почав мене звинувачувати, що я не забезпечив його ласо. Дорікав він мені дарма, бо я йшов перший, ризикуючи не менше за нього, і про забезпечення мав дбати він. Нерви наші були напружені, через те ми й посварились, але, звісно, негайно помирились. Джім, певне, зламав ліву ногу. Що тепер буде? Я став потішати його, дав йому горілки, а сам міркував, що ж його справді робити. Нести його я міг лише там, де не треба було дертися вгору, отже на поверхню видобутися з ним не годен був. Я теж випив горілки й сказав: «Нічого, Джіме, не хвилюйся, якось ми вже тебе витягнемо!» Ми оглянули ногу, натерли її горілкою: може, вона й не була зламана, а тільки звихнена. Хоч Джімові боліло і я вмовляв його не трудити ногу, він мовчки знову взув чобота. Невже він справді боявся, що я кину його напризволяще? Обидва ми досі майже не спали, і тепер, постоявши трохи й випивши горілки, відчули, що стомлені. Мій план був цілком розважний: погасити ліхтарі, щоб заощадити карбід, і кілька годин поспати, потім з новою силою рушити в зворотну путь, напевне болісну для Джіма й виснажливу для мене. Харчі ми мали ще на три дні, гірше було зі світлом. Друга наша сварка вибухла через те, що Джім не захотів загасити свого ліхтаря. Навіть годинний запас карбідів міг стати для нас рятівним! Я сказав: «Якщо ти тепер не будеш розважний, ми пропали». Джім відповів: «Ти хочеш напоїти мене горілкою, а сам утекти, як я спатиму, от і вся твоя розважність». Я засміявся, бо не заслужив такого недовір'я, ще ні. Через кілька годин, протягом яких ми обидва не спали, а тільки мерзли, я сказав: «Ну пора, ходімо нагору!» Джім обняв мене рукою за шийку, закусив губи, готовий будь-що витримати біль, і пошкунтильгав, не захотівши віддати мені

свого ліхтаря, торби з харчами й ласо. Ми посувалися вперед швидше, аніж сподівались: там, де не можна було йти поряд, Джім рачкував за мною. Потім я став його пропускати вперед, бо він весь час боявся, що я втечу. Крейдяні позначки виправдали себе. Щоправда, не раз ми таки губили слід і мусили вертатися назад, а вертаючись, часом збивалися на манівці і вже раді були, як по кількох годинах принаймні виходили знову до тієї позначки, що її ми залишили за собою; до того ж ми розуміли, що шкутильгати й рачкувати — це ще не те, що дряпатися вгору. А ми ж були (як тепер відомо) на сімсот футів під землею! Признаюся, я боявся тієї хвили, коли виявиться, що не зможу витягти свого товариша на майже прямовисні подекуди скелі; що тоді? Світла нам мало стати десь іще на п'ятдесят годин, якщо Джім не обдурював мене: годинник був у нього. Я сказав: «Дай, я погляну, котра година!» Джім вишкірив зуби й показав циферблат тільки здалеку: «Прошу». Я подумав, чи не переставив він стрілок. Але яка йому з того користь? Брехнею не будеш світити. Звісно, мені було шкода Джіма, але біль його важив дедалі менше. Важив час. Бо ж хіба я знав, скільки мені треба було годин, щоб самому дістатися на поверхню? Відколи з Джімом сталось лихо, ми нічого не їли. Нині те місце, де розігрався фінал нашої приязні, зветься «Скеля вічності». Джім раптом заплакав: «Я ніколи вже не вийду звідси». Я сказав: «Не балакай дурниць». Після двох спроб прив'язати Джіма — він нестямно боявся (врешті, його можна було зрозуміти), що я лізу вгору перший тільки на те, аби там відв'язати від себе мотузку, — ми обидва не лише виснажились, а й поранились. Я розбив лоба. Не знаю, чи Джім з ляку, що я втечу, смикнув зненацька за ласо, чи він посковзнувся на склистому камені, бо міг стояти тільки на одній нозі, — в кожному разі, він шарпонував мотузку, і цього було досить, щоб я зсунувся вниз. Він запевняв, що смикнув ненавмисле. Та мені не так долягаз розбитий лоб, що з нього кров стікала на ліве око, як обдерті долоні. Я був просто в розпачі. Джім сказав: «Ет, це дурниці». Його спокій тільки збудив у мені підозру. Попри всю втому я був сторожкий, як звір, коли Джім перев'язував мені руки — навіть відірвавши рукава від власної сорочки. Він був запобігливий, але що з того! Справді, ми навпереміну були дуже зворушливі: раз я, раз Джім. Наче гралися в переваги. А час спливав. Коли я знову урвав моторошну тишу й спитав: «Котра зараз година?» — Джім не захотів показати мені годинника. Для мене то була ознака, що між нами почалася відверта боротьба, хоч я помагав йому, а він мені.

Джім сказав: «Чого ти так стежиш за мною?» Я спитав те саме в нього. Раз, коли я хвильку не дивився на нього, він почав тихцем їсти свій останній шматок баранини. Мабуть, думав: того, що ти ковтнув, ніхто вже в тебе не забере. І справді, наближалася та година, коли м'яса в наших торбах могло стати вже тільки для одного, для дужчого. Зламана нога — ну так; обдерті долоні — що там казати, боляче! Але кінець кінцем можна перемогти біль і таки полізти, в кожному разі, спробувати, чи не пощастить самому, поки є ще сила, добути-ся до світла, до життя. То ж бо й воно, що поки є сила, є карбід, принаймні на один ліхтар. Джім запитав: «Що ти надумав?» Я так само запитав: «На що ми чекаємо?» Сам я хоч як хотів їсти, а своє м'ясо ошадив: сподівався, що, може, дочекаюся, поки Джім виснажить-ся з голоду, й буду тоді дужчий із нас двох, бо тепер він, наївшись, напевне, має більше сили. З іншого боку, я через те саме боявся, що, як засну хоч на хвилину, Джім пограбує мене, і я тоді пропав. Отож ми, не знаю вже скільки годин, тримали один одного в страху й балакали про те, що будемо робити там, нагорі, на зеленій землі. Джіма вабило місто, а насамперед Нью-Йорк і жінки, за якими він так гондився в нашому ранчо, а мені (на ту годину) хотілося бути садівником, і якби десь у родючій місцевості. Чого нас понесло в цю прокляту темряву! Весь той час ми світили обидва ліхтарі. Джім мав слушність: то було марнотратство, ідіотське марнотратство. Чому ж він не погасив свого? Бо не довіряв мені, бо хоч весь час говорив про нашу приязнь, а вважав, що я можу залишити його, мого єдиного на той час товариша, в смертельній темряві. Я випитував його, чи дуже болить у нього нога, чи хочеться йому їсти й пити. «Джіме! — озвався він до мене — я тоді звався Джім, в Америці всі так зветься. — Джіме! Нам не можна кидати один одного напризволяще, розумієш, треба бути розважним». Я сказав: «То погаси свого ліхтаря!» А він на те: «Ми не маємо часу, Джіме, нам треба рушати, спробувати ще раз». Приблизно через п'ять годин ми добулися до ближчої печери, проте були такі виснажені, що відразу ж полягали. Торбу з останнім шматком м'яса я поклав під голову, а ремінець від неї обкрутив навколо правої руки, щоб прокинутись, якщо Джім зазіхне на мій харч. Коли я прокинувся, то побачив, що Джім розбив мого ліхтаря — мовляв, щоб покласти край такому ідіотському марнотратству. Він зразу ж почав просити в мене половину моєї баранини. Скиглив: «Невже ти залишиш мене здихати з голоду!» Перед нами, освітлена нашим єдиним ліхтарем, блищала майже пря-

мовисна стіна, важке місце, яке я, одначе, сам уже раз був здолав. Із Джіма кількогодинне рачкування висотало останню силу, і я відверто сказав йому те, що думав: «Джіме, дай мені ліхтаря, а я тобі залишу свою баранину й спробую сам вилізти на стіну». Бо ж не було ніякого глузду спинатися по мотузці разом із виснаженим до краю Джімом, мені — з обшморганими руками, йому — зі зламаною ногою, та ще й у такому місці, де треба було дертись, як мавпа. Я сказав: «Якщо мені пощастить вилізти, Джіме, то й ти будеш урятований, бо ж ясна річ, що ми прийдемо по тебе». Він відповів: «А як ти впадеш разом із моїм ліхтарем?» Я крикнув: «А як ти з поламаною ногою посковзнешся і мене теж потягнеш, як раз уже потягнув, хай тобі дідько! Яка тобі з того користь буде, що ми обидва лежатимемо в проваллі?» Та він не хотів віддати ліхтаря. «Джіме, — сказав він, — ти не повинен мене лишати тут, у темряві, чуєш, не повинен!» Як завше, коли один має відвагу відверто признатися в егоїзмі, другий тиче свою прокляту мораль. Знаю, я теж робив так само. «Послухай-но, Джіме, — мовив я, — невже я повинен здихати з голоду разом з тобою тільки через те, що ти зламав ногу і не годен лізти вгору? Ти не можеш від мене вимагати такого, якщо ти мені приятель». Ще раз, востаннє, ми вдалися в сентиментальність, згадали собі наше життя в ранчо, всілякі приємні хвилини. Справді, в приятні нашій годі було сумніватися, протягом багатомісячного ковбойського життя без жіночого товариства ми не раз бували просто ніжні один з одним; такі стосунки часто трапляються між чоловіками, проте для нас із Джімом то була новина. І тепер, міцно тримаючи правою рукою ліхтаря, так, щоб я його не міг досягти, він лівою відгортав мені чуба з рани на чолі. Ми ладні були обійнятися й щиро заплакати, якби не йшлося про ліхтар. Я прикинув, що світла нам стане ще на якихось шість чи сім годин; підніматися до верхньої печери, де в крайньому разі можна вже здатися на далеке денне світло, також треба було сім або вісім годин, я вже знав із досвіду, і то як не заблукаєш. Вирішувати треба було негайно, тут, перед цією стіною. Що нам може балаканина! Обидва ми хотіли жити і, по змозі, чесно; але що робити, коли інший хоче мене вбити з мою честю? Я ще раз сказав: «Дай мені ліхтаря, Джіме, і я віддам тобі решту м'яса». Джім зареготав. Я злякався: такого реготу від нього я ще ніколи не чув. «Джіме! — спитав я боязко. — Що ти надумав?» Джім не відповів жодним словом, бо й так усе було зрозуміло. Натомість він пошкунтильгав якомога швидше до стіни, напевне, вирішивши помінятися

ролями: спробувати самому з ліхтарем здолати небезпечну стіну, а мені лишити баранину. «Джіме!» — вигукнув я і якраз устиг схопити його перед стіною, перед тим водоспадом зелених сталактитів, де він шукає визубнів і вже знайшов білий хрест, написаний крейдою, нашу позначку, де треба підійматися. «Пустити мене!» — закричав він. Я забелькотів з ляку: «Якщо ти справді колись був мені приятелем...» і т. д. Ту мить, коли ми в неспокійному світлі ліхтаря, якого Джім тримав у витягненій руці, щоб я не дівстав його, знову побачили кістяк нашого попередника, кістяк скорченої людини, що на тому місці сама (а може, їх теж було двоє?) здохла, як тварина, ту мить ніщо вже не стримувало глухого жаху, що наростав у нас годинами, і нам лишилося, звісно, тільки одне, мимовільне — бійка навкулачки. То було смертельне змагання друзів, страшне, але коротке, бо той, хто перший посковзнувся, був приречений на загин, він полетів у темне провалля, потрощений, занімілий навіки.

.....

— Ну? — питаю я Кнобеля, свого наглядача й слухача, відкусуючи нарешті кінчик недільної сигари. — Як вам сподобалась історія?

Кнобель лиш мовчки дивиться на мене.

— У вас є чим прикурити? — питаю я.

Він навіть не чує.

— Не знаю, — кажу я, затягуючись сигарою, — хто перший розпочав смертельну бійку, мабуть, чесніший. У кожному разі, з печери вийшов тільки один, мабуть, дужчий. Прізвище його відоме, вибите навіть металевими літерами на пам'ятній дошці: Джім Вайт. У брошурці, що нині продається туристам, про нього написано трохи докладніше: «Перший побував тут 1901 року ковбой Джеймс-Ларкін (Джим) Вайт». А про його товариша сказано тільки «Мексиканець». Його прізвище зникло з пам'яті, і я гадаю, що цей зниклий також ніколи вже не знайдеться!

Кнобель, видно, трохи збентежений.

— То ви Джім Вайт? — питає він.

— Ні, — сміюся я, — оце вже ні! Але я, бачте, пережив таке саме — достеменно таке.

Кнобель, видно, трохи розчарований.

Друга прогулянка з Юлікою під її заставу.

Моє враження від сьогоднішньої зустрічі: це не вона! Ця жінка взагалі не має нічого спільного з нудною історією, що я її сяк-так запроваджував останніми днями! Це дві різні Юліки! То йшлося зовсім не про неї! І т. д.

— Слухай-но, — питає вона вкотре вже,—

що з тобою? Чого ти весь час приглядаєшся до мене?

Сьогодні вона природніша, ніж я. Я пропоную найняти вітрильник, і вона захоплено погоджується. Ми під руку йдемо до пристані. Я не знаю, про що говорити, і радий, що можу взятися до лив і до стерна. Тим часом пані Юліка Штіллер-Чуді, вбрана сьогодні в сукню бананового кольору, зважується стрибнути в хисткий човен, оглядається, де б примостити білу торбинку й легенького, як метелик, паризького капелюшка, щоб вони не забруднилися, сідає в дуже гарній позі, впершись у лавку руками. Їй тільки доводиться пересісти, як я міняю напрямом, потім вона знову розкошує, підставивши вітрові вогнисті коси. Зовсім не та Юліка! На озері, коли його горбистий, густо заселений, завше дуже близький берег губиться в осінній імлі, створюючи враження певної далини, ми вперше залишаємось, можна сказати, самі. Чи вона відчуває це? В кожному разі, нам не треба боятися, що раптом зайде з попільничкою бравий Кнобель, мій наглядач.

...Згодом (знов уже в камері) я марно силкуюсь уявити собі її усміхнене обличчя. Знаю тільки дуже добре, що коли вона усміхається, мені хочеться схопити її обома руками, як дарунок божий, якого, проте, не можна схопити, можна тільки вірити в нього. А ще я тоді усвідомлюю ясно, тверезо: в цій усмішці може перетопитися все! Юліка, мабуть, відчуває те саме. Не пам'ятаю вже, з якої нагоди вона каже:

— Бачиш, коли я сама і згадую про все, то, на жаль, не можу сміятися, або як і сміюся, то мій сміх гіркий, недобрий, а опісля, про те саме думаючи, я знов реву.

Вітер надовго затих, тож ми, не роздумуючи, роздягаємось і стрімголов кидаємось у зелену, пронизану сонцем воду, вже досить холодну, плаваємо довкола вітрильника, що без стерна гойдається на хвилях, бовтаємо ногами, як діти. Потім, уже в човні, коли ми, мокрі, в сиротах, лежимо проти теплого сонця, Юліка мовить:

— Ти худіший...

За кого худіший? Щоб не псувати нашої ідилії, я прикладаю її слова не до зниклого Штіллера, а до парижанина, що про нього вона ніколи не згадує; смішно, але я до нього не так ревную, як до Штіллера. Навколо нас сновигають катери, і нам доводиться вратись, ще навіть не висохши як слід. Через те, що вітер змінився й назад ми пливемо проти нього, я мало не спізнююсь до в'язниці. Юліка мусить відвозити мене на таксі... Ще й тепер (увечері на своєму ліжку) я немов бачу крапельки води на її плечах, на білому, алебастрово-

му чолі, бачу античні пасма мокрих кіс у неї на шії.

P. S.

Скоро вона має десь на тиждень поїхати до Парижа, до своєї балетної школи; мені буде тоскно без неї!

Снилося:

На мені Штіллерів мундир, каска й карабін. Я чую команду: «Батарей, струнко! На плече! Вперед кроком руш!» Спека, дорога кам'яниста, вибоїста. Вибухла війна. І я дуже добре знаю дату: 3.9.1939. Та я її не сприймаю як минуле, так само як людина не сприймає як минуле, коли їй присниться, що вона знову сидить за партою. Чую позад себе верескливий, знервований голос. Хто крокує не в ногу? Чому він не зголошується? Ми стаємо струнко. Капітан аж біліє з люті. «Ви там!» — кричить він, показуючи на мене. І я справді чую свій власний голос: «Рядовий Штіллер!» Смішно, я навіть уві сні не почувую себе рядовим Штіллером, а проте випаляю: «Рядовий Штіллер!» Капітанові аж губи тремтять. Про таких людей, як я, каже він, у війну є особлива стаття, зрозуміло? І як дійде до діла, він не буде зі мною (рядовим Штіллером) довго панькатися, зрозуміло? Я стою струнко з карабіном на плечі, і мені зрозуміло, що цей швейцарський капітан з якихось причин ненавидить Штіллера — врешті, це його право — і в ім'я послуху, на який ми щойно присягалися батьківщині, може мене вбити. Не довго панькаючись — наказати і все...

P. S.

Мій оборонець, коли я, між іншим, оповів йому свій сон, розсердився. Ми розмовляємо про армію. Йому мало того, що я задля миру (між ним і мною) визнаю її за неминуче зло. Здається, в Швейцарії теж армію мають за якусь святиню, і мого оборонця обурює, що хтось може погано снити про неї. Насправді, твердить він, швейцарський офіцер ніколи не дозволив би собі такої непристойної, просто злочинної погрози. «Ручуся!» — мовить він з пихою швейцарського офіцера, щонайменше майора. «Ручуся!»

Відповідь панові Вільфрідові Штіллерові, братові зниклого Штіллера — на жаль, знову не зробив собі копії! — десь такого змісту: ваш сердечний лист до зниклого брата дуже мене зворушив, дорогий пане Штіллере, він нагадав мені про мою матір, і мені аж сльози набігли на очі. Пробачте, що так довго не відповідав. Я в житті лише те й робив, що все занедбував! Я не ображаюся, що ви ні про що не питає-

те, навпаки, дякую за це, а так само за братерське запрошення. Воно мені нагадало про мого брата й про те, що брата я теж занедбав. Ми рідко сварилися, а якщо й сварилися, то не надовго й не через щось важливе, бо нас узагалі ніщо важливе не єднало, як мені тоді здавалося; ми разом вирушали в мандри, тільки тому, що були брати, мирно жили собі в наметах і мовчки просиджували вечори коло вогнищ. Чому я свого брата також занедбав? Друзі повинні розуміти один одного, щоб бути друзями, а брати вже й так брати; зрештою, ви маєте рацію, байдуже було б, хто я такий, аби тільки я був справжній брат! Десь такого змісту...

Остання новина: американський паспорт, що з ним я об'їхав півсвіту, — фальшивий. Хіба ж я не казав цього своєму оборонцеві вже кілька тижнів тому? Видко, я не вмю звірятися. Кожне слово — фальшиве й правдиве, в цьому його суть, і той, хто завше хоче або вірити всьому, або не вірити нічому...

Мого прокурора (учора він вернувся з Понтрезіни) також не цікавить Мексіка, зате дуже цікавить Нью-Йорк; говорячи про це місто, він весь час упадає в неофіційний, панібратський тон. Каже:

- Моя дружина дуже любила Нью-Йорк.
- Он як, — кажу я.
- Вона мешкала на Ріверсайд-драйв.
- Ага, — кажу я.
- Ви знаєте, де це?
- Авжеж, — кажу я.
- Коло 108 вулиці.
- Ага, — кажу я, — це якраз біля Колумбійського університету...
- Справді! — каже він.
- Дуже гарна місцевість, з краєвидом на Гудзон, знаю...

І т. д.

Спершу мені здається, що він цією балачкою хоче перевірити, чи я справді знаю Нью-Йорк, чи я мешкав там. Проте іспит я витримую дуже швидко. Таймс-сквер і П'яте авеню, Рокфеллер-центр, Бродвей, Сентрал-парк і Бетері — це все місця, що їх мій прокурор сам оглядав десь п'ять років тому під час тижневого перебування в Нью-Йорку.

— Ви знаєте Рейнбо-Бар? — питає він.

Я киваю головою і не перебиваю його захопленої мови, не виправляю його, бо шаную чоловіків, що можуть захоплюватися. Рейнбо-Бар, що в ньому мій прокурор, очевидно, провів незабутній вечір, — не найвище розташований бар у Манхаттені, Емпайр-Стейт-білдинг вищий за нього, але я мовчу. Я здогадуюсь, що для мого про-

курора то був найкращий день у житті: в Рейнбо-Барі він зустрів свою дружину по кількарічній розлуці. Потім я в свою чергу запитую:

— А Боуері ви теж знаєте?

— Де це? — питає він.

— Третє Авеню.

— Ні, не знаю.

Боуері — давня голландська назва. Це квартал, куди навіть поліція не заглядає, кишло знедолених, і то посеред Манхаттена. Досить тільки звернути за ріг мармурового палацу правосуддя, як буквально за сто кроків попадаєш у царство пропадаючих людей — пияків, невдах, людей, що пустилися берега, що їм винесло вирок саме життя. Для них навіть не потрібно в'язниці: хто опинився в Боуері, той уже звідти ніколи не вийде. Влітку вони лежать у риштаках і на брукові; коли треба пройти там, то доводиться стрибати, як коневі на шаховій дошці. Зимую пересиджують навколо залізних грубок, дрімають, сваряться, хропуть, розповідають завше ті самі історії чи б'ються. Всюди смердить самогоном, гасом, немитими ногами. Раз я побачив там поstattь, що її ніколи не забуду. Була третя година ночі, коли я повертався, як завше, додому від Блекі. Мені було навпростець через Боуері, і так пізно я вже не сподівався когось здибати на вулиці, тим паче, що стояв страшний мороз. Угорі гуркотів потяг старезної надземної залізниці; вікна у вагонах тепло світилися. Вітер гнав вулицею брудні клапті паперу, навколо сновигали собаки. Побачивши його, я сховався за опору надземної залізниці. На голові він мав чорного циліндра, як дипломати, наречені й гангстери, обличчя в нього було закривавлене. Він був у краватці, вбраний у білу сорочку, чорний піджак, і на тому край: далі вже голий-голісінкий. Щоправда, був ще взутий у черевики і на тонких, сіро-синіх старечих ногах теліпалися підв'язки. Мабуть, він був п'яний. Він лаявся, падав, повз обмерзлою бруківкою. Промчала машина із засвіченими фарами, дякувати богу, не переїхавши його. Нарешті він знайшов свої штани, спробував, спираючись на ліхтар, підвестися й надіти їх, але посковзнувся й знову простягся на обмерзлому камінні. Я, звісно, подумав, чи не допомогти йому, проте побоявся встряти в якусь історію. Такого я не міг собі дозволити. Тим часом старому пощастило всунути в холошу бодай лівою ногою; побажавши йому подумки всього найкращого, я вже хотів іти. І враз почув голоси, сповнені глуму й ненависті; мабуть, говорилося про бідолашу на брукові. Я відразу ж пірнув назад у тінь залізної опори. Вгорі прогуркотів потяг. Старий спробував

засунути й другу ногу в штани, але знову посковзнувся, впав голий й захарчав. Вітер підхопив його чорний циліндр. Старий навіть не відігнав пса, що почав його обнюхувати. Тремтячи всім тілом, я вирішив тікати, перебігаючи від опори до опори. Другим боком вулиці йшли якісь люди, що теж не помогли старому. Відомо, що з того може вийти! Потім милосердний самаритянин мусить доводити, що він не вбивця, забезпечувати собі алібі тощо. Я не зважувався на таке через Блекі. Ще раз перебігши, я міг уже піднятися до залізничної зупинки, а через двадцять хвилин бути вдома: Блекі вже, напевне, телефонувала, щоб сказати мені на добраніч. Здалеку старий видавався мені просто темним клунком на бруці, чи не єдиною річчю, якої не підхопив різкий вітер. Зненацька переді мною вродився якийсь тип і поклав мені руку на плече: заросла щетиною борода, лисина, почервонілі риб'ячі очі, але взагалі обличчя досить симпатичне. Він попросив закурити. Більше нічого не зажадавши від мене, він рушив своєю дорогою, побачив темний клунок на бруці, підійшов до нього, на що я не зважився, подивився й попрямував далі. Нагорі знову загуркотів потяг. Нарешті я переборював себе й вернувся до п'яного, що вже не ворухився. Він лежав долілиць, аж синій з холоду, його сірий чуб був весь у крові. Я побачив рану на потилиці, поторсав його, взяв за руку: він був мертвий. Обличчя його так перелякало мене, що я чимдуж утік. І ніде не заявив про нього, хоч то був мій батько.

— Ваш батько?

Прокурор усміхається. Здається, він не вірить, так само як і в те, що я вбив свою дружину. Перепитує, наче не розчув:

— Ваш батько?

— Вітчим, — кажу я. — Але все ж таки...

Однак прокурор навіть тоді, як не може повірити мені, набагато приємніший за оборонця. Він не обурюється, як наші уявлення про правду не зовсім збігаються. Він обстукує собі цигарку й каже:

— З такими кварталами моя дружина, звичайно, не знайомилась.

Вічно він тиче свою дружину.

— А ви знаєте Фейр-айленд?

— Знаю. А що?

— Дружина каже, що там дуже гарно. Як і взагалі на околицях Нью-Йорка.

— Дуже гарно.

— На жаль, моя дружина не мала своєї машини, — заявляє він. — Але, наскільки я знаю, вона часто виїжджала за місто з приятелями.

— Там треба виїжджати, — кажу я.

— А ви мали машину?

— Я? — сміюся. — Ні, не мав.

Мої слова, здається, чогось його втішили, заспокоїли, підбадьорили, прогнали якусь думку, що її я не можу вгадати.

— Ні, — ще раз кажу я, — машини я ніколи не мав, я тоді їздив ціле літо машиною бідолашного Діка, що лежав хворий.

Цим разом мої слова чомусь не втішили його. Відчуваю тільки, що мої недільні виправи дуже цікавлять його. Годі й казати, що влітку в Нью-Йорку не можна витримати і всі, хто має чим, намагаються виїхати звідти, як тільки випаде вільна хвилина. Сотні тисяч машин сунуть, наприклад, у неділю через міст Вашингтона, по три в ряд, ціла армія городян, що гарячково шукать природи. Тим часом природа давно простягається з обох боків: пропливають озера, ліси з зеленими чагарями, не причесані, буйні, потім знову поля без жодного будиночка, такі, що аж очі в себе вбирають, справжній рай. От тільки що повз нього треба їхати далі. В тій рухомій стрічці блискучих машин, що всі дотримуються встановленої швидкості в сорок чи шістдесят миль на годину, просто не можна затриматись, щоб, наприклад, понюхати ялинову шишку. Тільки як лопне шина, дозволено збочити на моріжок, навіть треба, щоб не поламати рухомої стрічки, а як хто збочить просто так, мусить платити штраф. Отже, вперед, тільки вперед! Дороги, звісно, досконалі. Великими звивинами тягнуться вони широкою горбистою рівниною, повною зелених затишних закутків. Ох, якби ж можна було вийти з машини, ти б опинився в такому гарному місці, що навіть Жан-Жак Руссо не бажав би кращого. Звісно, є мудро продумані відгалуження, якими без смертельної небезпеки, без переїздив, без сигналів можна звернути з автостради і через плетиво широких віражів виїхати на бічну дорогу: вона веде до якоїсь оселі, до заводу чи до аеродрому. А ми хочемо на лоно природи. Отже, назад на рухому стрічку! Через дві чи три години я починаю нервуватись. Оскільки всі їдуть машина повз машину, то, природно, сподіваєшся, що є мета, яка кінець кінцем винагородить цю їзду. Як уже сказано, природа весь час поряд, до неї як палицею докинути, проте ні палицею не кинеш, ні ступиш на неї, вона пропливає повз тебе, мов кольоровий фільм із лісами, озерами й очеретами. Побіч нас котиться «неш», у якому квакає приймач: репортаж про бейсбол. Ми намагаємось вихопитись уперед, щоб помінати сусіда, і нарешті таки випереджаємо його. Тепер коло нас іде «форд», і ми чуємо сьому сонату Бетховена, якої цю хвилю теж не вельми праг-

немо слухати. Я тепер хочу тільки одного: довідатись, куди ж нас приведе вся ця їзда. Чи ж мислима річ цілу неділю отак їхати? Виявляється, мислима. Десь через три години, аби тільки вже вийти з машини, ми завертаємо до так званого пікнік-кемпа. Платимо невеличку суму за доступ на лоно природи, що складається з ідилічного озера, з великої луки, де грають у бейсбол, з лісу, повного чудових дерев. Узагалі ж це парк блискучих машин, серед яких повно гамаків, столиків, гучномовців і плиток готувати їжу, все готове до своїх послуг і все враховане в платню за в'їзд. В одній машині я бачу молоду жінку, що зачиталася журналом: «Як утішатися життям». А втім, не тільки вона воліє лишатися в зручній машині. Табір дуже великий. За якийсь час ми знаходимо досить стрімке узбіччя, де немає машин, отже, нема й людей — бо там, куди не доїде машина, нічого робити й людині. Всюди вашу невелику платню за в'їзд намагаються винагородити: в лісі стоять кошики на сміття, всюди є вода до пиття, гойдалки для дітей, разом із няньками. Будиночок із кока-кола й туалетами, дуже романтичної форми, задовольняє всі потреби. Пункт медичної допомоги, часом хтось уріже собі пальця, телефон, щоб можна було кожної хвилини зв'язатися з містом, і зразкова бензоколонка — все тут є, серед правдивої, можна сказати, незайманої природи, серед цього простору, де майже не ступала людська нога. Ми спробували ступити. Це річ можлива, проте не легка, бо тут просто немає стежок для пішоходів, і треба неабиякого щастя, аби знайти вузьку бічну доріжку, де можна поставити машину бодай на узліссі. Якась пара закоханих, обнявшись, милується водяними лілеями, але не з берега, а з машини, як звичайно. Приймач їхній грає так тихо, що ми скоро перестаємо його чути. Та пройшовши всього лиш кілька кроків, ми опиняємося серед первісної тиші. Навколо літають метелики, дуже можливо, що ми — перші люди, які з'явилися в цьому місці. На березі довкола озера немає жодної стежки, жодної хатини, ані сліду людської руки, за весь час ми здобали тільки одного рибалку. Побачивши нас, він підійшов, забалакав і відразу сів коло нас рибалити, щоб не бути самому. О четвертій годині починається знову та сама їзда, що вранці, тільки в зворотному напрямку й набагато повільніше: Нью-Йорк збирає свої мільйони, і без затримок у дорозі важко обійтися. Сонце пече, ти чекаєш, пітнієш, пробуєш протиснутися вперед бодай на одну машину, потім рушаєш, помаленьку, як пішоходець, тоді знову їдеш звичайною швидкістю, і

знову зупиняєшся. Бачиш довжелезну чергу машин, чотириста чи п'ятсот, вони вилискують на пекучому сонці, а вгорі кружляють вертольсти, опускаються нижче над застиглими колонами й гучномовцями повідомляють, які вулиці не такі забиті. Так триває три, чотири, а може, й п'ять годин. Нарешті ми знову в Нью-Йорку, звісно, вимучені до краю. Ми раді, що можемо скупатись під душем, хоч він і мало помагає, раді, що одягнемо чисту сорочку, раді, що йдемо в прохолодне кіно. Ще навіть опівночі тобі здається, що ти перебуваєш у пекарні, вільгість океану висить над миготливим містом. Про те, щоб спати з відчиненими вікнами, годі й думати. Гудіння моторів, тихе повискування шин ніколи не припиняється — доводиться ковтати поршок на сон. Машини гудуть день і ніч...

— Я знаю, — каже прокурор, вислухавши мою сумлінну розповідь, — я знаю, те саме відчувала й моя дружина.

— Справді?

— Літо в Нью-Йорку, каже вона, страшне.

— Так усі кажуть.

— Просто жахливе.

— А все ж таки те місто має свій чар, — кажу я наостанці. — Шалене місто!

Нарешті він зважується й питає:

— А хто з вами їздив на такі прогулянки? Якщо я вас добре зрозумів, то ви були не самі.

— Ні, не сам.

— Можна запитати вас...

— Пане прокуроре, — кажу я, — то була не ваша дружина.

Він усміхається й дивиться на мене.

— Слово честі, — кажу я.

Дивний допит.

Вільфрід відповідає:

«Вельмишановний добродію! Ваш учорашній лист дуже мене вразив, як ви й самі собі можете уявити, бо пан др. Боненблюст, що недавно приїздив сюди взяти до справи альбом із знімками мого брата, запевнив мене, що ви справді мій брат і що вас ось-ось мають звільнити з-під арешту, з умовою, що ви, чи пак мій брат, не причетні до афери із Смирновим. Я зразу сказав панові др. Боненблюстові, що мій брат, наскільки я знаю, після того, як вернувся з Іспанії, вже не цікавився політикою, а надто не був нічийм агентом. Пробачте мені за недоречного листа, що його я був написав вам. А щодо моїх відвідин, які ви просили тим часом відкласти, аби їх не витлумачили хибно, то, на жаль, мушу вас повідомити, що слідчий офіційно викликає мене листом на зводина, — та, мабуть, вас уже повідомлено про це. Ви мо-

жете собі уявити, шановний пане, як ми тут хвилювалися, тож напевне зрозумієте й пробачите мій поспіх, а ще я хочу щиро подякувати вам за вашого короткого, але такого чуйного попри всі непорозуміння листа, що його вам, очевидно, не легко було писати. Сподіваюсь, ви не візьмете мене за настирливого, коли я ще раз запрошу вас по звільненні з-під арешту замешкати в нас, навіть якщо ви не мій зниклий брат. На цьому щиро вітаю вас, а також пана др. Боненблюста й бажаю, щоб ваша справа повернулася на добре. З глибокою пошаною

Вільфрід Штіллер,
дипломований агроном».

Юліка нічого не знає про аферу із Смирновим, в кожному разі, нічого певного. Здається, то була політична афера, що кілька років тому, як кажуть, наробила багато шелесту, стільки, що врешті громадська думка взагалі перестала розуміти, що ж там було насправді...

Сьогодні, на жаль, дощ!

Нинішні свої кілька годин ми проводимо в її готелі. Юліці все одно треба було вернутись туди, вона забула дуже нагального листа до Парижа, і, звісно, я її проводжу. Коли швейцар з недвозначною міною хоче залишити мене у вестибюлі, Юліка мовить, навіть не почервонівши: «Це мій чоловік!» Тепер швейцар червоніє, зніяковіло просить вибачення і сам веде мене до ліфта, немов шановного гостя. Я сприймаю Юлічині слова, як вимушену брехню, й задоволений нею. В ліфті, наодинці з Юлікою, я гаряче хвалю її, що вона не розгубилась і так сміливо повелася, але потім, у кімнаті, більше вже не повертаюсь до тієї теми і, очевидно, дарма. Чи Юліка справді кохає мене? Бракує ще тільки, щоб я її ревнував! Чоловік у Парижі, якому Юліка пише такі нагальні, та ще й такі грубі листи, зветься Дмитрич, Жан-Луї Дмитрич — певне, якийсь офранцужений росіянин із старої еміграції. Я сам вичитав його прізвище на конверті, який вона, зайдшовши до кімнати, поклала під білу торбинку, щоб знову не забутись. Я крадькома позирнув на адресу, поки Юліка довго розчісувалась перед люстром, а тоді пудрилась і малювалась.

Знову снився мундир.

Прогулянка на чотирикутному в'язничному подвір'ї, що нагадує криті галереї в старовинних монастирях. Кому з нас не хочеться часом стати ценцем! Десь у Сербії чи в Перу, байдуже, всюди нам світить те саме сонце. Я знаю, це й є воля, коли

тобі стає байдуже, де бути. А ще цей чотирикутник в'язничного подвір'я з осіннім гіллям, з туркстливими голубами, а надто з мою гулящою постаттю на його тлі, нагадує мені багато більший, обставлений скульптурами, але також оточений сліпим муром двір нью-йоркського музею сучасного мистецтва. Хіба я тоді був вільніший, як тепер? Я міг іти куди хотів, а все одно то були для мене страшні часи. Неправда, що я жалкую за тією порою, чи взагалі за якою-небудь порою свого життя.

P. S.

Юліка: або зниклий Штіллер, порівнюючи цю жінку із зимнокровою морською твариною, просто помилявся, або він сам був винен, що Юліка не стала жінкою. Або ж Юліка від того часу пережила так, що її цілком змінило. Але що?

P. S.

Може, той Жан-Луї Дмитрич — просто агент чи двірник у її балетній школі, сімдесятирічна права рука, а її останній лист був такий грубий тому, що містив рахунки, які Юліка мала підписати... Хтозна! А може, мосьє Дмитрич — дамський кравець чи квартирант, що йому вона послала угоду, чи її лікар, чи адвокат? Є безліч усяких «може»...

Мого приятеля прокурора мені просто сам бог послав. Його усміх заміняє мені віскі. Усміх той майже непомітний, але він багато від чого звільняє співрозмовника — не треба маніжитись, можна лишатися самим собою. Як рідко ми здибуємо такий усміх! Тільки в людини, що сама плакала й признається собі, що плакала, розквітає на обличчі такий лагідний усміх — не розпливчастий, а вирозумілий, що зазирає тобі в саму душу, проте не ображає.

Пан др. Боненблюст, мій офіційний оборонець, має, звісно, рацію: хоч би я йому й сто разів розповідав, як виглядає пожежа на каліфорнійському тартаку Редвуді, як фарбується американська негритьянка, який мальовничий Нью-Йорк увечері під час хуртовини з бурею (таке буває) чи що треба робити в Бруклінському порту, аби висісти без паперів на берег, це ще не доводить, що я там був. Ми живемо в добу репродукції. Більшу частину того, що ми вкладаємо в наше уявлення про світ, ми ніколи не бачили на власні очі. Точніше: може, навіть і бачили, але не в тому місці, де воно є насправді. Ми все бачимо на відстані, чуємо на відстані, знаємо на відстані. Не треба покидати цього містечка, щоб і нині ще чути Гітлерів голос, із три-

метрової відстані бачити перського шаха й знати, як над Гімалаями виє мусон чи який вигляд має морське дно на глибині тисячу метрів. Сьогодні такі речі кожен може знати. Хіба з цього виходить, що я був коли-небудь на морському дні чи хоч би на Евересті (як швейцарці)? Так само і з внутрішнім життям людини. Його сьогодні кожен може знати. Як я в дідька маю довести своєму оборонцеві, що я пізнав свої інстинкти вбивці не через К. Г. Юнга, ревноість не через Марселя Пруста, Іспанію не через Хемінгуея, Париж не через Ернста Юнгера, Швейцарію не через Марка Твена, Мексику не через Грема Гріна, свій страх перед смертю не через Бернаноса, свою цілковиту неможливість чогось досягти не через Кафку і решту все не через Томаса Манна? Це правда, можна цих добродіїв ніколи не читати й мати їх у собі вже від своїх знайомих, які, з свого боку, теж переживають усе те вже як плагіат. Що за доба! Взагалі вже нічого не значить, що хтось бачив меч-рибу, кохав мулатку; все це можна побачити на вранішньому сеансі науково-популярних фільмів. А мати власні думки — о боже, в нашому сторіччі вже диво здибати людину, яку можна було б убгати в якийсь певний вид плагіату. Коли хтось дивиться на світ крізь Гайдегера й тільки крізь Гайдегера, то це вже свідчить про неабияку індивідуальність. Бо ми, решта, плаваємо в якомусь коктейлі, що містить майже все, в коктейлі, що його в шляхетний спосіб змішав Еліот; про все ми дещо знаємо, і навіть наші розповіді про видимий світ, як уже сказано, нічого не важать. Нині для нас уже не існує (за винятком Росії) terra incognita. То навіщо ті оповідання! Вони ж не доводять, що ти справді десь був. Мій оборонець має слухність. А все ж таки!..

Я присягаюся:

Є така мулатка, на ім'я Флоренс, дочка портового робітника. Я бачив її щодня і кілька разів балакав з нею, щоправда, здалеку, бо нас розділяв паркан, зроблений із старих діжок з-під смоли й густо зарослий ожиною. Є така Флоренс із легкою ходою, мов та газель. Вона снілась мені. Звісно, то були божевільні сні, але вранці я бачив її насправді, живу-живісіньку. Зачувши стукіт черевичків на високих підборах по дерев'яному «rogch»¹, я став за дірвою завісою в своїй халупі, щоб побачити Флоренс. Та здебільшого спізнався. Тоді я чекав, аж поки вона знову з'являлася з відром, виливала помиї під мій паркан і кивала головою, бо ту мить я виходив з хати, охоплений сліпою при-

страстю. Вона казала: «Привіт!» І я відповідав: «Привіт!» Не зважуюсь змалювати її білозубої усмішки на смаглявому обличчі; та усмішка теж відома з науково-популярних фільмів, із часописів чи навіть із вар'єте в цьому містечку, я знаю, а її дивовижний голос записаний на плитах, майже її голос... Потім, коли я також не зовсім випадково був саме в своєму садку, Флоренс питала: «Як ваша кішка?» Якусь, за кілька місяців перед тим, я спитав Флоренс, чи не бачила вона моєї ненависної кішки, тієї стрункої бестії, яку я одного вечора через її докірливе пирхання зачинив у холодильник; здається, я вже згадував про ту історію. Щоправда, Флоренс не знала про інтермеццо з холодильником, але, мабуть, здогадувалась про мою внутрішню боротьбу з чорною кішкою (вона була сіра і прозивалася «Little Grey», однак уночі, під моїм зачиненим вікном, видавалася чорною) і вважала, що я повинен був дужче любити її. А я любив Флоренс, і кішка дуже добре відчувала це. Та й Флоренс, либонь, також... Як Флоренс не було вдома, як не чути було її дивовижного голосу, я ходив у нашому кварталі від бару до бару, шукаючи її, але часто дарма. Проте одного разу таки знайшов.

Відомо, як негри танцюють. Її партнером тоді був якийсь мулат, сержант армії США. Вони танцювали так, що навколо з'юрмилися цікаві й почали захоплено плескати в долоні дедалі швидше, аж врешті просто ошаленіли. Сержант, височенний парубійко з вузькими стегнами лева, з ногами наче з гуми, з ледь розтуленим пожадливым ротом, із невидючими очима, повними екстазу, із грудьми й плечима як у Мікеланджелового раба, врешті не витримав, і Флоренс танцювала сама. Я міг би тепер його заступити, якби вмів танцювати. Флоренс і далі танцювала сама. Аж ось виступив інший негр, став обертати Флоренс, ледве торкаючись її пальців, кружляв сам навколо неї, тоді обняв її однією рукою, махнув нею й нахилив майже до паркету, а то знову схопив за стан і підняв так високо, що вона мало не вдарилась головою об стелю. Злітаючи вгору, Флоренс повела плечем з такою королівською величчю, з такою переможною радістю, що я, усвідомлюючи, яке невиразне моє власне тіло, почувався калікою, а опустилася на паркет як пташка, що не має ваги. Тепер уже чути було тільки глухий гуркіт бубона з пралісу, безгучне дрижання, якусь шалену тишу. Флоренс танцювала далі. Здався третій партнер, дався й четвертий. І раптом, анітрохи не стомлена, Флоренс засміялася й стала, щира, як дити-

¹ Ганок (анг.).

на, дуже щаслива дитина, що їй дозволили покататися на каруселі і вона й досі світитись радістю. Вона пробиралася поміж столиками — мабуть, хотіла напудритися, побачила мене й сказала: «Привіт!» І я також сказав: «Привіт!» Вона додала: «Рада вас бачити!» І то була майже втіха в моєму збентеженні, гірка втіха, бо я дуже добре знав, що ніколи не вдовольнив би цієї дівчини.

Тим більше я її жадав.

А тоді, однієї гарячої неділі, я знову почув тупіт її черевичків, якого мені так довго бракувало, сховався за дірвою завісою й побачив: її батько-докер у чорному костюмі й через те трохи схожий на кельнера, а трохи на священика, замітав за хатою, кущі в садку були оздоблені кольоровими стрічками, навіть мій паркан із діжок був оздоблений, а Флоренс, у крикливій вечірній сукні, строката, як папуга, виносила з хати стільці. Видно було, що в садку має відбутися якесь свято. Мати Флоренс, така собі матінка-земля, з'явилася з велетенським тортом, поставила його на столі, накритому білим обрусом, напула над ним чорну парасольку, аби торт не розтанув на сонці, тоді прикрасила його кругом квіточками. Я за своєю завісою хвилювався не менше за неї. Тим часом як докер дбав тільки про одне: щоб чисто було на ганку і в садку не лишилося жодного папірця, жодної сухої гіллячки, а надто якоїсь бляшанки (він викидав їх за мій паркан) чи бодай сірничка, одне слово, тим часом як батько орудував лише мітлою, мати з дочкою мали роботи по саму шию. На столі з'явилася велика сулія з крешоном, також під парасолем, і розмаїті чарки, більші й менші. Почали надходити гості, цілі родини з дітьми різного віку, жінки — всі в яскравих вечірніх уборах, через що садок скоро став схожий на пташарню, зате чоловіки — всі в чорному і, звісно, в білих сорочках. Один гість приїхав «нешем» чи не найновішої моделі; він мав також окуляри в роговій оправі. Було страшенно гаряче. Здавалося, що після першого вітання родичі не мали про що говорити. Сержант теж ввічливо тримався осторонь. Навіть малеча, кучерява й оката, хлопчики в білих сорочечках, дівчатка з яскравими стрічками в коротеньких кісках, поводитися чемно й зразково. Дорослі сиділи, закинувши ногу за ногу, дехто курив сигару. Поряд з кількома жінками, що за кольором шкіри не були вже негритянками, і їхне походження зраджувала ще тільки форма обличчя, а також зуби, надзвичайно витончені кісточка ніг і насамперед тваринна грація рухів: кожен порух руки починається десь із плеча, кожен порух

голови десь аж із спини, захоплює рамена й аж тоді здіймається вище; повільний чи сквапний, а завше довершений, цілком мимовільний, той рух виникає природно, тіло ніде не напружується, він плине, спалахує, знову гасне, щоразу гармонійний, — одне слово, поряд із такими дівчатами, як Флоренс, уже не кучерявими, в цьому роду були й інші, африканці з сіро-чорною шкірою й сіро-синіми губами, з кулаками як боксерські рукавиці, батьки, яких дочки з рівними вже косами трохі соромились. Добродій із новим «нешем», мабуть, надавав тону. Як уже сказано, було страшенно гаряче, проте ніхто не скидав чорного піджака. Традиційна нудота, виставляння напоказ із сигарою в зубах, шаблонні фрази, гречність цілої зграї дітей, що нагадувала мені циркові номери з муштрованими тваринами, скутий обмін родинними люб'язностями, цілковитий брак хоч якоїсь дії, вимушені й жалюгідні спроби розвеселити товариство, різноманітні способи демонстрування родичам, що ти добре розумієшся на правилах пристойності, — та досконала карикатура на міщанство білих людей, що вже нічим не нагадувала Африки, була для них, мабуть, великою подією; тепер вони справді поводитися як білі. Коли батько-докер подзвонив до мене й запросив на крешон, я пішов, також, звісно, надягнувши білу сорочку й найтемніший свій піджак. Усі казали: «Раді вас бачити! — а потім, уже ведучи розмову: — Як вам подобається Америка?» Сержант із вузькими стегнами лева й плечима раба з Мікеланджелової скульптури приїхав сюди, як я довідався, тільки у відпустку, а взагалі перебував у Франкфурті — на те, щоб росіяни не підійшли надто близько до Америки. Я запитав його: «Як вам подобається Франкфурт?» З його квапливих похвал я зрозумів, що всіх нас, європейців, він мішав в одну купу. Нарешті підійшла моя прекрасна Флоренс. Подаючи мені склянку крешону, вона сказала: «Це Джо, мій чоловік!» Я поздоровив її. «А як ваша кішка?»

Вони побралися тієї неділі. Джо мав іще цілих три тижні відпустки, а це означало, що Флоренс три тижні не показувалася в батьківському домі... Я був закоханий і не міг так довго витримати, не подивитись на Флоренс хоча б на відправі. Я вже знав, до якої церкви вона належить. То була «Друга баптистська церква», і містилась вона в бараці, що мало відрізнявся від звичайної комори — мав тільки дерев'яну передню стіну в готичному стилі, збудовану, по моєму, десь у двадцятих роках нашого сторіччя. Всередині в церкві на помості, праворуч і ліворуч від мікрофона, висіли

два великі прапори, один американський, другий білий, та ще стояло чорне піаніно, а взагалі ж там було порожньо, як у гімнастичній залі. Гурт молільників якось дивно мурмотів, а спереду стояв негр у яскравому святковому костюмі й голосно ставив питання; в кожному було слово «гріх». Люди кивали головами, дехто вигукував: «О так, господи, о так!» Спочатку негр проказував питання звичайним тоном, тоді почав трохи міняти його, хоч і не підвищував голосу, і щоразу вони звучали настійливіше. Якесь молодичя гукнула: «О так, господи, о так!» Більшість молільників тихо мурмотіла, дехто бездумно дивився перед собою. Однак молодичя почала кричати, вигукувати цілі речення й стогнати — здавалося, що вона потребувала негайної допомоги. Чоловік у світлому святковому вбранні, що ненастанно сипав своїми питаннями, був уже не особа, а лише вмістище голосу, що спливав на молільників, питання його обернулись на заклики, на спів, і врешті на крик, гучний, болісний крик, що пронизував слухачів до кісток. Молільники, схиливши голови, а дехто й затуливши обличчя руками, відповідали йому, як далека луна. Молода негрятянка, що допіру стогнала, в елегантному капелюшку, в білих рукавичках і з червоною торбинкою, піднятою до неба, схопилася з лавки й заверещала: «Господи, господи, господи!» Потім, ніким не підтримана, впала навколішки, зникла мені з-перед очей і стала репетувати так, як, либонь, репетують у тортурній камері. Її зойки, сповнені найбільшої муки, вже нічим не відрізнялися від зойків насолоди. Вереск її перейшов у хлипання. Проте загальна молитва доходила кінця, голос негра, що дедалі настійливіше ставив питання, потонув нарешті в блаженній мовчанці — йому забракло духу. Хвиля цілковитого виснаження, потім — полегкість. Голови звелися вище, матрона коло піаніно видобула кілька довільних акордів, церковні служники почали роздавати барвисті віяла, що їх офірував, як свідчили написи, якийсь перукар («за рогом»), і всі заходились обмахуватися... Флоренс я не бачив, зате помітив Джо в мундирі. Він, схрестивши руки, незворушно стояв під стіною, наче дивився на весь той тлум з високоності свого Франкфурта. Було страшенно парко. Під час тієї перерви задоволений священник нагадав у мікрофон, що свого часу господь урятував також бідолашних дітей ізраїльських, що господь дуже добре знає, як нині важко заробити долара, тому не гнівається на тих, хто вагається, бо він безмірно терплячий, тому ті, хто вагається, мають ще можливість кинути щось на та-

цю. Тим часом молільники жваво перемовлялися між собою, видно, добре почуваючись у цьому місці. Коли служники врешті назбирали стільки, що бог міг того разу вдовольнитися, матрона коло піаніно заграла бадьору мелодію, наче до танцю, потім, як тільки в залі запанувала тиша, трохи притлумила звуки і вторувала казанню ледь чутними акордами, що тільки позначали джазовий ритм і непомітно, проте підкреслено змовкли, коли проповідник дійшов до врочистого послання: бог знає, що ми злидарі, але заведе нас до обіцяної землі, вбереже від комунізму... Навколо помахували віяла, що їх задля реклами офірував якийсь перукар, у сонячному промінні кружляла пилюка. Тхнуло газоліном, потом, парфумами. Танучи на сонці, що сліпило мене крізь діряву завісу, я сидів між якоюсь дамою в чорній едвобній сукні й старим негром із сірим, як попіл, чубом, дядечком Томом, що тремтячою рукою тримав онука, аби той не зачіпав мене, чужу людину. Переді мною сидів молодий робітник. Він слухав казання, як вояк слухає останні новини з фронту. Далі мій погляд натрапив на брунатну, досить світлу й дуже гарну шію, щедро обсипану пудрою дівочу шію. (Ох, те вічне прагнення бути білою, мати рівні коси, вічне намагання бути не таким, як тебе створено, та страшенна трудність прийняти себе самого! Мені все те було знайоме, я раптом іззовні побачив свою власну муку, абсурдність нашої потуги бути чимось іншим, аніж ми є насправді!). Після молитви, коли ми знову сіли на лавки, відчинилися бічні двері; з подвір'я, звідки долинав неприємний дух газоліну, вплив хор янголів — десь із двадцять негрятенок у білих сукнях, і серед них Флоренс, а також біля двадцяти негрів у білих сорочках і чорних краватках, кожний із чорною книжкою в руці. Тепер поміст був повний. Залунали переможні звуки піаніно й переможні голоси, наче ті люди прибули до обіцяної землі. Спочатку тихі, мов шелест жита гарячого літнього дня, наче далекий потік прадавньої скарги, глухий і одноманітний, як хвилі. Та поволі звуки наросли й скоро залили все — повінь голосів, гнівних і радісних заразом, могутній спів, що знову спадав, стишувався, але зовсім не змовкав, безконечна річка туги, широка, як Міссісіпі. Один раз над нею ще знявся чоловічий голос, дзвінкий, мов сурма, вперто самітний, сповнений щасливої надії, тоді знову лишився тільки дивний бренькіт, як над полем у спеку, задуха в залі, танець порошинок у сліпучому сонячному промінні, що пробивалося крізь діряву завісу, дух газоліну, поту й парфумів...

Через три тижні Джо зник.

Я знову почув стукіт високих підборів Флоренс, вона вернулася, хоч була заміжня, навіть щось гукала в напрямку мого вікна. Я бігцем здолав стрімкі східці, дивом не полетівши сторчачка, зламавши тільки поруччя, і миттю опинився коло паркана з діжок, де за ожиновими заростями стояла Флоренс. «Що з вашою кішкою? — запитала вона, тримаючи навіть ту bestію на руках. — Ви знаєте, що вона поранена? Тяжко поранена! — То була рана на п'ястку. — І ви не маєте до неї жалю? — вела вона далі. — Ви жорстокі, не любите її. — Вона подала мені кішку. — Ви повинні її любити!» — «Справді повинен?» — «Авжеж!» — Такі були мої стосунки з мулаткою, що звалася Флоренс. Навіть ще й нині, коли я чую стукіт високих підборів, то згадую Флоренс; на жаль, мені тоді завше спадає на думку й кішка.

Юліка відклала подорож до Парижа, щоб не пропустити нашої прогулянки: було б просто гріх, каже вона, не скористатися таким погідним жовтневим днем.

Вона вже й словом не згадує про своє колишнє заміжжя!

Це мене трохи непокоїть.

Смирнов був радянський агент, що переїздом зупинився в Швейцарії. Прикмети його невідомі. Швейцарська поліція начебто знала, що той Смирнов, чи, як його звали, «шеф», мав підготувати вбивство одного колишнього комуніста, який тоді жив у Швейцарії. Помічники його, як завше в таких випадках, виступали під прізвишками: один — «Угорець», другий — «Швейцарець»; Швейцарець саме мав контактуватися з тим Смирновим 18.1.1946 року, а можливо, він був також контррозвідником. Невдовзі по тому цюріхська поліція довідалась про таємниче Штіллерове зникнення. Відтоді він, здається, став для швейцарської поліції своєрідною надією. Адже ж колись той Штіллер воював проти Франко. І хоч антифашизм якийсь час вважався за швейцарську цноту, нині досить, щоб тебе запідозрили в симпатії до Радянського Союзу...

Та, зрештою, що мені до цього!

P. S.

Коли мова заходить про те, що Швейцарія не тільки мала держава, але й за ходом подій стає чимраз менша, оборонець мій взагалі втрачає почуття гумору. Тому нам часто дуже важко розмовляти. Він, певна річ, проти майбутнього. Кожна зміна його лякає. Він більше сподівається від минулого, а тим часом розуміє, що настає

не минуле, а майбутнє, і це ще дужче настрючує його проти майбутнього. Не знаю, наскільки мого оборонця в цьому питанні можна вважати за речника народного духу. Він весь час почувається так, ніби я на нього нападаю, навіть тоді, коли я й гадки не маю нападати, і через це робиться неприємно самовдоволений.

— Країну, — каже він, — не можна міряти ані її поверхнею, ані числом мешканців; міра нашої країни — це велич її духу.

Він має слухність. Мене тільки зваблює на суперечку його самовдоволено-незаперечне твердження, що швейцарцям не бракує величі духу. Я наседаю на нього; не можна ж бо признавати слухність самовдоволеним людям. Отже я питаю, в чому виявляється та велич духу, і схилию голову перед натовпом історичних постатей, що їх мій оборонець кожного разу спускає на мене, як собак із мотузка; тим часом мене цікавить не історія, я хочу допитатися, в чому нині виявляється велич швейцарського духу. Оборонець сприймає мою агресивність як особисту образу.

— Ви просто хворобливо ненавидите Швейцарію!

— Як це ненавиджу?

— Ви хочете тільки переконати мене, що ви не швейцарець, а отже й не Штіллер, — каже він. — Але не обдурите мене: ваша ненависть до Швейцарії зовсім ще не доводить, що ви не швейцарець. Навпаки! — вигукує він, помітивши, що я всміхаюся. — Саме цим ви себе зраджуєте!

Мій оборонець помиляється: я ненавиджу не Швейцарію, а лише брехню. Це принципово різні речі, хоч часто зводяться до того самого. Може, мене, як в'язня, особливо вражають їхні гучні слова про волю. Що ж вони, до дідька, роблять із своєю легендарною волею? Якщо та воля їм загрожує якимись збитками, вони стають такі самі обережні, як перший-ліпший німецький підданиць. Хто може дозволити собі мати дружину й дітей, родину з усіма атрибутами, і водночас незалежну думку не тільки в другорядних справах? На це треба грошей, стільки грошей, щоб не залежати від замовлень, клієнтів, прихильності суспільства. А хто має стільки грошей, що справді може дозволити собі незалежну думку, тих, здебільшого, влаштує тутешній лад. Що це означає? А те, що в цій країні також урядують гроші. Де ж тоді їхня славетна воля, що її вони затикають за люстро, мов засушену лаврову гілочку, як же вона виявляється в їхній буденній дійсності? Мій оборонець хитає головою.

— Якщо ви так говорите перед су-

дом, — каже він безнадійно, — де зберуться представники преси...

Ото ж бо!

— ...то тільки нашкодите собі,— докінчує він.

Очевидно, волі взагалі не існує, принаймні такої, яка начебто є в цій країні. Є тільки різна форма неволі: я радо визнаю, що тут вона порівняно легка. Мене не розстріляють. Я за те їм дуже вдячний, але їхньої брехні не зобов'язаний любити. Я знаю, мій оборонець інакше зве ту брехню в найнебезпечнішій формі, брехню, яка виступає під прапором, яка претендує на недоторканність і святість. Він зве її любов'ю до батьківщини. Я просто роблю дурницю, що весь час переймаюся цим. Із швейцарцями не можна розмовляти про волю: вони просто не зносять, щоб хтось брав її під сумнів, розглядав її не як швейцарську монополію, а як проблему. Вони взагалі бояться кожного щирого запитання. Завше міркують тільки в межах відповіді, що їй мають готову в кишені, практичної відповіді, корисної для них, отже зовсім не міркують, лише виправдуються. Вони нізащо не зважаться засумніватися в самих собі. А хіба це не ознака духовної неволі? Вони ще можуть уявити, що Франція чи Англія колись занепаде, але Швейцарія — ні, до такого бог, якщо тільки не стане комуністом, ніколи не допустить, адже Швейцарія — втілення невинності. Я помітив, що мій оборонець, виправдуючи Швейцарію, посилається на росіян, але про Гітлера навіть не згадує. А як його тішити, як швейцарця, що ганебні концентраційні табори існують десь-інде! І що ж він цим хоче довести? Одного разу я зважуюсь і кажу йому:

— Вам пощастило, пане докторе, що Гітлер загрожував вашій незалежності, а отже й вашим інтересам, і тим самим погамував розвиток вашого власного фашизму. Але невже ви щиро думаєте, що швейцарська громадськість єдина в світі не мала б схильності до фашизму, якби той фашизм не загрожував її інтересам, а сприяв їм? Ще прийде таке випробування, любий докторе, я нетерпляче його очікую.

Мій оборонець заціпає шкіряну теку — мабуть, знов образився.

— Як вільний швейцарець,.. — починає він. — Чого ви смієтеся?

Вільний! Вільний! Вільний! Дарма я прошу, щоб він хоч раз пояснив: від чого вільний? А насамперед на що вільний? Просто вільний і годі, і я, що сиджу оце на в'язничному ліжку й хитаю головою, теж би був вільний, якби був такий мудрий, що став би їхнім зниклим Штіллером. Уже взявшись за клямку, ладний вийти на ту

волю, він простодушно, трохи занепокоєно питає мене:

— Чого ви хитаєте головою?

Аби ж то змога думати. Аби ж то змога висловитись так, щоб їм не лишилось нічого, крім їхньої правди. Бачу тільки, що навіть із громадянською волею, якою вони так хваляться, наче це й є людська воля, справа тут кепська. Можу лише вираховувати, що вся їхня країна, як держава серед держав, так само невільна, як недоросток серед більших за себе. Так воно й є. І тільки завдяки своїй мізерності (своїй нишній неісторичності) вони можуть часом уявляти себе незалежними. А також завдяки своїй гендлярській розважності, що змушує їх задля зиску бути ввічливим з дужими; той, хто не має підстав дорікати дужим, оскільки він живе з них, той завше почуватиметься вільним і незалежним. Та хіба це воля? Я ж бачу їхні обличчя — хіба вони вільні? А їхня хода, так, хочби їхня бридка хода — хіба це хода вільної людини? А їхній страх, страх перед майбутнім, страх, що колись вони можуть зубожіти, страх перед життям, страх, що вони можуть померти, не застрахувавшись, врешті страх перед тим, що світ може змінитися, їхній просто-таки панічний страх перед духовним ризиком — ні, вони не вільніші за мене, за людину, яка сидить на в'язничному ліжку й знає, що крок до волі (ніякі предки не можуть нам цього відібрати) — завше велетенський крок, крок, через який людина полишає все, що досі їй здавалося певним ґрунтом, крок, що як на нього вже зважишся, то ніхто тебе не годен стримати; бо це крок у віру, а решта все — не воля, а порожня балаканина. Але, може, саме тому мій оборонець і має слухність: навіщо мені все це казати представникам преси? Навіщо псувати їм кров? Навіщо ображати людей? Кінець кінцем, це тільки моя справа, чи буду я колись вільний, і від них також вільний; справа моя і моєї самоти.

Я дедалі дужче переконуюсь, що з прокурором, моїм обвинувачем, мені легше розмовляти, аніж з моїм так званим оборонцем. Однак це призводить до трохи небезпечного панібратства. Сьогодні він показує мені знімок Сибілі, своєї дружини, що кожного разу передає мені вітання. Ми довго розмовляємо про по-дружжя, звісно, про подружжя взагалі. Прокурор вважає подружжя (очевидно, якийсь власний досвід заронив у нього сумнів) за цілком можливу річ, хоч і нелегку. Звичайно, він має на думці правдиве подружжя, живе. За необхідні умови такого подружжя він вважає: обопільну свідо-

мість, що ми не маємо права на кохання свого партнера; довічну готовність скоритися живому життю, навіть якщо воно загрожуватиме подружжю, готовність завше тримати відчинені двері перед чимось несподіваним, не такою собі авантуркою, а сміливим ризиком; ту хвилину, коли партнери вирішать, що можуть бути певні одне за одного, вони здебільшого вже втратили одне одного. Далі: рівноправність чоловіка й жінки, відмова від переконання, що для подружжя досить вірності сексуальної, а також від переконання, що без сексуальної вірності воно взагалі не існує; якомога глибша, але не безоглядна щирість у таких справах. Важливою здається йому також обопільна відвага в ставленні до оточення. Подружжя перестає бути подружжям, коли одне з партнерів чи обоє єднаються з оточенням, аби натискати на партнера. Далі: здатність думати без докорів, що партнер, може, буде щасливіший без тебе; чесність у стосунках: не можна вмовляти партнера, запевняти, що як він залишить тебе, ти не витримаєш і т. д... Він говорить про все це, як я вже сказав, загальною. Тим часом я роздивляюся на знімок його дружини. Зовсім не буденне обличчя, своєрідне, жваве, надзвичайно приємне, куди цікавіше за прокуророву мову, правдиву тільки тому, що за нею стоять його промовчані переживання з цією жінкою на знімку. За хвилю я повертаю йому знімок.

— Так, — каже мій прокурор, — з чого ж ми почали?

— З того, що ваша дружина чекає дитину.

— Так, — каже він. — Ми дуже раді.

— Маю надію, що все буде гаразд.

— Дай боже, — каже він.

Жан-Луї Дмитрич — піаніст у її балетній школі, напівросіянин, дуже вразливий, талановитий чоловік, років понад сорок, неодружений. Юліка рада, що має коло себе таку людину, каже, що він просто її опора там. І більше нічого про нього не гово-

рить. Може, мені не слід було питати її. Може, тепер вона думає, що я ревную.

Мій приятель прокурор питає, чи я знаю «Анну Кареніну». Тоді: чи знаю «Ефі Бріст»¹. І нарешті: чи я можу уявити собі іншу поведінку покинутого чоловіка, ніж та, що її змальовано в цих шедеврах. Ще великодушнішу, додає він і починає оповідати... Здається, мого прокурора дуже мучить думка, що сам він на ту ще великодушнішу поведінку покинутого чоловіка, яку він собі може уявити, не цілком спромігся. Я слухаю його від полудня до вечора. Трохи збентежений своєю щирістю (властиво, він не хоче бути щирим, але почуває, що мусить розповісти все, якнай докладніше, щоб не виникло ніяких непорозумінь, мусить дотримуватись конкретних прикладів із власного досвіду), він раз по раз питає: «Ви можете збагнути це?» Це звичайна історія, як тисячі подібних, тому збагнути її легко. Я розумію також, чому він прагне на власні очі побачити зниклого Штіллера, що, виявляється, кохав його дружину так, що більше вже годі було витримати (йому, прокуророві).

Мій наглядач Кнобель уже кілька днів поводить ся якось дивно. Я помічаю, що він завше спішить вийти з моєї камери. Нині він каже відверто:

— Пане Штіллере...

Я тільки позираю на нього.

— Боже мій, — мовить він і корчиться з сорому, як зрадник, — я тільки один вам і вірив...

Юліка зуміла всіх переконати.

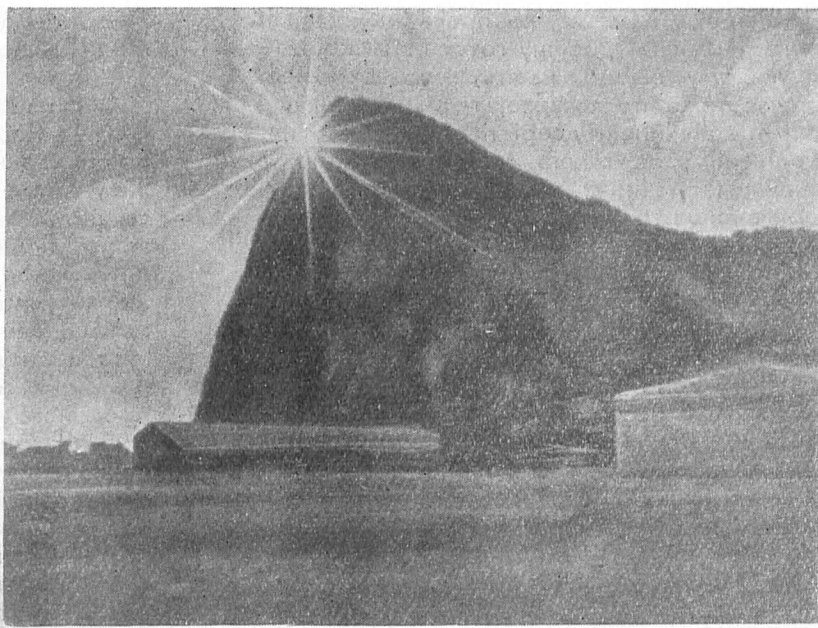
— Пане Штіллере, — каже він, — я не винен, що так сталося, їй-богу ні, я не маю на вас зла, що ви оповідали мені самі байки, але що я можу вдіяти...

Я мовчки їм.

¹ Роман німецького письменника Теодора Фонтане (1819—1898).

[Далі буде].

*З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ*

Скеля-фортеця нависає над морем.

Ключі ВІД МОРЯ

Придивіться до карти Середземного моря: на заході воно має протоку, що веде з Атлантики на простори Індійського океану. Вже здавна всі розуміли, — в чііх руках перебуватиме ця протока, той і буде панувати над Середземномор'ям і над найкоротшим і найвигіднішим водним шляхом з Європи на Далекий Схід. В його кишені, так би мовити, лежатимуть ключі, якими можна відмикати або замикати цей важливий прохід.

А от і замок, який навішують на двері. Це гола кам'яна скеля, яка правила за колонію древнім римлянам і вважалася одним з Геркулесових стовпів, що ними нібито закінчувався світ. Араби назвали цю скелю Таріком (звідси й походить сучасна назва Гібралтару), а сарацини використовували її як фортецю в битвах з іспанцями, що все-таки захопили цю територію в XIV столітті.

Наймогутніша морська держава свого часу, Англія віддавна не шкодувала зусиль, щоб захопити Гібралтар і зробити його своєю опорною базою так само, як, скажімо, Сінгапур на Далекому Сході.

Особливо пожадливо англійці позирали на протоку наприкінці XVII століття, коли від англійської корони відпав Танжер, і розташований поблизу Гібралтар міг би компенсувати цю територіальну, а головне, стратегічну втрату.

У XVIII сторіччі, коли точилися битви за іспанський трон, Англія використала зручний момент і домоглася офіційного визнання своїх «прав» на Гібралтар, розташований дуже далеко від її земель. За яким правом? Звичайно, за правом сильнішого хижака.

З того часу Англія міцно окупувала кам'яну твердиню, й дві спроби Іспанії повернути собі панування над протокою закінчили-

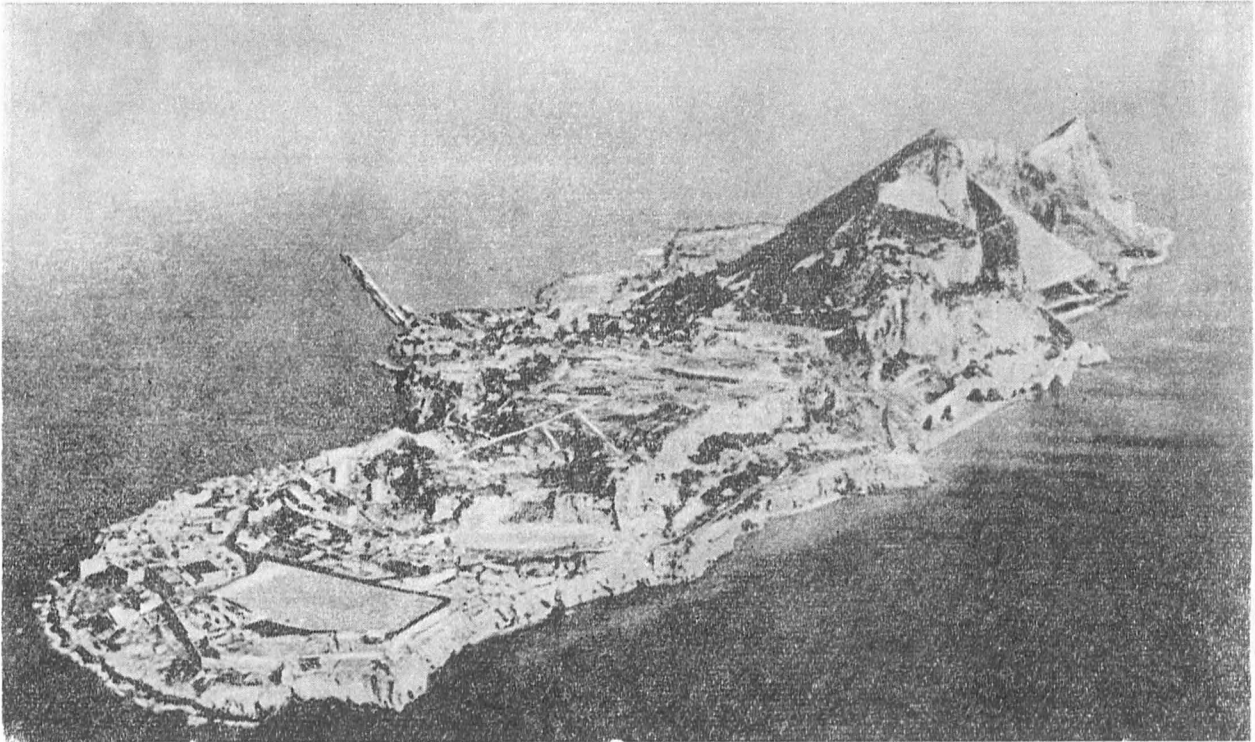
ся невдало. Відтоді й до наших днів Гібралтар — власність британської корони, і вже в нашому столітті два рази — 1905 і 1954 року — король Англії Едуард VII і його правнук, нинішня королева Єлизавета II, відвідували фортецю, щоб цим підтвердити належність її до Великобританії.

У 1917 році, наприкінці першої світової війни, коли доля самої Англії буквально висіла на волосинці, іспанці спробували було повернути собі Гібралтар, і навіть Черчілль визнавав тоді, що в разі поразки Англія не могла б утримати за собою цю скелю. Та Антанта перемогла, і про відхід Гібралтару до Іспанії не стало мови.

І лише в останні роки іспанці знову почали вимагати повернення Гібралтару. Вони обвинувачують англійців, наприклад, у незаконному захопленні так званої нейтральної зони між скелею й іспанською територією — там англійці розташували свою військову базу.

Населення Гібралтару мішане. Більшість його становлять іспанці. Є також чимало італійців, але адміністративне управління перебуває в руках англійських підданих.

Вже три роки точаться гострі й напружені суперечки між Англією та Іспанією відносно державної належності скелі-фортеці. Оскільки обидві сторони не змог-

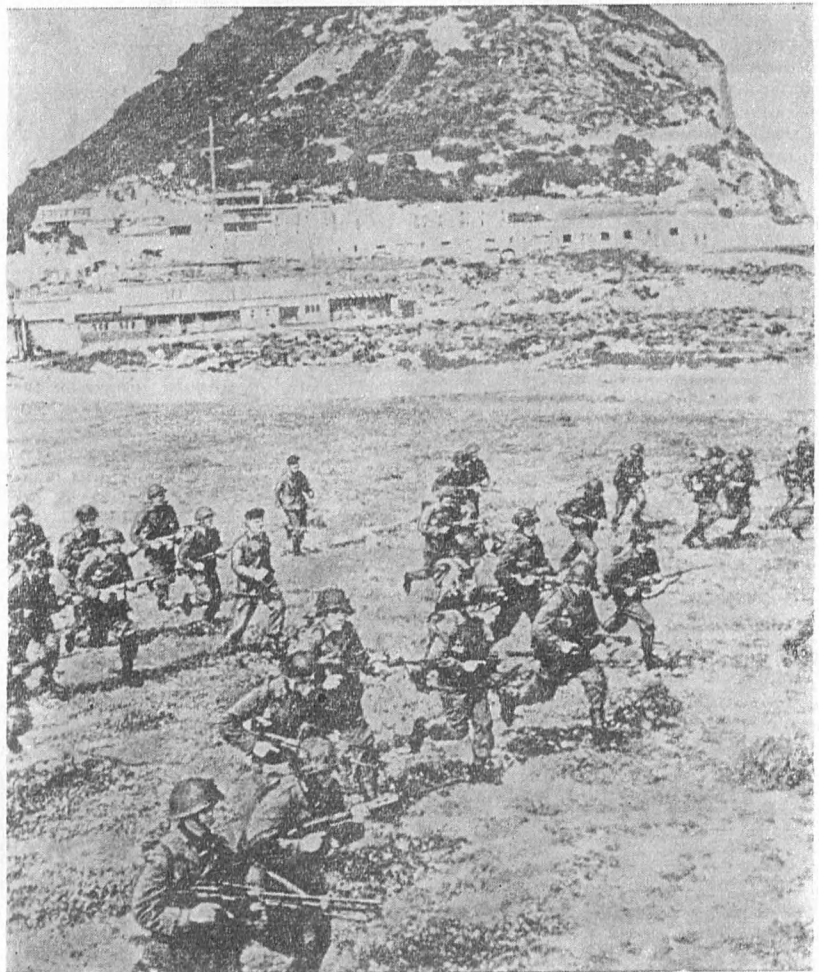
Загальний вигляд
Гібралтару.

ли дійти якоїсь згоди, справу було передано на розгляд Організації Об'єднаних Націй. Відомо, що особливої настирливості домаганням Іспанії додає підтримка Сполучених Штатів Америки. Втрату американських баз у Франції «світовий жандарм» прагне компенсувати деінде, зокрема й на Гібралтарі.

Правителі Сполучених Штатів хотіли б за допомогою Іспанії вигнати англійців з Гібралтару, сісти тут на їхнє місце і перетворити скелю на свою сторожову вишку.

Восени минулого року в Гібралтарі було проведено плебісцит, який мав вирішити долю цієї англійської колонії. Більшість населення Гібралтару формально висловились за збереження статусу кво. Просто гібралтарці, як кажуть, з двох лих обрали найменше, бо, звичайно, не хочуть приєднання до франкістської Іспанії. Але визначення державної належності Гібралтару — це тепер не головне. Йдеться про те, щоб ліквідувати тут військові бази. Населення Гібралтару не хоче жити на порохівій бочці.

Звичайна картина на Гібралтарі — навчання англійських військ (по над шість тисяч солдатів на 25 тисяч жителів!)

Пророцтво Поля Клоделя

le 30 juin 58
J. Paul
Je crains beaucoup que votre sympathie
pour moi ne vous entraîne dans des
ennuis avec la Gestapo.
Clara

Фрагмент листа П. Клоделя.

Клара Марія Фасбіндер (ліворуч).

Послухати західнонімецьких пропагандистів з так званої «Дойче велле», тобто радіостанції «Німецька хвиля», і може здатися, що в ФРН існує цілковита свобода совісті й політичних переконань. Якщо говорити про колишніх гітлерівців, есесівців, то вони справді мають повну свободу збиратися на свої реваншистські збіговиська і проголошувати людиноненависницькі гасла. Але що стосується демократичних діячів, прихильників миру, людей прогресивних, то тут діють зовсім інші закони.

Ось один з тисяч подібних прикладів, який розкриває облудне обличчя західнонімецької «демократії».

Відома католицька діячка, член Всесвітньої Ради миру професор історії Клара Марія Фасбіндер мала одержати від французького уряду відзнаку «Академічної пальми» за свої заслуги в галузі німецько-французького культурного співробітництва, зокрема за переклади на німецьку мову творів знаменитого французького письменника Поля Клоделя.

Згідно із законом, ухваленим у 1957 році, підданий ФРН має право одержати закордонні відзнаки лише з особистої згоди президента боннської держави. Клара Марія Фасбіндер і звернулася до президента Любке з проханням дати їй дозвіл на отримання «Академічної пальми».

Президент мовчав кілька місяців, а потім відповів заборонаю, не пояснивши причин.

Прогресивна громадськість ФРН була дуже обурена цим фактом. Сотні професорів та інших представників інтелігенції надіслали до Любке петиції, в яких вимагали переглянути дивну ухвалу або принаймні вмотивувати її. Клара Фасбіндер теж отримала чимало листів, де люди висловлювали їй свої симпатії і навіть пропозиції про заснування фонду для поширення її діяльності на захист миру. На найближчій сесії бундестагу два статс-секретарі уряду ФРН змушені були відповісти на більш ніж 30 запитань з приводу отєї скандальної заборони.

Як з'ясувалося, причиною відмови президента була активна діяльність Клари Марії Фасбіндер на користь загального миру. Ось як відповіла канцелярія Любке

численним авторам листів-протестів:

«Перед врученням нагороди уряд іноземної держави запитує, чи буде дозволено її надати. Коли йдеться про нагородження німців, до уваги береться не лише та безпосередня діяльність, за яку вони відзначаються, але й їхнє ставлення до волелюбних і демократичних основ нашої конституції (1), а також їхня особа. У даному випадку пан президент з добре обміркованих причин, у погодженні з компетентними федеральними установами, відповів відмовою.

Відповідно до усталеної державної практики мотиви відмови не оголошуються. У зв'язку з цим не маю можливості відповісти на Ваше листа по суті.

З глибокою пошаною доктор Кебле».

Щодо самого Любке, то він відповів журналістам так:

«Фасбіндер виступала серед комуністів, як католичка, а серед католиків, як комуністка. Важко уявити собі більшу підступність... А твори Клоделя вона переклала лише для того, щоб огудити католиків і приховати власні погляди. То була справжня підступність, але ми її вчасно викрили».

Цікаво зазначити, що ще 1938 року Клара Фасбіндер одержала від Поля Клоделя листа, де він писав: «Я дуже побоююся, що через Ваші симпатії до мене Ви матимете неприємності від гестапо».

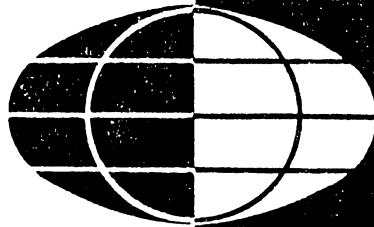
Так, неприємності Фасбіндер справді має, але не в 1938, а через 30 років, і не від гестапо, а від президента ФРН Любке, який, до речі, у 1938 році як інженер-підрядник будував на замовлення того ж таки гестапо приміщення концентраційних таборів...

Як бачимо, «свобода совісті» в ФРН дуже нагадує ту, що була в Німеччині тридцять років тому.

5.

ВСЕ ЖИТТЯ

СЕРІЯ
ФОТОГРАФІЙ
ІСТО ХЬОЛТО
(Фінляндія)

В ОБ'ЄКТИВІ — ПЛАНЕТА ЗЕМЛЯ

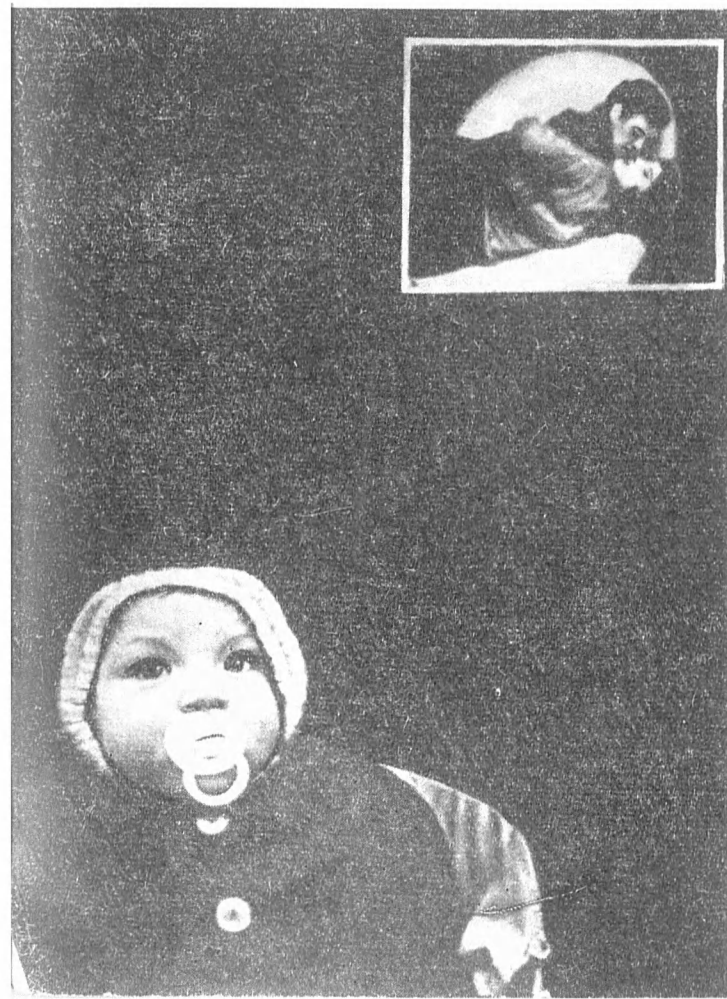
Надзвичайно різноманітна земля людей.

Уява неспроможна намалювати картини життя людини в Токіо й Делі, Лондоні й Берні, Москві й Ріо-де-Жанейро, Сінгапурі й Парижі. Справа, звичайно, не лише в тому, що в Бенаресі й Мілані зовсім несхожі будинки, вулиці, площі, а в Каїрі й Празі різні архітектурні стилі, мова, звичаї.

У кожного народу — своя історична спадщина, свої традиції, вірування, побут, література, мистецтво, культура. На диво різноманітна людина. Мо-

же, саме тому Исто Хьолто з Фінляндії захотів показати те спільне, що він помітив у житті людини, характерне не тільки для його рідної Фінляндії, а й Індії, Англії, Лівану і Конго, Італії й Тунісу, для різних країн усіх континентів. Исто Хьолто не шукав для серії «Все життя» якусь виняткову чи уславлену людину, а звичайну, народжену для тяжкої праці, для перетворення землі.

Серія «Все життя» справедливо претендує на узагальнення, хоч на фотографіях відчувається своє-

рідна фінляндська атмосфера. Що ж, це можна втати. Але чому лишається почуття смутку і болю за Людину? Невже тільки тому, що життєвий шлях людини завершується глибокою старістю і навіть думки про небуття? Ні, мабуть, справа не в тому.

Кохання народило людину для щастя, нагородивши не тільки міцними руками, проникливим поглядом, чутливим слухом, але й прагненням до Пізнання й Краси, спілкування і дружби, нагородило вільною думкою, здатною проникати і розгадувати таємниці століть, засуджувати зло і злочини, оспівувати мужність і благородство.

Не до кожної людини приходять вільні думки, як великий дарунок життя. Скількох людей з самих пелюшок кидають у тенета релігійних вірувань і забобонів! Вони ще не зрозуміли, чому сонце сходить на сході, чому в райдузі сяє цілий спектр фарб, чому падає сніг і день поступається місцем ночі, а вже витлумачують дивний світ стереотипними релігійними канонами, конаючи в неутві. Вони битимуть чолом своєму ідолу і, може, ніколи за все життя так і не піднесуться думкою вище церковної дзвіниці або вечірньої молитви.

«Коли духовні особи помічають вільнодумну людину,— писав Георг Кристоф Ліхтенберг,— вони знімають галас, наче квочки, які бачать серед своїх курчат каченя, що спускається на воду. Вони не розуміють, що такі люди почувають себе в цій стихії так само впевнено, як вони на суходолі».

Маленька людина ще не зробила першого кроку. Преамбула пізнання світу — соска, без неї не обходяться ні звичайні смертні, ні великі, імена яких викарбовано на скрижалях історії: сажотрус і першовідкривач, солдат і генерал, вуличний скрипаль і Ніколо Паганіні, дроворуб і Архімед, всі почи-

нали свій життєвий шлях з звичайної соски. Що чекає людину на цьому її шляху?

Герой Істо Хьолто зростає не в розкошах, йому, мабуть, не вистачало часу для пустошів. Може, й до школи доводилось бігти за багато кілометрів і сувора природа, повітря, яке дзвенить від морозу, сірі холодні скелі й засніжені дерева наклали певний відбиток на формування характеру підлітка. Він бідний, але мужній, цей хлопчина, який ще не дізнався про те, що ген там, за блакитним обрієм, не кінчається земний простір, він не уявляє собі існування країн з полудневою спекою, пальмами, кіпарисами, теплими річками і морями, завше зеленими плантаціями; напевно, він ще не має уявлення про людей з жовтою і чорною шкірою, і обличчя землі здається йому нескінченно одноманітним, з навислими над безоднею сірими скелями, блакитними фіордами і високими струнками соснами. Втім, прийде день, і тоді він, вже відчувши неспокійну бунтівну думку, спрямовану в далечінь, все ж візьме лопату і вийде на нелегкий шлях праці, яким вперто і терпляче йшли його батьки.

Герой Істо Хьолто ніколи не прагнув до гульнявської бездіяльності. Майже до глибокої старості він не кидав лопати, свого знаряддя праці, і ніхто не може підрахувати астрономічну цифру кубометрів землі, викопаних його мозолястими руками. Та цього, мабуть, замало для щастя. Хіба ми цінуємо довжину вірша? Ні, його зміст, його натхненна думка зачаровує нас.

Тільки усвідомлена вільна праця несе справжню радість.

Людина живе іноді і 20 тисяч днів, і більше, та з них вона запам'ятовує далеко не всі. Може, й справді життя — це не ті дні, що минули, а ті, що запам'яталися і з крутої верховини десятиріч проходять перед твоїми очима.

6.

ПРИНАДИ І ПРИКРОСТІ ЖИТТЯ

І таке буває. І ми вже начебто десь спостерігали подібне. Може, це вияв давньої звички, а може, природна цікавість. Втім, така цікавість властива людям недоброчесним, тим, хто охоче читає чужі листи, хто завше думає погано про тих, хто їх оточує.

На вашому обличчі доброзичлива посмішка — мовляв, не слід так гнівно заздчувати дрібні вади людини.

Але з грудок снігу виростає сніжна гора. Той, хто не відчуває сорому за свої вчинки — гідний осуду. Угорський майстер не випадково назвав свою роботу — «Цікавість». Він не надає великого значення такому вчинкові. Звичайнісінька цікавість не дає їй спокою, їй кортить знати саме те, чого їй не кажуть. Справді, дехто має таку слабкість. Стара прибиральниця, можливо, підслухує без особливої мети. Що спонукало її на такий крок? Заглядаючи крізь шпарку, вона не шукає для себе ніякої користі, та звичка, як кажуть, друга натура. Вона, немов тень, крокує за людиною. Фотооб'єктив, до речі, зафіксував і тень, що потворно лягла на стіну, підкреслюючи всю непривабливість людини, яка принизила себе. Виховне значення цієї фотографії незаперечне. Стає соромно за таку нестримну цікавість, і в свідомості спливає думка: чимало вад виникають від недостатньої поваги людини до себе самої.

Йожеф Сабо (Угорщина).
Цікавість.

Величезний, неосяжний світ, багатомільйонні міста, галасливі вулиці з лабіринтами провулків, величезні будинки, що немов підпирають саме небо.

Серед організованого хаосу — людина з її незмінними турботами, тривогами, пошуками й злиднями. Куди простує старий? Що в нього за плечима? Мабуть, десятиріччя страждань. Його обличчя не сяє посмішкою, в його очах розгубленість, здивування, смуток.

Не буває хвиль на річці, якщо не дме вітер.

На обличчя не лягає тінь горя, якщо життя не завдало ударів.

Немає руки, яка здатна схопити час.

Ніхто не може продемонструвати нам кінострічку життя людини, яку ми зустріли на вулиці. Тільки наша уява здатна дописати її біографію.

Хай кожний спробує скласти собі літопис його життя. Може, комусь пощастить прочитати на обличчі цієї людини задоволення, натхненну віру в майбутнє.

Куніко Сато неначе спеціально дав можливість оптимістам і песимістам зустрітися з маленькою людиною і з своїх позицій визначити принади й прикраси життя.

Куніко Сато (Японія). З фотонарису «Зустрічі на вулиці».

Ніколо Снафіді (Італія). З серії «Мафія».

Мафія. Слово це не таке вже й давнє; напевно, широко вживати його стали на початку нашого століття, але звучить воно як вияв сваволі, як страхітливе пророцтво смерті, як попередження про безпорадність людини перед беззаконням і диктатом гангстеризму, про те, що її доля, її мрії, завтрашній день перебувають у цілковитій залежності від планів і намірів концерну вбивць, високоорганізованого розгалуженого апарату розбійників, які повністю владарюють на американській та італійській землях. Синьйорів з цього концерну вже садовили за ґрати, судили, та їх кількість збільшується з небаченою швидкістю, як і їхні злочини. Неначе пошесть чуми, неначе проказа поширюються злодіянства корпорації, яка могла знайти благодатний ґрунт лише в капіталістичному суспільстві.

У Єжи Леца є така мікрогумореска:

«При дворі короля Мінуса хтось з придворних кашлянув (багатозначно).

Церемоніймейстер глянув (багатозначно).

— Горло! — прохрипів придворний.

Церемоніймейстер вийняв коробочку з пілюлями.

— Незамінні при кашлі.

Придворний делікатно, двома пальцями взяв пілюлю, проковтнув і кашлянув... останній раз у житті.

Інші придворні затамували подих, щоб, боронь боже, не кашлянути. Церемоніймейстер ще не закрив коробочки з пілюлями».

Так, у мафії, мабуть, ще багато пілюль, бо все частіше виявляється, що її члени діють не тільки в поліції, суді та прокуратурах, а й у міністерських кабінетах.

Його примружені очі наче промовляють:

«Мене не здивуєш, я вже бачив усяке за своє довге життя».

Обпалений тисячею сонць, з обличчям, поораним зморшками, він повертає до себе нашу увагу не зовнішньою екзотичністю, а мудрістю примруженого погляду й жилавими натрудженими руками.

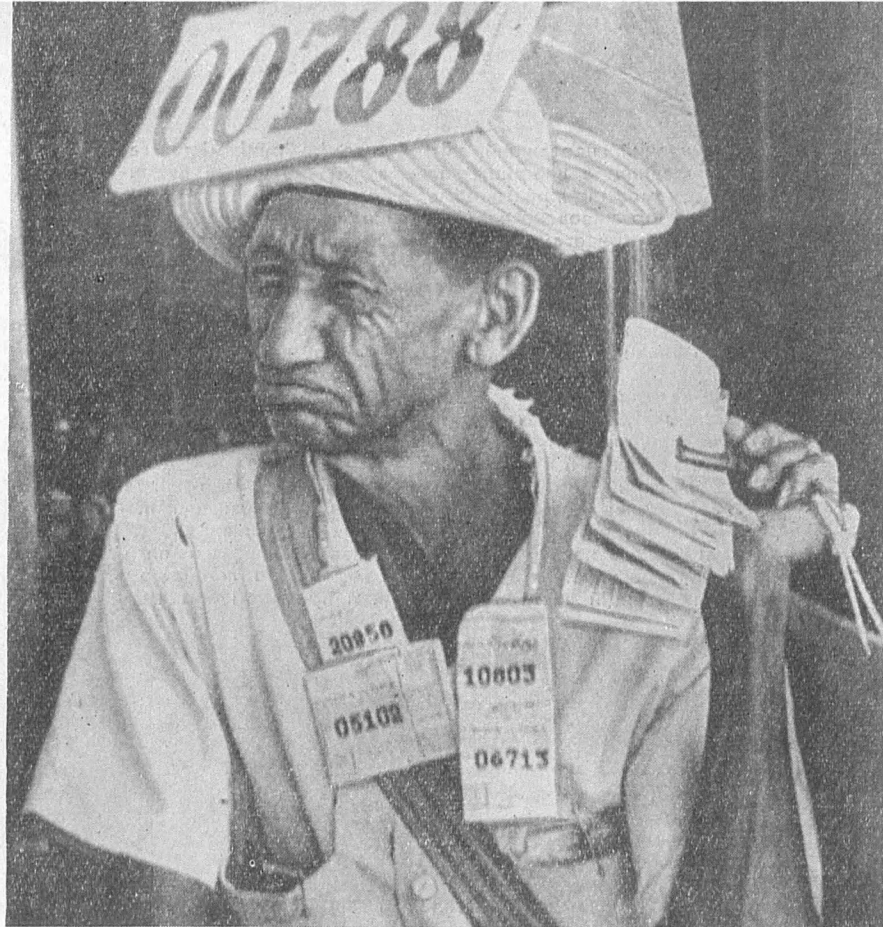
Кажуть, що життя кожної людини — це роман з аморфною композицією. Життя продавця лотерейних квитків за своєю насиченістю подіями, безкомпромісністю й чесністю може бути повчальніше за життя короля.

Кожна зморшка — рубіж, кожна зморшка, неначе рубець солдата, воїна.

Старий не шукає затишку.

Лотерейні квитки слід продавати не в тихій гавані, а там, де нескінченні юрби людей заповнюють вулиці й площі. Серед сотень і тисяч, які пливають повз нього, — багато молоді. Дивлячись на юнаків і дівчат, він забуває про старечий свій вік, хоч іноді з смутком пригадує, що життя не повторюється. Ця істина спадає на думку з деяким запізненням, у всякому разі, не в розквіті життя, коли нестримне джерело в тобі самому помножує твою енергію і ти здатний здійснити найсміливіші плани.

Як би склалося його життя, коли б, скажімо, він оце тепер народився або тільки почав ходити до школи? Варто над цим замислитися.

Ене Папін (Угорщина). Продавець лотерейних квитків на Кубі.

Нащадки ацтеків. Може, їх родовід сягає тих давніх часів, коли серцем давньої Мексики було пишне і багате місто Теночтитлан, від якого в наш час лишилися тільки величні піраміди... Вони нагадують нам храми ацтекських богів з скульптурними зображеннями бога вітрів Кацалькоатля, головами «пернатої змії» — символу бога Сонця і бога Дощу.

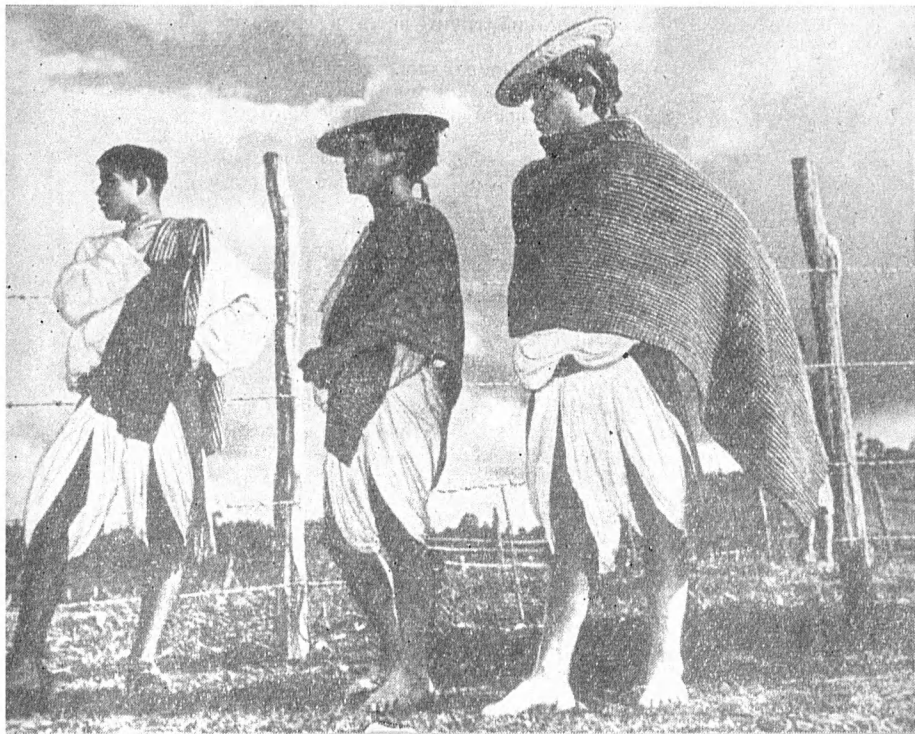
На тих пірамідах жерці офірували

богам саме таких юнаків, як вони — сміливих, вродливих і мужніх.

Вони гордо дивляться на звивисті береги Ріо-Гранде-дель-Норте, на круті хребти Сьерра-Мадре, і солодке почуття любові до своєї землі сповнює їхні серця. Звичайно, не тому, що ця земля багата золотом, сріблом, нафтою, міддю, що на ній квітне бавовна, хвилюється золотава пшениця... Багатства землі їм не належать, більше того, в їхніх кишнях нема жодного песо. Вони належать до тих двох мільйонів мексиканців, у яких є пончо, але нема й клептика землі, є гордість, але нема гаманця, є нестримна жадоба до праці, але нема можливості її втамувати. І все ж їх не залишає віра в життя. Дайте їм гітари, і пролунає задушевна мексиканська пісня, і вам здаватиметься, що ви слухаєте справжній оркестр мар'ячів.

Можливо, що ці троє провели своє життя в горах, далеко від Мексики, де так яскраво втілюється в архітектурі й образотворчому мистецтві великий талант їхнього народу, можливо, вони ще ніколи не бачили прекрасних панно свого національного генія Сікейроса, та благородний дух його любові до вітчизни, до свободи живий у них. Злидарі, але благородні. Таку вдалу назву дав своїй роботі Енріве Бордес Мангель. Трьома словами, власне, все сказано.

Енріве Бордес Мангель (Мексика). Злидарі, але благородні.

Дівчина з фотонарису «Куба вчиться» не пам'ятає, мабуть, того часу, коли жадібна паша янки ковтала всі багатства цієї землі. А ким судилося стати дівчині?

Втім, справа, звичайно, не в професії. Людина повинна знати, що зможе досягти бажаного, здійснити свої прагнення, з кожним новим кроком у життєвому поході вона має все ясніше бачити, все глибше відчувати, сповнюватися натхнення.

Тут немає парт і спеціальних дошок, просторих і світлих класів, дзвінків на короткі й довгі перерви, тут поруч немає і вчителів, ладних відповісти на яке завгодно запитання, і навчання триває в перервах між працею. Ні, вона не самотня, ця дівчина в «бігуді». Недалеко від неї її подруга, незручно влаштувавшись, теж пише щось...

Видобуває квадратний корінь? Розв'язує алгебраїчну задачу? Рівняння з двома невідомими? Можливо, що і чотири дії арифметики для неї ще велике відкриття. І це радує дівчину, бо в її життя ввірвалася чарівна симфонія пізнання. Мелодія її невимовно виразна і хвилююча, вона допомагає заглянути в майбуття.

Матері цих дівчат ніколи не тримали в руках зошитів і підручників, липкі обійми жалюгідного злиденного життя породжували зневіру, прагнення зрозуміти світ вмирали разом з ними.

Тепер рідна земля стала їх університетом.

Людина повинна повірити, що незрозуміле можна зрозуміти. Цю дівчину давно вже покинули сумніви, вона повна ентузіазму штурмувати фортеці науки. З вражаючою ясністю вона раптом побачила те, чого недавно не помічала. Та світ знання безмежний, як безмежне небо над головою.

Безмежне те, чого людина не знає.

Так, тільки справжня людина може сказати: «не знаю».

Всі колишні наречені зрозуміють її, а кому не пощастило, — позаздрять. В усякому разі, ця приємна втома викликає не меланхолію, а піднесений настрій, радісну усмішку, хоч весілля — це водночас і клопіт, і безліч проблем... Мабуть, ця дівчина уявляла собі це свято казковим. Наречена в шлюбному вбранні ввижалася їй центром всесвіту, уособленням безжурного існування, а виявилось, що роль ця не така вже безтурботна. Пов'язані з нею не тільки сердечні емоції, а й фізична втома, коли просто ноги не несуть. Незважаючи на все це, ми щиро зичимо кожній дівчині пережити таку радісну подію, хоч будуть у неї й хвилини смутку — хвилини прощання з дівочою безтурботністю й дівочими літами. На мить постають вони перед її очима, та, мабуть, тільки на мить, бо людина живе не стільки минулим, скільки прийдешнім. А яким малюється воно їй, і яким буде?

Що принесе майбутнє в нову родину? Зараз воно видається цій дівчині тільки прекрасним, та чи буде воно таким — залежить од неї самої, од її чоловіка. Бо подружнє життя складається не тільки з розваг, утіх і насолоди: без важкої праці дім не зведеш...

Карл Івар Шгаф (Куба). З фотонарису «Куба вчиться».

Едмунд Хефер (Румунія). Ой, втомилася!

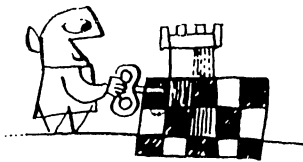
ЛЮДИНА

ЧИ МАШИНА

В останній час це питання набуло особливої актуальності. До цього спричинилася кібернетика, лічильні машини, апарати, які можуть запам'ятовувати, перекладати, грати в шахи, навіть писати вірші й komponувати музичні твори.

Але прихильники традиційних способів мислення головою вважають, що механізми ніколи не зможуть заступити собою людський мозок. Нехай машина виконує тисячі й мільйони математичних дій, нехай вона за годину робить те, на що людині потрібно було б ціле життя,— для цієї допоміжної ролі машина справді придатна, та далі слухняного знаряддя в руках людини вона не може й не повинна піти.

Нещодавно відбувся матч між двома електронними машинами.

Одна машина була американської, а друга — радянської конструкції. Це змагання мало на меті визначити можливості обох машин, випробувати нове програмування і тим самим намітити перспективи розвитку цього виду техніки.

Вже понад десятиліття серед фізиків і кібернетиків точиться суперечка: залишаться електронні машини лише рахівниками, чи вони можуть конкурувати з людським мозком?

І саме шахи виявилися дуже зручним полем, на якому можна розв'язати цю актуальну проблему. Багатомісова практика показала, що партії в шахи мають незліченну кількість варіантів. Так, уже перший хід білих на дошці й відповідь на нього чорних фігур має близько 400 варіантів. Варіантів другого ходу існує тисячі. Що ж казати про мітельшпіль, коли в гру втягнуто мало не всі 32 фігури й пішаки? Коли б шахіст спробував проаналізувати всі можливі — доцільні й недоцільні — варіанти ходів середини партії, то на це йому до-

Малюнки польського художника Станіслава Копфа.

велоса б витратити кілька місяців. Через те розум гравця одразу відкидає всі непотрібні ходи, а на обмірковування кількох вигідних позицій досвідченому шахісту вистачить кількадесят хвилин.

Оця можливість аналізу й відбору потрібних варіантів і становить неоціненну перевагу людського мозку над механізмом електронно-лічильної машини.

Звичайно, для машини можна створити відповідне «запам'ятовування» дебютів і зразкових партій, можна домогтися, що вона виконуватиме тисячі розрахунків на секунду. Та все одно перевага залишатиметься на боці живого гросмейстера, який може швидко передбачити потрібні десять-дванадцять ходів. А електронна машина змушена буде розраховувати всі доцільні й недоцільні варіанти, на що витратить багато часу.

Отож завданням, яке поставили перед своїми машинами радянські й американські кібернетики, є вивчення можливостей їхніх машин відбирати з незліченної кількості варіантів найбільш ефективні й провадити розрахунки лише в цих межах.

Який же ступінь кваліфікації електронної машини-шахіста? На турнірі в Бостоні, наприклад, машина програла досить швидко найсильнішим учасникам змагання на першість міста. У найслабших вона виграла дві партії. Радянський гросмейстер Д. Бронштейн оцінює кваліфікацію електронного шахіста як гравця третього розряду, а конструктори її скромніші — вони гадають, що вище четвертого розряду, тобто кваліфікованого аматора, їхня машина не сягає. Однак вона не дозволить помилково віддати свою фігуру противникові.

Звичайно, шаховий турнір машин не може дати повної відповіді на поставлене питання. Песимісти кажуть, що людський мозок надто досконалий, щоб з ним могла конкурувати машина. Оптимісти дотримуються іншої думки: мозок людини настільки досконалий, кажуть вони, що він здатний сконструювати й мислячу машину...

КАМІДАКОЛО ВСЕСВІТУ

АТРИБУТИ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ У Нью-Йорку діють спеціальні курси для жінок, де їх навчають вміння в будь-який момент плакати справжніми сльозами. У проспекті курсів зазначається, що вміння плакати є «важливою зброєю жінки в її боротьбі за своє місце в сім'ї і суспільстві».

У Парижі цю саму проблему розв'язали трохи інакше: тут в продажу є носовички, просякнуті речовиною, яка викликає сльози і навіть голосне ридання.

НЕ ТЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ. В шведському місті Гетеборзі було оголошено лекцію на тему «Космічне випромінювання». Зал, де відбулася лекція, був переповнений. Аудиторія складалася переважно з жінок різного віку. Потім з'ясувалося, що в оголошенні про лекцію припустилися помилки: замість «Космічне випромінювання» було надруковано «Косметичне випромінювання»...

КОНКУРС ГАРНИХ ДІТЕЙ. Очевидно, з рекламною метою в одному лондонському готелі було проведено конкурс вродливих дітей. Однак дітям зовсім не потрібно було показуватися членам журі, все вирішувалося по фотографіях. Переможцем став... 46-річний Ред Гарднер, батько двох дорослих дітей! Його дружина надіслала на конкурс фотографію Гарднера, знятого у віці 5 років...

ПОРОЗУМІЛИСЯ. На прохання з Вашингтона відомство преси та інформації при уряді ФНР видало нове розпорядження для своїх друкованих органів. Віднині, коли мова йтиме про війну у В'єтнамі, в тому числі й про повітряні нальоти американської авіації, треба вживати термін «визвольна місія США у В'єтнамі»...

ПРО НОВІТНЮ ФРАНЦУЗЬКУ ПОЕЗІЮ

Поетичне життя Франції завжди відзначалося великою інтенсивністю, багатством і різноманітністю. І в ХІХ, і в ХХ столітті Париж вирував численними поетичними течіями, напрямками, угрупованнями. Деякі з них виявилися ефемерними, були тільки поверховою даниною скороминулій літературній моді — час показав їх неспроможність, вони швидко зникали, стираючись із пам'яті читачів, іноді не лишаючи по собі навіть і короткої згадки в підручниках з історії літератури. А інші хвилювали не тільки сучасників, але впливали й на майбутнє, визначаючи шляхи дальшого розвитку поезії, і то не тільки в самій Франції, а інколи й за її межами.

Так було раніше, те саме можна спостерігати й тепер. Візьмімо першу-ліпшу книгу, що містить у собі огляд або всієї французької літератури, або тільки поезії, і нас вразить не так велика кількість імен, а також і розмаїтість поетичних стежок і пошуків. Панорама сьогодення французької поезії видасться нам надто

строкатою, різнобарвною, такою складною і сповненою суперечностей, як складне й суперечливе щоразу буває й саме життя. Щоправда, мода на численні напрямки, обов'язково відрубні, незалежні один від одного, часом по-сектантському ворожі один одному, — мода на всі оті численні «ізми» нібито й зменшилася порівняно до початку століття: не так уже й часто тепер промайне який-небудь летризм або суперграфізм. Та й давніші, впливові колись напрямки, відійшовши в минуле, стали вже історико-літературними поняттями. Проте відсутність поетичних маніфестів та напрямкових етикеток не виключає ні різноманітності в спрямуванні пошуків, ні змагання між різними поетичними принципами, ідейними та формальними позиціями.

Поетичне життя розвивається не тільки в столиці, а й в інших, більших або менших містах Франції.

До цього ще треба додати, що французькою мовою пишуть поети французової частини Бельгії, Швейцарії та Канади (дехто, як приміром молодий канадсь-

кий поет Жеральд Годен, уживає й місцевого арго, утвореного в Канаді на базі французької мови). Чималим внеском у французьку літературу є також творчість тих поетів колоніальних або в недавньому минулому колоніальних країн, що послугуються в своїй поезії французькою мовою. Деякі з цих поетів, як-от нинішній президент Сенегалу Леопольд Седар Сенгор або антілець Еме Сезер, здобули широку популярність і за межами Франції.

Та якщо є — в Європі й поза Європою — країни, в яких поезія промовляє французькою мовою, то в самій Франції одна література довела своє право на те, щоб її вважали за самостійну. Це література Провансу, південної частини Франції. Провансальська поезія має славу минувшини, що сягає ще в середньовіччя, в ХІХ ст. вона дала такого видатного представника, як Фр. Містраль. Не бракує їй значних поетів і тепер, з-поміж них на перше місце ставлять звичайно Рене Неллі. У складних умовах конкуренції з панівною французькою літерату-

рою провансальська поезія не дає всього того, що могла б дати, часом сходячи на роль літератури місцевого, регіонального масштабу (для загальнофранцузького вжитку провансальських поетів інколи друкують двома мовами — оригінал у супроводі французького підрядника).

Зрозуміло, що охопити всю цю строкату картину одним поглядом, показати всю розмаїтість французької поезії в межах стислої інформації та журнальної добірки — річ цілковито неможлива.

Кілька імен, з яких кожне промайне перед читачем у супроводі небагатьох віршів, — це лише крапля, зачерпнута з моря. Щоправда, частковою гарантією супроти можливої випадковості в доборі поетів є те, що імена, наведені в нашій добірці, належать людям, які тішаться у себе на батьківщині якнайширшим визнанням. Характерний приклад: про одного з них, Сен-Жона Перса, Арагон писав 1960 року як про «найбільшого з нині живих поетів Франції». А за рік перед тим у передмові до німецького перекладу віршів Рене Шара Альбер Камю, з свого боку, наділяє титулом найбільшого сучасного французького поета саме Рене Шара. Але, звичайно, невелика добірка не може бути вичерпною навіть і в такому розумінні — не всі навіть і найвидатніші поети знайшли тут місце: ще чекають на переклади такі, наприклад, корифеї новітньої французької поезії, як П. Реверді, П. Ж. Жув та й немало інших.

Якщо всі поети, представлені нашою добіркою, широко відомі на батьківщині, то у нас міра їх популярності неоднакова: одних (як от Арагон або Елюар) перекладали досить часто і охоче, з інших траплялись хіба поодинокі випадкові публі-

кації, ще інші з'являються українською мовою вперше.

На поверховий погляд видається, ніби сучасна французька поезія менше, ніж наша, залежить від класичної традиції, тісніше пов'язана з тим, що звикли у нас означати невиразним терміном «модернізм». На доказ такого погляду можуть нагадати й перевагу асоціативного елемента над логічним, і певну ускладненість та незвичність поетичних образів, і занепад класичного віршування на користь вільного вірша. До цього варто ще додати деякі екстравагантності часткового характеру, — хоч би те, що чимала частина сучасних поетів Франції (і не тільки Франції, а багатьох інших країн) відмовилась у своїх віршах від пунктуації. Побіжно — кілька слів про це.

Окремі зразки безпунктуаційної поезії належать іще XIX століттю (Малларме), десь на початку нашого століття цього принципу систематично почав дотримуватись Аполлінер, а нині це вже звичне й дуже розповсюджене явище. Аргументують потребу відмовитись у віршах від пунктуації звичайно тим, що, мовляв, у добрих віршах бездоганна синтаксична побудова не тільки робить пунктуацію зайвою — пунктуація навіть стає на заваді вільній течії віршового ритму. Можна пристати на цю аргументацію, можна її заперечувати, але одне мені видається беззаперечним: якщо хто береться за переклад віршів, писаних без розділових знаків, він повинен шанувати принципи автора й зберігати їх у перекладі. А інакше — не маючи чого й перекладати. У нас же буває найчастіше не так: приміром, коли в продажу з'являються збірки віршів Елюара чи Арагона французькою мовою, то розділових знаків у них нема, а коли та сама збірка виходить

у російському перекладі, то там уже старанно розставлені крапки й коми. Було кілька спроб — серед відкритого моря пунктуації залишити — ніби крадькома, наче встидаючись, невеличкі острівки «так як у автора», — мовляв, спробуємо, що вийде, чи часом не станеться якої катастрофи. Пробують і виправдуватись: часом виправдання традиційні, апеляція до «нашого читача» — він до таких віршів не звик і їх не сприйме. Бувають виправдання і витонченіші, наукоподібні: французька пунктуація заснована на інших засадах, відмінних від нашої, і тому там відмовлення від пунктуації можливе, а у нас — ні. Справді, деяка відмінність у системах обох пунктуацій є, але вона нічого не доводить: французові, для якого розвиток поезії закінчується ім'ям Гюго, безпунктуаційна поезія видається таким самим безглуздом, як і читачеві, вихованому на віршах Франка або Некрасова.

Однією з особливостей сучасної поезії (в тому числі, звичайно, й французької) є її ускладненість. Звідси йдуть часті скарги на її незрозумілість. Бувало, що й самі поети з різних причин вважали цю неприступність, непрозорість, цей герметизм за принцип власної творчості. Але буває й так, що критики, а ще частіше читачі, вбачають у цій незрозумілості навмисність, примху або невміння писати, чи бажання приховати за химерністю вислову вбогість змісту, а то й відсутність його. Трапляється, звичайно, й таке — і шарлатанів, і псевдопоетів можна знайти в усі епохи й серед різних напрямків. Мова не про них.

Візьмімо один вірш, написаний у традиційній манері, хоч автор його, Альбер Самен (1858—1900), і належав до групи французьких символістів.

ПЛУГАТАР

У березні стають до польової праці.
Ще досвіток почне з-за лісу
І блідо осріблить калюжку
Невтомний трудівник, схопившись
Холодним лемішем глибокі крає
Бо знає: з ран землі — життя

Схилившись під ярмом, понурі
Тупі воли ідуть по цілині м'якій,
У ритмі вічному і з поглядом

Вже й сонце вищає і обілле
І рівні борозни, і широчінь ріллі,—
Для юного зерна постелю постилає.

Нарешті хлібороб тяжке ярмо
З волів потомлених і ловить
Грудьми широкими холодний
А там — жене воли, щоб під нові
Спочивши, краяти невиорані ниви.

(Переклад Максима
Рильського).

Неважко помітити, що цей вірш досконало надається до інтерпретацій відомого шкільного типу,—можна переказати його «зміст своїми словами», прозою, звичайно: «польова праця починається в березні. Ледве тільки настає світанок, плугатар береться до оранки, бо він знає, що, завдавши землі ран лемішем, він створить на ній нове життя. Схилившись під ярмом, по цілині йдуть воли», і так можна продовжувати до кінця вірша.

Ми не тільки переказуємо його прозою, тобто мовою, позбавленою ритму й рими. Прозаїзація йде глибше, ми ніби роздягаємо вірш, позбавляючи його декоративного вбрання: досвіток у нас уже не викрадається з-за лісу, плугатар — не невтомний трудівник, леміш не холодний і т. д.

Отже, те, що сказане у вірші, добре можна сказати й у прозі, спростивши розповідь. Складається вра-

ження, що епітет, метафора, персоніфікація — це засоби не пізнання, а прикрашування: вони є, і розповідь чи опис виглядають барвистіше, яскравіше, їх нема — і опис набуває характеру суворішого, аскетичнішого, спрощується, не втрачаючи на суті.

А тепер візьмімо невеличкого віршика нашого сучасника, згадуваного вже Рене Шара (нар. 1907):

ПРАВДА ЗРОБИТЬ ВАС ВІЛЬНИМИ

Ти лампа, ти ніч;
Ця шибочка для твого погляду,
Ця дошка для твоєї втоми,
Ця пригорщ води для спраги твоєї,
Ці мури усі для того, кого твоє
Світло проявить на світ,
О ув'язнена, о Пошлюблена!

Марна річ переказувати цей вірш «своїми словами» — його можна тільки переписати так, як він є, можна хіба що спробувати прокоментувати його, тобто розповісти, які він викликає асоціації, який створює настрій, які (приблизно) реальні обставини спричинили виникнення цієї поезії. Але одне ясно — те, що сказане в вірші, не може бути сказане прозою. Треба сказати й те, що вірш Шара, на відміну від попереднього, Саменового, нічого декоративного в собі не має, Шар обходиться без тропів, у вислові він простий і аскетичний. Нема у нього й найменших турбот про все те, що вважалося за добрий тон для віршованої мови, — про строго дотриманий розмір, риму чи просто музичність: верлібр з характерним для всякого верлібру паралельним, аналогічним побудуванням речення в кожному рядку, а останній рядок — легенький натяк на патетику. Виникає парадоксальна ситуація — твір, здавалося б, цілком прозовий своєю побудовою, мовною структурою, позбавлений усіх ознак традиційної «поетичності», і в той же

час зовсім чужий прозі, цілком відмінний від прози. Віршем його робить якась особлива атмосфера внутрішнього ліризму, емоційної напруженості. Мова цього твору назовні ніби «прозоподібна». А насправді тут помітна виразно тенденція сучасної поетичної мови до автономності. В складному, болісному процесі пізнання, в одчайдушному намаганні осягти неприступну сутність речей і явищ поезія хоче йти власним шляхом, своїм способом прагне «розщепити» дійсність, осяяти її, зазірнути в її приховані глибини. Як каже французький критик Р. М. Альберес у книзі «Літературний баланс ХХ ст.», поет наших днів намагається «висловити людською мовою почуття або істину, для виразу яких ця мова не створена». То інша річ — оскільки у кожного окремого поета виправдані ці претензії на власне відтворення чи навіть створення світу. Але саме такі прагнення визначають основний напрямок розвитку сучасної поезії у Франції, саме в цьому причина численних непорозумінь, породжених спробами підійти до явищ нової поезії з традиційними методами сприйняття, тут джерело «нерозумілості», що є не примхою, а необхідністю, наслідком того, що не все надається до ясного, прозоро-логічного вислову.

Ці поетичні течії мають своїх попередників, свою традицію. Альберес у згаданій праці в числі їх цілком слушно називає Бодлера, Малларме, Рембо, вбачає і в творчості деяких німецьких романтиків, зокрема у Новаліса, риси, що знаходять відгомін у сучасній поезії.

Гійома Аполлінера (1880—1918) вважають за одного з основоположників нової лірики. Свого попередника в ньому вбачали і вбачають багато пізніших

поетів і навіть цілі поетичні угруповання—досить згадати хоча б сюрреалістів (до речі, і самий термін «сюрреалізм» веде своє походження від Аполлінера). Багатьма рисами поезія Аполлінера виразно пов'язана з класичною, часом навіть з фольклорною традицією — в деяких віршах вчуваються інтонації народної пісні. Притаманний йому і традиційний ліризм, схвильованість, відкритий вияв емоцій — усе те, що принципово заперечують деякі пізніші поети. Але в парі з цим традиціоналізмом іде новаторська лінія в Аполлінеровій поезії. Він далі, ніж хто інший з його сучасників, пішов шляхом зближення поезії з «життєвою прозою», наближення поетичної мови до звичайної розмовної. Саме він найбільше зробив для розкріпачення вірша і в мовному, і в ритмічному розумінні. Урочисто-декламаційний елемент у поезії Аполлінера зведений майже нанівець. Якщо шукати попередників Аполлінера в французькій літературі, то мимоволі спадає на думку Верлен: та сама сила стихійного ліризму, та сама несподівана єдність якнайпростішої, щирої емоції і віртуозності, часом аж формальної вишуканості.

Аполлінер був центральною постаттю серед цілої групи поетів, що зосереджувались коло нього. Належав до тієї групи і Макс Жакоб (1876—1944). Чи не найхарактернішою рисою його творчості є нахил до гротеску, часом позначеного печаттю трагізму.

Жюль Сюперв'ель (1884—1960) на відміну від Аполлінера і Жакоба стояв осторонь від літературного життя і літературних угруповань. Не було у нього і підкреслено-войовничих новаторських тенденцій. Звичайно, досвід сучасної поезії мав якесь значення для його творчості і в певний спо-

сіб на ній відбився. Але Сюперв'ель, за його власними словами, «намагався примирити нову поезію з старою, бути посередником між ними». Його творчості властивий зосереджений ліризм, заглиблення в філософські проблеми взаємин людини з природою. Роки другої світової війни і окупації Франції гітлерівцями поет перебував у Південній Америці (до речі, звідти він і походить — народився в Уругваї). Тоді в його поезії з'явилися громадянсько-патріотичні мотиви. Та й не тільки у нього: роки великої національної трагедії були також роками героїчного піднесення, роками консолідації, згуртування поезії, коли більшість поетів різних творчих позицій і різного світогляду єдналися перед лицем страшною небезпеки, що тяжіла над народом, над батьківщиною. В рухові опору знайшли спільну мову комуністи Елюар, Арагон, Гільвік і католики Жакоб, Еманюель. Сюрреаліст Рене Шар визначився не тільки як співробітник нелегальної преси, а також і як видатний командир партизанського загону. Де-хто свою мужню позицію оплатив ціною власного життя, як Сен Поль Ру, застрелений у власному приміщенні, або Жакоб чи Робер Деснос (1900—1945), що загинули, потрапивши до фашистських концентраційних таборів. В ті грізні часи поезія стала зброєю в боротьбі з ворогом, давала підтримку, зміцнювала моральні сили народу. Саме ці роки внесли нові мотиви патріотичного піднесення, збагатили новими барвами багатострунну поезію Арагона та Елюара, достачили нових сил та життєвої снаги суворому й трагічному Ежену Гільвіку (нам він відомий як перекладач Шевченкових поезій). Особливої інтенсивності набула тоді, яскравим світлом спа-

лахнула поезія сільського вчителя, рано згаслого Рене Гі Каду (1920—1951), чие скромне житло перетворилось на поетичний осередок, що єднав молодих поетів на засадах простоти та людяності.

Одним з найстарших поетів Франції, представлених у нашій добірці, є Сен-Жон Перс, — у травні 1967 р. було відзначено його вісімдесятиліття. Він і один з найпрославленіших — 1960 року він був відзначений Нобелівською премією. Сен-Жон Перс — поет грандіозних образів, напружено-патетичного стилю. В розлогіх картинах, у циклопічних побудовах його поем, формою наближених до ритмічної прози, перед читачем постають і величні стихії — море, пустеля, вітри, зливи, сніги, і узагальнений образ людських культур, людської долі.

Якщо від цих поліфонічних панорам перейти, скажімо, до поезії Превера (нар. 1900), особливо різко впаде в око відмінність тону, стилістичного забарвлення. Всю силу своєї невичерпної фантазії, свою непересічну словесну майстерність він віддає, щоб уквітчати щоденне життя, радощі й турботи кожної звичайної людини. І найширші читацькі кола платять любов'ю за поетову увагу до них; Превер, мабуть, чи не «наймасовіший» з сучасних французьких поетів, якщо зважити на величезні тиражі й постійні перевидання його збірок.

Ще інакше виглядають неспокойні, заглиблені, безоглядні експериментатори, шукачі нового Анрі Мішо та Рене Шар.

Різноманітність творчих індивідуальностей подає навіть ця невелика добірка. Важко їх схарактеризувати в небагатьох словах. Нехай поети промовляють самі за себе — своїми віршами.

Григорій КОЧУР

3 сучасної французької поезії

СЕН-ЖОН ПЕРС

3 ПОЕМИ «ВИГНАННЯ»

Жодним берегам не присвячена, жодним сторінкам не звірена чиста принада цього співу...

Хай інші хапаються в храмах за розмальований ріг вівтаря:

Моя слава — в пісках! Моя слава — в пісках!.. І то не блукання, о Подорожній,

Коли найоголенішого простору прагну, щоб скласти на сиртах вигнання величну поему, з нічого зроджену, величну поему, з нічого створену...

Свистіть, пращі, над світом, бриніть, мушлі, на водах!

Я заснувавсь на прірві, й на бризках, і на куряві пісків. Я покладусь у водоймищах, у зсипищах порожніх,

У всіх місцях безбарвних і марних, де присмак величі залишився.

«...Менше повівів пестило Юліїв рід; менше угод сприяло великим жрецьким кастам.

Де сунуть піски зі співом — ідуть там князі вигнання,

Де високо пнулись вітрила — пливе там уламок судна, шовковіший за скрипалеву мрію,

Де люті тривали бої — біліє осяча щелепа тільки,

І море навкруг котить і ронить свій гуркіт по черепах на узбережжі,

І що все йому марне — про це якось-то вечора нам повідали край світу
Загони вітрів на пісках вигнання...»

Мудросте піни, о моровице духу в хрустоті солі, в розчині негашеного вапна!

Знання припало на долю мені в тортах душі... Вітер розказує нам про свої розбої, вітер розказує нам про свої невдачі!

Як вершник з арканом, затисненим в жмені край порога пустелі,

Я читаю на арені найширшій, аж злетять знаки найпишніші.

І світанок для нас водить віщим перстом своїм по святім письмі.

Вигнання не від учора! Вигнання не від учора! «О наслідки, о передумови»,

Каже Чужинець серед пісків, — «на світі все новина для мене!..» І народження власного співу для нього не менше чуже.

*З французької переклав
Григорій КОЧУР*

ЖЮЛЬ СЮПЕРВ'ЄЛЬ

ПІСНЯ

Ти знаєш, боже, листочок кожен,
Що позеленить гілля дерев
І кожен корінь, що вгризся в землю

І таємниці її жере;
Жах одноденки, що темна ніч їй
Пітьмою світ увесь застеля;

Ти вмієш чути, як в тиші вічній
Зітхає-стогне стара Земля.
Ти можеш стежити навіть рибу,
Як та кружляє та виграє,
Як мучить товщі морського глибу,
Як потім серце її стає.
І ще — далеко від моря можеш

Ти сам творити таких пісень,
Що заспіває дівча — і дрожем
Дрижить не голос, а тіло все.

Ви прислухайтесь до пісні, люди,
Бо завтра вранці вам, слухачі,
Всіма забутий, бовваном буде
Бог, намальований на печі.

ДОЩОВА КРАПЛЯ

Я краплю дощу шукаю:
От-от вона впала у море.
Вона на крутій вертикалі
Світилась ясніше, ніж інші,
Бо тільки між інших крапель
Могла вона розуміти,
Що, ніжна, в воді солоній
Загине вона навіки.
І от я шукаю в морі,
Шукаю в тривожних хвилях,

Шукаю, щоб вдовольнити
Благенький свій спогад, якого
Єдиний носій — я сам.
Та що не роблю, є речі,
В яких і сам бог не владен
При всій своїй добрій волі
І мовчазній присутності
Повітря, і неба, і хвиль.

*З французької переклав
Іван СВІТЛИЧНИЙ*

РОБЕР ДЕСНОС

ГОЛОС РОБЕРА ДЕСНОСА

Схожа на квітку на струмінь повітря
на потік на рухливій скоропливущій тіні
на усміх в опівніч оцю прекрасну
схожа на все на щастя на смуток
ця опівніч що проминула і підняла
голі груди свої над дзвіницями і тополями
я кличу до себе заблуканих у полі
трупів старих і зрубаних дубів
я кличу шматини що гниють у землі

що сушитися навколо ферм
я кличу до себе торнадо і гурагани
тайфуни і циклони і всі інші бурі
припливи океану
землетруси
я кличу до себе дим вулканів і дим
цигарок

кілечка диму розкішних сигар
я кличу до себе пестоші і закоханих
я кличу до себе живих і мертвих
я кличу гробарів я кличу убивць
я кличу катів я кличу летунів мулярів
і архітекторів
убивць
я кличу плоть
я кличу ту котру кохаю
я кличу ту котру кохаю
я кличу ту котру кохаю
північ врочиста розправля свої крила
атласні й сідає
на моє ліжко
дзвіниці й тополі хиляться до мого жадання
валяться ті а тамті падають

знаходять дорогу заблукані в полі
голос мій трупи старі воскрешає
зрубані дуби покриваються зеленню
шмати що гнилі в землі й на землі
лопочуть від голосу мого як повстанці
білизна що сохне навколо ферм одягає
надливих жінок

на яких я не наджуся
голос мій слухаючи
до мене приходять вони
щоб усе ж таки знадить мене
торнадо кружляє в моїх устах
губи мені червоняють гурагани
тайфуни мене розкуйовджують
циклони похмільно мене обцілюють
всі інші бурі гримлять біля ніг моїх
припливи океану вмирають біля ніг моїх
землетруси мене колишуть а міста
розвалюють тільки з мого наказу
дим вулканів одягає мене у пару
запахом дим цигарок обвіває
кілечка диму сигар увінчують скроні
пестоші і закохані яких довго чекали
приходять до мене
голос мій слухають коханці
живі і мертві покоряються мені і вітають
мене

перші холодно другі запанібрата
гробарі покидають викопані щойно могили
і кажуть що я єдиний керувати повинен
їх нічними роботами
вбивці мене вітають

А йтимеш поруч ти воно
п'є з губ твоїх терпке вино
Воно стерялося твій спів
у нього в серці шал збудив
Не зна нікого більш крім тебе
Нічого більш йому не треба

Воно тобою снить байдужі
йому мімоси всі і ружі
Нема для нього більш розради
як править Ельзі за свічадо.

*З французької переклав
Лесь ТАНЮК*

ЖАК ПРЕВЕР

БУДЬТЕ ВВІЧЛИВІ

1

Увінчаний іскрами
продавець кресал
розкричався якимсь увечері
на станції Джавель
Вибухи його крику
приголомшували перехожих
та блиск очей
мимоволі приваблював їх
Будьте ввічливі
кричав він
Зі мною з собою з нами
Будьте ввічливі
із амебами і слонами
Будьте ввічливі з дітьми
і з жінками
З адвокатами і двірниками
Будьте ввічливі з чорним хлібом
Будьте ввічливі
з усім білим світом

2

Іще треба бути ввічливим із землею
І з сонцем
І кожного ранку прокидаючись від сну
дякувати їм за весну
За яблуні
за яблука
за все що добре на смак
за все на що просто так
радісно дивитися
чого приємно торкнутися
Дякуйте їм
Не навчайте їх не набридайте їм
Вони самі знають що роблять
сонце і земля
Дайте їм спокій
У вас і без того турбот чимало
Інакше вони розсердяться.
І перетворять вас
на гарбуз
на кавун
або на кресало
Сонце закохане в землю

Земля закохана в сонце
Це їхня справа
це стосується тільки їх
І коли на небі затемнення
не підглядайте за ними
крізь брудні закопчені скельця
Це небезпечно
І до того ж нетактовно
А коли вони починають сваритися
краще не втручатися
А то й незчуєшся як за хвилину
тебе обернуть на перукарські щипці
або на заморожену картоплину
Сонце любить землю
Земля любить сонце
От і все
Решта нас не стосується
І земля обертається
щоб усі милувалися нею
І сонцю вона дуже подобається
і воно сяє на неї
А коли втомиться
лягає спати
І місяць починає світити
То колишня коханка сонця
та вона була вельми заздрісна
і її за це покарали
в неї все тепло відібрали
і дозволили гуляти тільки вночі
Будьте ввічливі також і з нею
інакше вона зробить вас лунатиком
і будете собі по карнизах блукати
півночі
А якщо схоче
оберне вас на снігову людину
на свічку
або на ліхтар
Одним словом висновок такий
Відкриваю лапки:

«Треба щоб усі були ввічливі з усім білим світом інакше будуть війни епідемії земле-труси постріли з рушниць...

І величезні ненажерливі червоні мурахи що прийдуть гризти ваші ноги вночі коли всі сплять».

ЦЯ ЛЮБОВ

Ця любов
Така могутня
Така крихка
Така солодка
Така гірка
Ця любов
То прекрасна як день весняний
То незносна як дощ осінній
Ця любов
Така щаслива
Така манлива
Така мінлива
То тремтить від страху
як дитина в темній кімнаті
То спокійна і певна себе
як хазяйка у добрій хаті
Ця любов
якої прагнуть
і якої остерігаються
від якої бліднуть
від якої стріляються
Ця любов насторожена
вічно чимось стривожена
змучена розтоптана зневажена
нами змучена нами розтоптана нами
зневажена

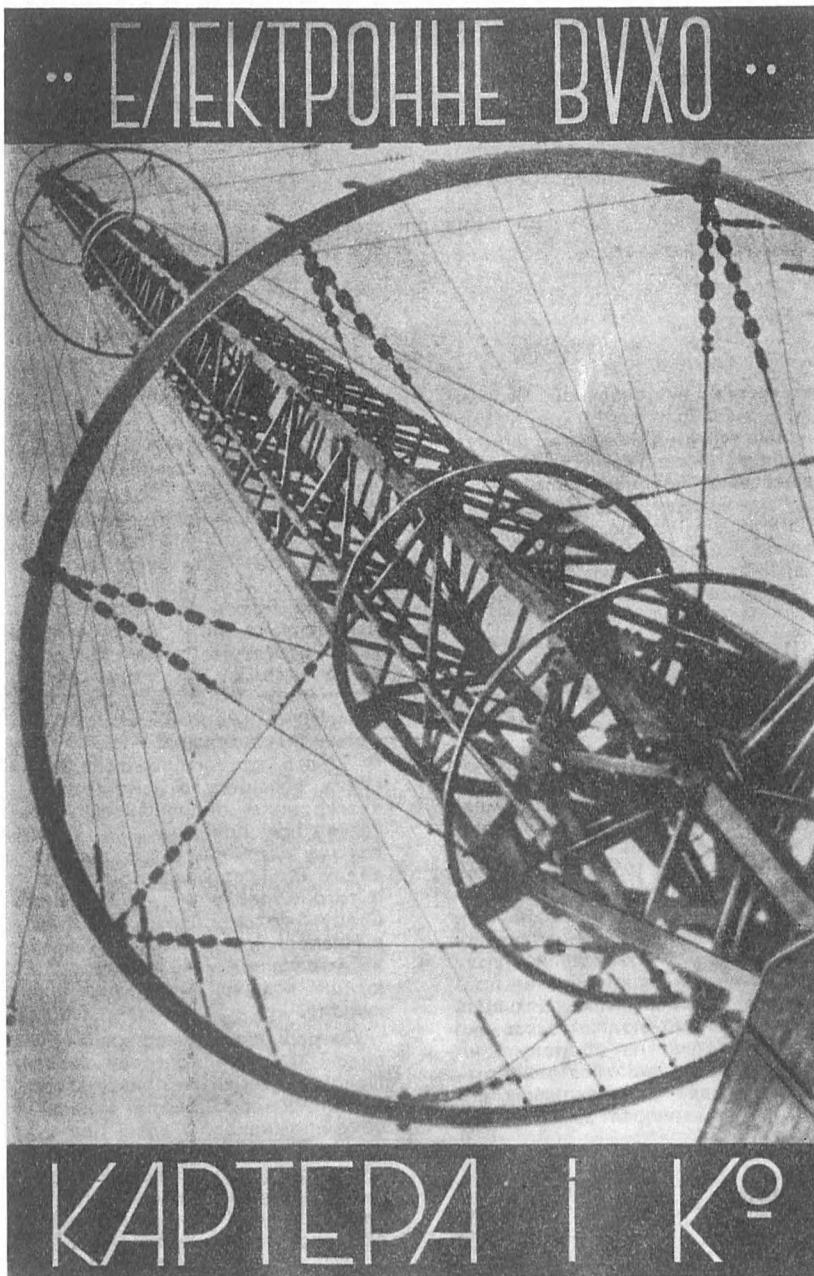
але все ще жива
Ця любов твоя і моя
вічно юна
завжди нова
Справжня як квітка
Гаряча як сонце
Беззахисна як серце
Ми обоє я і ти
можемо назавжди піти
можемо все забути
можемо навіть заснути
А потім прокинутися і страждати
перестати чекати
і знову заснути
і марити у сні про смерть
а вранці встати і піти в кіно
Все одно

Наша любов залишиться тут
Уперта як ослиця
Жорстока як пам'ять
Глибока як криниця
Ніжна як спогад
Зворушлива як дитина
Холодна як мармур
М'яка як глина
Вона на нас дивиться
і усміхається
Вона говорить без слів
і я розумію її
Я слухаю
я тремчу
я кричу
тобі собі їй усім
Я благаю її
за тебе за мене і за всіх хто любить
і кого люблять
Я благаю її
залишайся тут
де ти була
де ти є
де місце твоє
Залишайся
не ворущись
не тікай
Хай ті що любили колись
забули тебе
але ти їх не забувай
В нас немає нікого крім тебе
на всьому білому світі
Не дай нам замерзнути заніміти
Де б не була ти
прилинь
Покажи нам своє обличчя
хоч раз
І коли заблукаємо ми
у темному лісі розпуки
з'явися знезацька
подай нам руку
і врятуй нас.

ПІСЕНЬКА ПРО СЛИМАКІВ ЯКІ ВИРУШИЛИ НА ПОХОРОН

Якось осіннім вечором
пара слимаків рогатих
вирушили на похорон
мертвий листочок ховати
В чорне обоє вбрались
креп почепили на роги
погожим осіннім вечором
вибралися в дорогу
Іа коли причвалали на місце

уже весна ясна
і мертве торішнє листя
воскресло і зазеленіло
Тут слимаки розгубились
розгубились і стали
І сонце з високого неба
усміхнулося їм і сказало
Чого похнюпились друзі
Я дам вам добру пораду

ЗУСТРІЧ У ЛІСАХ МЕРІЛЕНДУ

Шість лімузинів з фіранками на затемнених вікнах мчать по шосе з Вашингтона, повискуючи гальмами на поворотах. Після перевалу спалахують вогні Балтімори. Десь там внизу, в Балтіморі, ще продовжується гомінливе нічне життя великого міста.

За кілька миль від Балтімори таємнича автокавалькада звертає

з шосе, заглиблюючись в густий ліс, і незабаром лімузини зупиняються біля шлагбаума, де стоїть щит з написом «Приватна дорога. Стороннім проїзд заборонено». Перевірка документів, потім через п'ятнадцять хвилин — ще один шлагбаум, а за ним три ряди огорожі із складною системою електричної сигналізації й озброєною автоматами охороною у формі морських піхотинців. Біля останніх воріт до лімузинів підходить товстенький коротун у немодному мішуватому костюмі й

сідає в головну машину. Кавалькада рушає далі й незабаром зупиняється біля триповерхової споруди у формі гігантської підкови.

Разом з коротуном з головної машини виходить високий, прямий, як телеграфний стовп, чоловік у низько насунутому на лоб капелюсі.

— Що нового, Френк? — питає він у коротуна.

— Неприємності, сер!

— Що ж, подивимось, чим пахнуть ваші неприємності, Френк.

Це було в ніч на 9 червня 1967 року. В підковоподібному будинку, про який кажуть, що він є третім за величиною державним будинком у США після Пентагону і державного департаменту, панувала тиша. Завмерли морські піхотинці з охорони. Високий і коротун йшли коридорами. Ці коридори мають довжину триста метрів і вважаються найдовшими у світі.

Високий — це генерал-лейтенант Маршалл Картер — один з найтаємнічіших вашінгтонських персонажів. Він ніколи не з'являється на офіціальних прийомах і досі ніколи не виступав у жодних комісіях конгресу. Відомо тільки, що, перш ніж приступити до роботи у будинку, захищеному в лісах Меріленду, генерал Картер протягом шести років був спеціальним помічником генерала Джорджа Маршалла в державному департаменті, а потім заступником шефа ЦРУ при Даллесі й Маккоуні.

Коротун — Френк Роулетт, помічник Картера. У березні 1966 року президент Сполучених Штатів Ліндон Джонсон особисто повісив на груди Роулетта золоту медаль. Але цією нагородою тоді було відзначено справу, здійснену ще в роки другої світової війни, — розшифрування коду японського флоту, яке дозволило американському флоту, що зазнав великих втрат при Пірл-Харборі, запобігти нападів на Мідуей і тим самим змінити хід воєнно-морських операцій на користь США. «Роулетт, — заявив колишній начальник штабу воєнно-морського флоту, — є тим американським громадянином, котрий зробив найбільший особистий внесок у перемогу над державами осі». Далше проходження служби Роулеттом невідоме.

Картер і Роулетт зникли у кабінеті. Запнуті штори. Єдина настільна лампа дозволяє роздивитися в кімнаті десятки незрозумілих електронних приладів та телефонний апарат, пофарбований у червоний колір.

— Розповідайте, Френк!

— Сер, 8 червня опівдні за Грінвічем судно «Ліберті», що мало на борту 15 офіцерів, 279

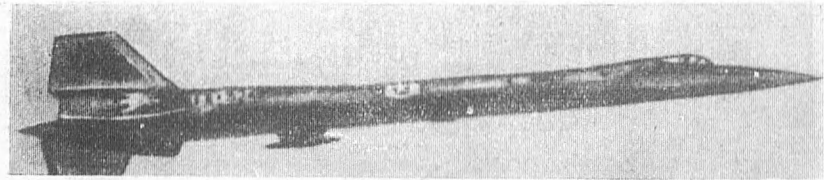
матросів і трьох чоловік з нашого центрального апарату, перебувало за 15 миль від узбережжя Сінайського півострова, коли було атаковане ізраїльськими винищувачами. За двадцять хвилин з'явилися три ізраїльські катери, що випустили в напрямку «Ліберті» дві торпеди. Одна пройшла мимо, друга влучила у правий борт. Судно не потонуло, але зазнало втрат: 34 члени екіпажу вбиті й 72 поранені. Під час нальоту вбито нашого співробітника Аллена Блю.

— Так, Френк, неприємно.

— Сер, це ще не все. Інцидент вже встиг набути розголосу. Газети, що зробили термінові випуски, поставили кілька питань. Чого треба було Ізраїлю нападати на військовий корабель країни, що фактично стала на його бік у воєнному конфлікті з Єгиптом, Сирією та Йорданією? Чому уряд США так м'яко реагував на цей напад ізраїльських літаків та катерів? Нарешті, чим займалося судно «Ліберті» за 15 миль від єгипетського узбережжя, коли на березі йшли бої? На перші два питання за мою вказівкою вже дано відповіді: напад стався помилково — ізраїльтяни прийняли американське судно за єгипетський корабель; Вашингтон не здійснює галасу тому, що Ізраїль висловив співчуття. Як відповіді на третє питання, сер?

— Перекажіть журналістам, Френк, такий текст: «Американське судно «Ліберті» за вказівкою командування допомагало у передачі повідомлень, що стосувалися евакуації американських громадян на Близькому Сході».

...Над Форт-Міді, що лежить приблизно за 40 миль від Вашингтона, вже починало світати, коли Маршалл Картер — шеф

На зміну шпигунському літакові «У-2» прийшов тепер новий літак «А-11».

Агентства національної безпеки (АНБ), «найбагатшої і найтаємничішої з усіх американських шпигунських організацій», — як запевняє італійський журнал «Епока», — ліг спати. Що ж це за організація і що, зрештою, роблять біля чужих берегів судна типу «Ліберті»?

«ЧИТАЙ ПОШТУ ІНШИХ»

«Агентство національної безпеки — як лаконічно повідомляє декрет, яким засновувалося агентство, підписаний президентом Труменом ще в 1952 році, — призначено виконувати технічні функції, пов'язані з національною безпекою». Давши таке розпливчате визначення, американський уряд більше ніколи офіційно не прокоментував й словом про діяльність агентства. Його бюджет захищений у статті витрат на оборону і ніколи не обговорювався в конгресі. У тих двох-трьох випадках, коли АНБ виявлялося замішаним в

скандалі, розслідування доручалося його власним керівникам, щоб жодні компрометуючі матеріали не стали відомі зовнішньому світу.

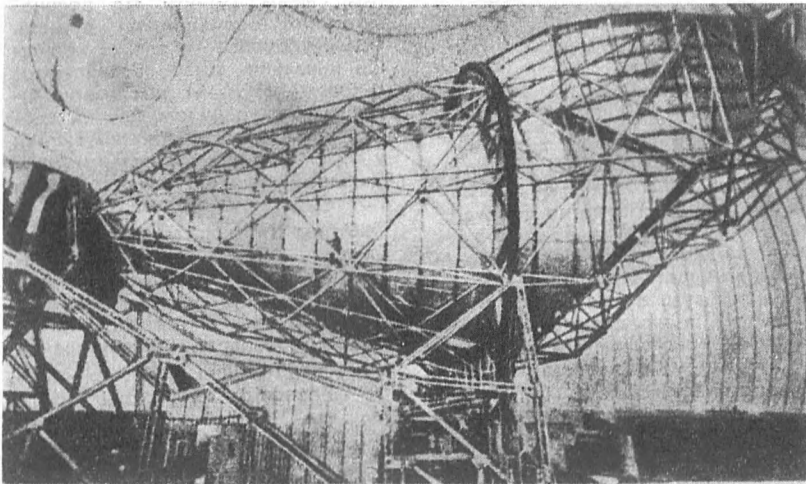
Та шило в мішку не сховаєш. Одним із скандалів, про який дізнався весь світ, була історія з «Ліберті». Хоча офіційні представники Білого дому досі відмовляються уточнити, в чому полягала справжня місія «Ліберті», стало відомо, що воно одне з п'яти суден, які входять до складу всевітньої мережі електронних постів підслухування АНБ. З борту цього старого торговельного судна, оснащеного найсучаснішим електронним обладнанням, переказувалися повідомлення такому самому кораблю, що крейсував у водах біля острова Кріт, а вже з того корабля — до головного штабу 6-го американського флоту в Неаполі й, нарешті, в центральне управління АНБ у Форт-Міді. Інакше кажучи, електронне шпигунство.

До речі, деякі американські оглядачі й члени конгресу висловлювали сумніви з приводу того, що атака на «Ліберті» була вчинена «помилково», адже над судном майорів американський прапор, котрий було добре видно. Чи не було це умисним актом? — питали вони. При цьому висловлювалася думка, що екіпаж «Ліберті» перехопив і записав накази ізраїльського командування, котрі переконливо свідчили про те, що війну розпочав Ізраїль. Чи не хотіли ізраїльтяни пустити ці записи на дно?

Як би там не було, історія з «Ліберті» розкрила ще один бік глобальної шпигунської діяльності американської розвідки. У підвалах Форт-Міді, свідчить італійський журнал «Епока», розміщено електронну апаратуру вартістю в кілька мільярдів доларів. АНБ, так би мовити, «технічна рука» американської розвідки, її «електронне вухо».

...Четверо займають місце за довгим столом, і високий чоловік з поораним глибокими зморшками обличчям складає долоні й скоромовкою бурмотить слова молитви. Потім вони розпочина-

На північно-східному узбережжі Сполучених Штатів встановлено потужну радіоантену для космічного зв'язку. Але АНБ використовує її у шпигунських цілях.

Різноманітна апаратура для підслухування радіорозмов широко використовується в системі АНБ.

ють розроблення зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів. Так виглядають традиційні сніданки по вівторках, на які президент США Ліндон Б. Джонсон запрошує трьох головних радників з питань зовнішньої політики: державного секретаря Діна Раска, міністра оборони й свого помічника Уолта Ростоу. Перед кожним з них купа паперів. На всіх паперах — гриф: «Цілком таємно. АНБ».

...Глибоко у залізобетонному лабіринті підвалів Пентагону є кімната № ВС-956. Тут за металевими дверима, як запевняв американський журнал «Ньюсуїк», міститься один з підрозділів таємної служби США — «Національний центр індикаторів». Група досвідчених розвідників приймає тут найважливіші шпигунські повідомлення воєнного характеру. На більшості з тих повідомлень знову той самий гриф: «Цілком таємно. АНБ».

Отже, Білий дім, Пентагон і, природно, Центральне розвідувальне управління користуються сьогодні послугами АНБ. Звідки ж такий вплив у цього закладу?

Темпи наукового поступу сьогодні настільки швидкі, що деякі діячі з Форт-Міді вже бачать у думках той день, коли за допомогою якогось пекельного інструменту вони зможуть, сидячи у своєму кріслі, підслухувати розмови, що точаться в кабінеті будь-якого зарубіжного прем'єр-міністра або президента. Сьогодні, правда, це зробити не так просто, як уявляється на майбутнє

керівникам АНБ. Але завдання цього агентства полягає саме в цьому — підслухувати. За даними західної преси в АНБ працюють 18 тисяч співробітників — фахівців з радіо, телефонного й телеграфного зв'язку, електротехніки й електроніки; радіооператорів, математиків, шифрувальників, лінгвістів. Вся ця величезна армія фахівців веде радіо- й електронну розвідку в цілому світі, перехоплює відкрите й шифроване листування іноземних держав з усіх видів зв'язку. З цією метою АНБ має величезну мережу станцій радіоперехоплення (більше двох тисяч постів перехоплення), розташованих на всій земній кулі.

Особливо уважно «слухачі» АНБ сліdkують за телеграмами іноземних дипломатичних представництв, акредитованих у Вашингтоні. Чимало повідомлень і майже всі документи, перехоплені «слухачами», зашифровані й тому незрозумілі стороннім. Сучасна техніка дозволяє застосовувати численні методи, що дають можливість навіть «змішувати» голоси під час переговорів. Можна, наприклад, передавати кілька депеш одночасно по одному каналу таким способом, котрий відомий тільки тим, кому вони призначаються. Шифри, особливо, великих держав змінюються все частіше й стають все складнішими, такими, що не піддаються розшифруванню завдяки застосуванню нових математичних теорій.

Гасло генерала Картера — «Читай пошту інших». Але, звичайно, сам він не займається дешифруванням. За долари він вербує в мерлендські ліси найкращих американських фахівців, котрі все своє життя присвятили таємному мистецтву криптографії. Одночасно до обов'язків двохсот висококваліфікованих і досить високооплачуваних спеціалістів входить охорона таємності американських передач і складання всіх шифрів, використовуваних дипломатичною службою США та збройними силами.

Вартість «електронного вуха» Картера і К^о — астрономічна. За даними італійського журналу «Епока», витрати АНБ у 1966 році становили близько одного мільярда доларів. Ця сума включає не тільки установку і функціонування «пунктів підслухування» на всіх п'ятих континентах, але також періодичний запуск шпигунських супутників «Самос». Дані, зібрані супутниками, об'єднуються з даними, отриманими такими суднами, як «Ліберті» (котрі постійно перебувають неподалік від територіальних вод головних країн світу), і літаками-шпигунами, що літають вздовж чужих кордонів, а іноді «помилковез» навіть вторгаються в їх повітряний простір.

Отже, назалежно від рангів піддані Картера займаються одною й тією самою справою, поповнюючи список «тієї мерзоти й капості, — як пише «Нью-Йорк таймс», — котрі притаманні брудному й огидному ремеслу шпигунства і підривної діяльності».

ТЯГАР СКАНДАЛЬНОЇ СЛАВИ

Генерал-лейтенант Маршалл Картер, вдивляючись в обличчя, повільно йде вздовж шеренги своїх співробітників. Як завжди його супроводить Френк Роулетт. Відбувається церемонія переїзду ряду спеціальних служб АНБ у новий дев'ятиповерховий будинок, що виріс поряд зі старою штаб-квартирою з її «найдовшими у світі» коридорами. У новому будинку фахівці з компанії «IBM» спільно закінчують монтаж «електронного мозку» АНБ. Йде установка нових електронних машин.

— Джентльмени, — так почав свою промову шеф «електронного цеху» США, — часи Мата Харі й навіть Джеймса Бонда закінчилися. Сьогодні один супутник чи одна добре розташована антена виконує з великою точністю працю ста шпигунів, тобто ста агентів ЦРУ. Більш того, електронні машини не дозволяють підкупити себе й не вибовкують таємниці, коли будуть захоплені противником.

Картер говорив ще довго. Він говорив про славу, яка чекає на співробітників дорученого йому агентства, говорив навіть про те, що він звернувся у конгрес з проханням виділити один мільйон доларів на придбання печі для спалювання таємних документів. Стара, мовляв, спалювала лише вісімнадцять тонн паперу на добу, що становить 80 процентів приречених на знищення державних таємниць. Не сказав Картер лише одного: яка слава чекає його і довірений йому заклад?

До «найтаємнішого американця», керівника «електронного вуха» дійсно приходить «слава» — голосна, скандальна, якої вже давно не може позбутися ЦРУ. Досить лише нагадати недавній випадок з шпигунським судном «Губло».

...Над новим будинком Агентства національної безпеки США в цей час крутяться гігантські антени «слухачів». Брудний «електронний бізнес» Картера і К^о, що обіцяє їм скандальну славу, продовжується.

Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ.

Портрет роботи художника Еміля Орлика.

Г. Манном, Л. Фейхтвангером, Б. Брехтом, Ф. Вольфом, Й. Бехером, В. Бределем, А. Зегерс.

Ці контакти показано в різноманітних аспектах: в плані вивчення взаємостосунків окремих письменників з Горьким і аналізу оцінок, які давали Горькому ті чи інші літератори, в плані виявлення безпосереднього впливу Горького на творчість різних майстрів слова і опосередкованих впливів, які проступають в творчості того чи іншого митця, в плані дослідження ролі Горького в загальному літературному процесі Німеччини, аналізу думок і висловлювань Горького про німецьких художників слова тощо.

Але тема значення Горького для світової літератури і, зокрема, творчості німецьких революційних письменників, очевидно, невичерпна. Зокрема, в нашому літературознавстві ще не фігурували матеріали, які свідчать про значний вплив корифея нового соціалістичного мистецтва на творчий розвиток пражських німецьких революційних письменників—Франца Карла Вайскопфа, Луїса Фюрнберга, Егона Ервіна Кіша.

ЇХ НАДИХАВ ГОРЬКИЙ

Багатогранні зв'язки М. Горького з прогресивною німецькою культурою ХХ століття, величезне значення творів Буревісника революції для її розвитку — проблеми, які постійно привертують увагу радянських дослідників. У монографіях Б. Михайловського «Творчість М. Горького і світова література», Л. Юр'євої «М. Горький і передові німецькі письменники ХХ століт-

Н. МАТУЗОВА

тя», у статтях М. Випокура, Т. Путінцевої, Б. Рейха, С. Бродської та інших досліджено такі питання, як висвітлення творчості Горького в німецькому літературознавстві, Горький і прогресивний німецький театр, розкрито особисті і творчі контакти Горького з видатними письменниками Німеччини—Г. Гауптманом, Т. Манном,

Благотворним впливом Горького позначена діяльність Вайскопфа — літературного критика, публіциста, теоретика-лінгвіста. В багатьох своїх працях звертається він до постаті Горького, під різними кутами зору розкриває значення його творчої спадщини.

Вайскопфу — делегатові Першого Всесоюзного з'їзду радянських письменників — пощастило бачити й чути

Горького на з'їзді, а також брати участь у приватних бесідах з Олексієм Максимовичем. Згадуючи про цей з'їзд у 1954 р., в зв'язку з публікацією листування Горького, Вайскопф у статті «Максим Горький про соціалістичний реалізм» (в газеті «Тегліхе рундшау») розповідає про свої враження від Горького—людини, привітної, щирої, розумної, яка вміла знайти шлях до кожного людського серця: «Для нас, тих, кому пощастило зустрічатися з Горьким... і його чути, ці листи відроджують звук його голосу, усмішку його великих очей, всю чарівність його батьківського ставлення до нас. Але й той, хто його ніколи не бачив і не чув, із слів його листів відчує теплоту, розум, життєвий досвід і турботу про людину, такі характерні для Максима Горького. Як упевнено, як легко знаходить він щоразу правильний тон, розмовляючи з директором державного видавництва чи з молодим недосвідченим письменником, з робітницею чи з колегою, який уже здобув визнання й славу, чи говорячи про літературу, про життя, про улюблений новий світ соціалізму!»

Не раз підкреслював Вайскопф неocenенну роль Горь-

кого-вихователя, який кував кадри нової соціалістичної літератури: «Протягом усього свого життя Горький був великим, пристрасним вчителем. Скількох молодих письменників він виховав!»

Ще в 1934 р., розповідаючи про свою участь у з'їзді письменників країни Рад, Вайскопф у статті «Товариш З'їзд» дуже влучно характеризує значення Горького для радянського народу: «На почесному місці, в центрі президії, сидів Максим Горький... Селяни й робітники-металісти, червоноармійці й юні піонери клали перед ним букети квітів і подарунки. На початку й наприкінці з'їзду делегати й гості влаштовували йому бурхливі овації. В його особі з'їзд, країна вшановували не тільки великого письменника, не тільки літературу: в його особі панівний клас шостої частини земної кулі, робітничий клас вшановував своє власне піднесення з низин рабського, злиденного й безпросвітнього животіння до світлих вершин життя, що стало на решті гідним людини».

Та найбільшу увагу в своїх публіцистичних виступах і численних літературно-теоретичних розвідках Вайскопф приділяв питанням творчого засвоєння спадщи-

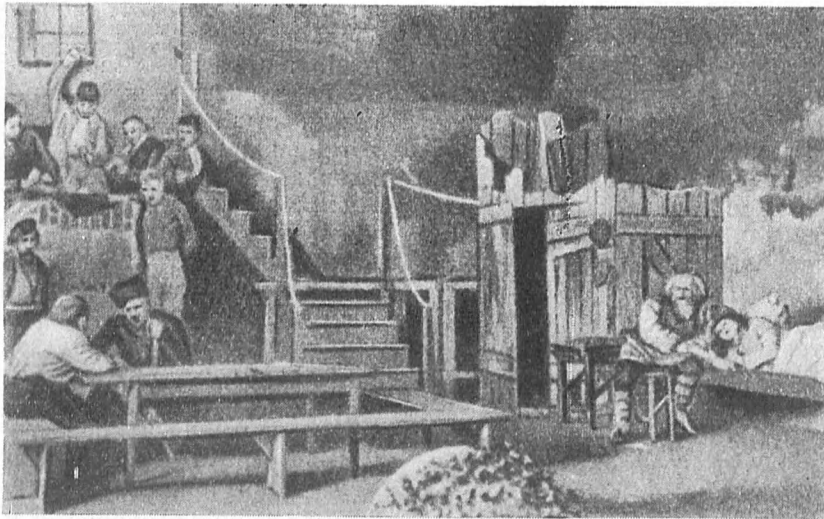
ни Горького. На Першому з'їзді радянських письменників він казав: «Серед німецьких письменників, присутніх на з'їзді, немає жодного, який не читав би ще хлопчиком книжок М. Горького. Його книжки, без сумніву, для багатьох наших письменників були першим кроком на шляху до соціалізму». Протягом 30—50 років Вайскопф невтомно закликав продовжувати й поглиблювати цю плідну традицію навчання у Горького.

Відстоюючи й розробляючи ті чи інші положення методу соціалістичного реалізму, Вайскопф сам неодноразово посилається на Горького. Наприклад, аналізуючи прикмети «критерію правдивості», притаманного новому творчому методу, Вайскопф однією з них вважає положення Горького про досконале знання письменником реальної дійсності. Бо мріяти не означає віддаватися легковажному оптимізму чи тікати від життя. Навпаки, як казав Горький, це означає досліджувати і роз'яснювати життя. «Щоб не стати жертвою ілюзій, письменник мусить виносити уроки з життя», — писав Вайскопф у 1946 р. в американському журналі «Бук-файнд ньюс» у статті «Звідки й куди ми йдемо?», присвяченій повенному німецькому романові.

Неодноразово посилається Вайскопф на Горького, розробляючи і таке важливе питання, яке методика створення образу негативного героя. Це питання було особливо актуальним для прогресивних німецьких письменників, чия головне завдання полягало в нещадному викритті фашизму, його активних і пасивних носіїв. Аналізуючи романи Б. Узе, В. Бределя та ін. (статті «Два солдати», 1935, «Лейтенант Бертрам вчиться думати», 1944), Вайскопф посилається на Горького.

М. Горький і Ромен Роллан.

«На дні» у виконанні акторів берлінського Малого театру.

який вимагав зображувати фашиста в усій його антилюдяності, але водночас у повнокровній індивідуальній характеристиці.

В 1954 р. в зв'язку з підготовкою до IV з'їзду німецьких письменників Вайскопф у статті «Максим Горький про соціалістичний реалізм» знову нагадує своїм колегам по перу про теоретичну спадщину великого російського письменника.

Важливо підкреслити, що в своїх численних літературно-теоретичних розвідках Вайскопф виступав як прямий послідовник Горького. Він творчо розвивав сформульовані Горьким теоретичні положення соціалістичного реалізму стосовно до нових історичних умов, стосовно до німецької та інших зарубіжних літератур, з урахуванням їх історико-національної специфіки.

Твори великого російського письменника були для Вайскопфа також взірцем художньої майстерності, тієї майстерності, яка, за словами Горького, «безсумнівно виростає на ґрунті соціалізму». Він закликав німецьких митців працювати над словом так, як працював М. Горький, підкреслюючи, зокрема, що, як зауважував Горький; «багатослівність і

пишномовність у письменника приховують лише неясність і блідість думки».

В одній із своїх статей Вайскопф виступає пристрасним поборником розширення словникового запасу в творах художньої літератури, вимагає від письменників наполегливої праці в цьому напрямку, зазначаючи: «Горький сам невтомно працював над розширенням свого словникового запасу: він наслідував тут приклад своїх великих попередників, особливо Толстого, в чіх щоденниках знаходимо численні мовні вправи такого роду».

Немає сумніву в тому, що і в художній спадщині Вайскопфа дістали своєрідне відбиття і творчий розвиток мистецькі надбання великого Буревісника.

Вайскопф не раз зазначав, що для його трилогії «Між війнами» (1938 — 1955), де зображено крах австро-угорської монархії і розкрито тему морального занепаду й загибелі австрійської буржуазної інтелігенції, взірцем була монументальна епопея Горького «Життя Кліма Самгіна».

Видатний німецький поет з Чехословаччини Л. Фюрнберг називав Горького спадкоємцем кращих умів Росії. В своїй роботі «Толстой і

сучасність» (1945) Фюрнберг зазначав: «Коли помер Толстой, російський народ мав свого Горького... Потрібне було дзеркало Толстого, яке все вловило і в якому впізнали себе люди в усьому своєму убозстві і в усій своїй можливій красі, щоб буревісник Горький проспівав свою пісню перед бурєю і щоб весняна буря знялася в тому листопаді, з якого почалось вічне оновлення світу».

В роки фашизму, перебуваючи в еміграції, Фюрнберг усі надії на визволення людства від коричневої навали пов'язує з Радянським Союзом, з його непереможною армією, з його героїчним народом, з його життєдайною культурою. Не дивно, отже, що саме в розпалі війни, в 1943 р., Фюрнберг створює вірш «Горький».

«Рука коханої повісила твій портрет переді мною на стіні, — каже поет, — щоб ти був для мене закликком і благословенням. Коли я вдивляюся в твоє обличчя, мене завжди осяває світло».

Німецькі дослідники знаходять у поезії Фюрнберга перегуки з творами Горького, творчі запозичення певних думок і образів. Так, розповідаючи в поемі «Брат Безіменний» про соціальні контрасти Праги 20-х років, Фюрнберг пише, що влада капіталу перетворює людей на «начинку для нічліжок». Образ цей був навіяний горьківською п'єсою «На дні», відомою в Чехословаччині під назвою «Нічліжка».

Перу Фюрнберга належить багато віршів, присвячених комуністичній партії: «Моя партія», «Мій партійний квиток», пісня «Партія» та ін. В них поет оспівує рідну матір-партію, яка ніколи не кидала в біду своїх синів, надихала їх на подвиги і втішала в горі, разом з ними сумувала й раділа. Літературознавці спра-

ведливо твердять, що в цих віршах відчувається надзвичайна близькість до думок про організоване братерство трудящих, що їх устами одного з своїх героїв висловив автор «Матері».

Велике місце в поетичній спадщині Фюрнберга посідає образ В. І. Леніна. Поет писав про Ілліча як геніального вождя соціалістичної революції і найлюдянішу, земну, чарівну людину. Цій темі присвячено вірші «Що робити?», «Ленін у Цюріху», поеми «Брат Безіменний», «Вселенський гімн». Як свідчать документальні дані, матеріал для такого художнього втілення образу Леніна Фюрнберг черпав із спогадів про Ілліча, що належали перу Н. Крупської і М. Горького, з розповіді Горького про те, як Ленін слухав «Апасіонату».

Як свідчить чеський германіст Пауль Рейман, сучасник і друг Егона Ервіна Кіша, ще перед першою світовою війною Кіш добре знав і високо цінував творчість Горького.

В своєму сповненому глибокого суму відгуку на смерть Горького Кіш коротко, але вичерпно схарактеризував значення Горького для цілого покоління зару-

біжних письменників, для своєї власної творчості:

«Максим Горький помер— чи може бути для нас щось сумніше за ці слова? Осиротілі стоять пролетарські письменники коло його могил. Можливо, в Радянському Союзі не всі навіть догадуються про те, що дав ще молодий Горький літературам далеких країн; перед здивованим поколінням знедолені раптом постали як об'єкти мистецтва, як герої драми, новели, роману. Уявіть також юнаків (до них належав і я), які, прочитавши «Германа і Доротею» Гете, зразу ж узяли в руки новели Горького. Це було як блискавка, що осяяла невидиму донині стежку, стежку соціалістичної літератури. І яке це щастя було для учня розмовляти згодом з учителем, як з товаришем! Горе наше подвійне, бо від нас пішов не тільки великий учитель, але й дорогий друг».

Творчість Кіша теж позначена опосередкованим впливом Горького. Перші збірки його репортажів — «З празьких провулків і ночей», «Пригоди в Празі», «Несамовитий репортер», — присвячені празьким низам, людям «дна», мешканцям

нетрів, — безумовно, близькі раннім повістям і оповіданням Горького, п'есі «На дні». Викривально-сатирична книга Кіша «Американський рай» (1930) співзвучна памфлетові Горького «Місто жовтого Диявола» та іншим, де гостро викривається американська «демократія». Створюючи свої художні репортажі про Радянський Союз («Попи, царі, більшовики», 1927, «Азія ґрунтовно змінилась», 1932), Кіш нерозривно поєднував зображення успіхів Радянської держави з розповіддю про боротьбу за виховання нової людини. Таке завдання поставив Горький перед радянськими і зарубіжними публіцистами.

В своїх естетичних поглядах Кіш також солідаризувався з Горьким, який поставив епіграфом до однієї із своїх казок слова Г. Х. Андерсена: «Немає кращих казок, ніж ті, які пише життя».

В своїй громадсько-політичній діяльності празькі німецькі революційні письменники неухильно втілювали в життя і розвивали в нових історичних умовах славнозвісне положення Горького, висловлене в статті «З ким ви, майстри культури?»

ШЕВЧЕНКІВ „КОСАР“ І ЙОГО АНГЛІЙСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД

Пригадаймо той вірш із циклу «В казематі»:

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зустрічають сичі.
Тне косар, не спочиває
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси;
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить
Усе, що дася.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-косаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить,
І не пом'яне.

На відміну від більшості поезій казематного циклу, «Косар» у шевченкіані залишився поза увагою або на околицях уваги дослідників: йому не присвячено окремих розвідок, його лише побіжно згадали в загальних монографіях. Тим часом у творчості Шевченка ця поезія посідає досить своєрідне місце і — найважливіше — в рамках нашої те-

ми — заслуговує на докладніший розгляд. Цікавий також її переклад — як характерна англійська і воєнничівська інтерпретація поезії Кобзаря.

У первісних автографах Шевченка «Косар» був епілогом до циклу «В казематі», де на тлі мотивів шукання долі, занепащеного життя й розлуки ще раз пройшла наскрізна трагічна тема України. Та коли в 1858 році Шевченко редагував чистові варіанти своєї невольничої поезії, він перемістив «Косаря» з останнього на передостаннє місце в циклі, поставивши на кінець поезію «Чи ми ще зійдемося знову». Не тема всерівняючої смерті, а ідея єдності з батьківщиною, незавершеності роботи й боротьби мала увінчати той цикл.

І все ж «Понад полем іде...» вирізняється мотивами (почасти й поетикою) не тільки між казематними віршами, а й серед інших творів «Кобзаря». Бо коли Шевченко належав до поетів-«однолюбів» і втілював певні мотиви та образи в багатьох творах, — то важко знайти в нього паралель до цієї поезії.

Правда, восени 1845 року

в присвяті до «Сліпого» він ненароком кинув:

Спасибі, зіронько! минає
Неясний день мій; вже смеркає,
Над головою вже трясє
Косою смерть.

Але в цих рядках мотив Косаря — не більше як поетичний прийом, світлотінь у ширшому життєствердному творі. Потім Шевченко торкнувся мотиву Косаря в «Заповіті», але тільки в одному-двох рядках, бо «Заповіт» дихає життям і боротьбою. Перед ув'язненням поет звертався до теми Косаря певною мірою в малярській творчості — в офорті «Казка» («Солдат і Смерть») 1844 року. Але й там він дає цій темі специфічно фольклорне трактування, про що мова далі.

У пізніших творах паралелі до «Косаря» годі шукати навіть у «Чумі», в поезії «У бога за дверми лежала сокира» та в прощальному вірші «Чи не покинуть нам, небого...» Бо перші є, власне, алегоріями, а в останньому від думки про смерть поет переходить до мрій про одруження.

Взагалі, тема смерті, що підстерігає всіх і все, була органічно чужою поетові, про якого слушно писав

Офорт «Казка» та ескізний малюнок до нього.

Іван Франко: «Коли б мені прийшлося одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, то я сказав би: се поезія б а ж а н н я ж и т т я. Свобідне життя, всесторонній, нічим не опутаний розвій одиниці і цілої суспільності, цілого народу (...). Бажання життя пробивається у всіх його творах, як золота нитка серед різнобарвної тканини».

Появу «Косаря» викликали особливі обставини. Ув'язнення в похмурій Петропавлівці, батьківські «внушення» слідчих, урядова практика фізичних розправ з поетами,— все це зіштовхувало Шевченка вічна-віч з Косарем, і незвична тема ставала його несплаченим поетичним боргом.

Та коли вчитуємось у поезію «Понад полем іде...», то помітно, що й на цей раз поет не став бранцем космічного жаху перед небуттям і хаосом, не впав у чорний смуток та понурі марення, що траплялось з багатьма, хто брався за цю

тему. Як відомо, в ранній юності під впливом англійців, зокрема Байрона, сплатив цьому певну данину навіть улюблений Шевченків поет Лермонтов.

Шевченко в «Косарі» йде від традицій фольклору й Сквороди. Варто зазначити, що в українському фольклорі образ Косаря-Смерті не є прямим витвором народного духу, а радше наслідком боротьби з чужими тому духові християнським світосприйманням та демонологією. Похмурі аскетичні візії та зрезигновані роздуми про марноту цього світу, пройшовши шлях від церковної книжності, через інтермедії, вертепні вистави та пиворізьські вірші до народних казок, небилиць та анекдотів, фігурують там у бурлескному трактуванні, переможені народним життєлюбством: хвацькі козаки, бувалі солдати й замашні молодіці поводяться запанібрата зі смертю й неодмінно обводять її круг пальця.

Згаданий раніше офорт

«Казка», що його Шевченко створив за народними мотивами, теж позначений рисами бурлеску. Втілення космічного хаосу і розпаду стоїть там причепурене в одяг української селянки та заживає табаки з рук інваліда-солдата, перекидаючись з ним (у підписі до малюнка) невимушеною бесідою. Щоправда, відомий художник В. Касіян вбачає в цьому офорті гостре соціальне спрямування і впевнений, що там під зовні безжурним жанровим рішенням «криється зла сатира на миколаївську солдатчину». Нехай так, але це не виключає й іншого: коли придивитись до енергійної пози, вольового смаглявого обличчя та хитруватих очей солдата, особливо на ескізі, з якого роблено офорт (на офорті лице солдата вишло затемненим), — то віриться, що бувалий солдат і на цей раз перехитрує свою нав'язливу супутницю.

Тепер помічаємо, що й у поезії «Понад полем іде...» вчуваються певні нотки бур-

понували нотки екзальтації; її чарувала похмура поезія «Апокаліпсиса» — тут згадаймо Шевченка. У свідомості Войнич не могло не залишити відбитків знайомство з макабрisticoю — творами про жахи та кошмари, що займають помітне місце в культурі її батьківщини. «Косар», прочитаний у певному емоційному ключі, міг imponувати письменниці.

І, нарешті, третє пояснення. Незважаючи на відому близькість Войнич до визвольного руху в Росії й на Україні, англійська письменниця тоді сприйняла Шевченка крізь призму власної особистості та завісу недостатньої поінформованості, дещо однобоко. В її нарисі про поета, що передує перекладам, Шевченко вимальовується як фанатик волі, що доходить у своєму фанатизмі до заслплення й нав'язливих ідей; постать трагічна, ба — з печаттю приреченості. Недаром Войнич помістила як епіграф до своєї збірки похмурий вірш С. Ніколсона «Читаючи переклад з Шевченка»:

Мертвий голос кликав мене
З трухлявого гробу
В далекій Рутенії,
Голос давно померлого раба
В далекій Рутенії;
Кликав мене болісно,
Неодступним покликом,
З далекої Рутенії.

Тепер, врахувавши контекст тодішнього літературного життя, специфіку поетичної особистості Войнич і, нарешті, особливе сприймання нею українського поета, — прочитаємо її цікавий переклад «Косаря». Почнімо з того, що пись-

менниця відтворила його хореїчними віршами. «Чавунний анапест» в англійській просодії майже не вживається і, крім того, звучав би не «чавунно», а, навпаки, як ритм прискорений у мові, де важким, схвильованим ритмом скоріше виступає хорей.

З перших рядків свого перекладу письменниця акцентує почуття жаху. Жах, підсилюваний різними прийомами, стає емоційно-стилістичною домінантою усєї поезії. Так, майже традиційний і тому з притупленою експресивністю шевченківський вираз, що земля і море «стогне та гуде», Войнич дає свіжо й індивідуально: «Виє земля, виють, відлунюючи, моря». Замість традиційних для нас «сичів» у другій строфі письменниця концентрує увагу на роботі Косаря, деталізуючи її, а Шевченків описовий зворот «хоч і не проси» подає як моторошний, почасти загадковий наказ: «Цить! І хай він буде». Оце «цить» починає й наступну строфу, в якій драматизм доходить до кульмінації: жертви Косаря, звиваючись у муках, голими руками силкуються відвести неблаганну косу. А на марність їх зусиль важким вироком падають архаїзовані фрази: «Ти хочеш скригтися у полі чи городі? Де б ти не був, він прийде і зотне тебе».

Перекладачка не допускає спаду напруження і в наступній строфі — про мужика, кобзаря і царя (тій, де в Шевченка Косар «приспівує»). Тут Войнич ламає фрази між рядками, що створює ефект конвульсій і

схлипування; потім відсікає від строфи один рядок — вкорочує її.

Остання строфа. Знову мотив жаху: «Та коса і мене знайде, зіщуленого самотньо...»; за цим — залізо грат, блискавичний удар, ціпенючий забутий труп і темрява. Переклад закінчується словом «темрява»... Згадаймо закінчення оригіналу: «не пом'яне» — у перекладі нема містка до живих.

Так, пропущений крізь призми національних традицій та часової специфіки англійської поезії, відбитий в дзеркалах літературної особистості та моментального сприймання Етель Войнич, — Шевченків «Косар» став на грані перекладу й переспіву.

Перекладений на українську мову віршами, із збереженням стилістичних особливостей Войнич (але без її поетичної експресії), «Косар» Войнич звучатиме так:

По полях косар іде,
Ряд у ряд тяжкі покоси
Горами кладе.
Де проходить — земля виє,
На морях луна гуде.

Цілу ніч аж свище ця
Косовиця без кінця,
Бо косар не спочиває.
Помантачив — знов у путь;
Тихо. Цить! Уже він тут..

Цить.. чи бачиш: не зважає,
Що у муках хтось хапає
Голими руками косу,—
Тне! І де б не був ти, скосять,
Скосять — не мине.

Пан, кріпак, злидар, вельможа
І співець бездомний — всі,
Всіх в покоси — гори вложить,
Самого царя — також.

Та коса й мене знайде
У тісній тюрмі... Крізь грати
Тверді — вдарить! І сконати
Там, забутому, мені
В самотині й зимній тьмі,

ВІД ІМЕНІ ПОКОЛІННЯ

Вольфганг Борхерт помер в листопаді 1947 року в Швейцарії у Базелі, куди зараз часто приїздять у справах і для відпочинку із Західної Німеччини колишні діячі верхівки фашистської імперії. Може, серед них буває і той гітлерівський юрист, який засудив Борхерта до смертної кари за «антидержавні» думки в листах і приватних розмовах.

Цього юриста і його поплічників, мабуть, мав на увазі відомий публіцист Курт Хірш, який у книзі «Знову приходять нацисти?», що вийшла у західнонімецькому видавництві «Курт Деш», розповідав про реваншистів всіх мастей, серед яких є міністри ФРН, колишні і ті, що зараз стоять біля керма, генерали бундесверу, високі чини західнонімецької поліції, юстиції, газетні магнати, політичні діячі й цілі партії на кшталт неофашистської «націонал-демократичної» партії Німеччини.

Це ті люди, проти яких на політичній арені застерігав

палкий і мужній нонконформіст¹ — Вольфганг Борхерт «Ніколи не розповідай своїм дітям про священну війну; кажи правду, правду багряню, як кров, як спалахи гарматного вогню, як зойки жаху!..» — заповідав молодий письменник.

Навесні 1945 року, коли вся Німеччина була вкрита їдким димом пожеж, коли кістяки будинків дивилися на світ чорними проваллями вікон, коли лани були зорані бомбами і на городах як опудала стояли розбиті танки, дорогами йшли тисячі голодних, обдертих, покалічених людей у сіро-зелених шинелях. Ще недавно вони були солдатами звияжної армії, що завойовувала світ, а сьогодні стали тільки безпорадною юрмою смертельно стомлених істот. Ніби мурахи, вони вперто просувалися додому, до рідних, що не знаючи про те, що багато з них вже не мають домівок, що вони не знайдуть на батьківщині нікого й нічого,

¹ Нонконформіст — людина, яка не бажає пристосовуватися до політики правлячих кіл.

що вони вже нікому не потрібні. І серед цих тисяч колишніх солдатів ішов і Вольфганг Борхерт, ще майже хлопчик, але вже з покаліченими тілом і душею. Ще в перші роки війни він прозрів, відчув ненависть до фашистського ладу, який перетворив його батьківщину на концтабір, на казарму, де, як він писав, «через кожні десять метрів стоїть свиня-есе-сівець». В армії він переконався, що далі так тривати не може. Вже тоді він передбачає катастрофу, але жахлива трагедія всієї нації, свідком якої він став, повернула йому душу. Хто в цьому винний? Треба його знайти і викрити перед усім народом, треба затаврувати злочинців, які занапали його Німеччину!

Він писав від імені молодого покоління, обдуреного і підло зрадженого. Його твори були зойком відчаю й обурення, в них бриніли біль за людину і любов до неї. Він одним з перших у Німеччині сказав, що війна виникає не стихійно, що це не фатум, а справа злочинних людських рук. Одним з перших він палко й переконливо заявив, що вона не мусить повторитися і що тільки люди можуть їй запобігти.

Хто ж такий цей безза-
стережний нонконформіст
Вольфганг Борхерт?

Письменник народився 20
травня 1921 року в Гамбур-
гу в сім'ї вчителя. Вже в 15
років він захопився літера-
турою, писав вірші, мріяв
про сцену. Але навколишній
«брутальний світ насильства
і мундирів, який знищує
все прекрасне», був надто
далеким від його мрій, і з
молодих літ Борхерт став до
нього в опозицію. Природно,
що він потрапив у поле зору
гестапо, і таємна поліція
вже до кінця стежить за
ним.

У 1941 році Борхерт по-
трапив на фронт. Він розу-
мів, що настав час випробу-
вання — людина перевіря-
ється, чи гідна вона звання
людини: дехто стане вбив-
цями, а дехто їхніми жерт-
вами. «Гепер, коли ми одір-
вані від наших книг і кар-
тин, мусить з'ясуватися, чи
недарма ми їх читали і ди-
вилися, чи справді вони да-
ли нам щось, чи ж, може, ми
просто гаяли час...», — пи-
сав він у ті дні.

Під Смоленськом Борхер-
та було тяжко поранено. І
просто з шпитального ліжка
хворий Борхерт потрапив до
нюрнберзької тюрми. Засу-
джений до страти, він про-
вів на самоті в маленькій ка-
мері шість страшних тиж-
нів, але за щасливим збігом
обставин смерть замінили
штрафним батальйоном. Та
поранення, тяжка хвороба і
тюрма спричинилися до то-
го, що лікарі змушені були
признати його не придатним
до стройової служби і тому
його направили актором у
фронтний театр.

Але буквально напередодні
від'їзду на нього знову
донесли. Інформатор пові-
домляв про його жарти і
анекдоти, які стосувалися
особи самого фюрера, про
гостру сатиру на доктора
Геббельса, яку він одного
разу розіграв перед товари-
шами. От чому в січні 1944
року Борхерт знов опинився

в тюрмі. Цього разу вже в
Моабітській — в Берліні.
Його засудили до дев'яти мі-
сяців ув'язнення. Весь цей
час він пише, талант його
мужніє, але, на жаль, біль-
шість творів, написаних в
той період, до нас не дійшли.

Тим часом фронти «то-
тальної війни» потребували
дедалі більше гарматного
м'яса — і навіть не придат-
ного до стройової служби,
«неблагонадійного» Борхер-
та послали на західний
фронт. Тут він потрапив у
полон, але його відпустили,
і він повернувся до рідного
Гамбурга. Розуміючи, що
він приречений, що хвороба
його невиліковна, Борхерт
розпочав самовіддану твор-
чу роботу. Йому дуже бага-
то хотілося висловити, а ча-
су лишалося надто мало.
Незважаючи на голод і хо-
лод, долаючи біль, письмен-
ник гарячково працював, і
кожне його оповідання було
справжнім подвигом в ім'я
любові до людини.

Генріх Бель у післямові
до збірки вибраних опові-
дань Борхерта, яка вийшла
у ФРН в 1956 році, писав:
«Борхерт — жертва війни;
після того як відгрімилі по-
стріли, у нього залишалося
зовсім мало часу, щоб ска-
зати всім тим, хто вижив і
хто вже встиг вкрити мину-
ле фальшивою позолотою
благодущності, все те, чого
не могли сказати знищені
війною, — а до них належав
і сам Борхерт, — сказати,
що спокій, незворушність і
«мудрість» вцілілих, їх кра-
сиві слова — це тільки об-
луда, і притому найбільш
гідка з усіх, які існують на
світі».

Впродовж двох років
прикутий до ліжка письмен-
ник створює понад п'ятде-
сяти оповідань і нарисів,
близько тридцяти віршів і
п'єсу, яка є вершиною його
творчості. Він сподівався,
що встигне ще написати ве-
ликий роман. Але доля по-
ставила безжальну крапку.
Творчих сил у нього було ба-

гато, але людські сили ви-
черпувалися. Хвороба про-
гресувала, медицина вияви-
лася безсилою, друзі пере-
везли його до базельської
лікарні св. Клари, де він і
помер.

Борхерт мав можливість
по-справжньому присвятити
себе літературній праці тіль-
ки на протязі цих двох ко-
ротких років — з осені 1945
до осені 1947 року. Біль-
шість його творів були на-
писані за дивовижно корот-
кий час. Наприклад, п'єса
«За дверима» — за вісім
днів, оповідання «Кульба-
ба» — за один день і т. д.
Але попри ці нечувані темпи
письменник не знижував ви-
могливості до себе. Перед
нами щось на зразок пере-
моги над об'єктивністю
фізичного часу. Збільшуючи
тривалість кожної секунди,
Борхерт зумів немовби роз-
тягти її й вкласти у відпу-
щені йому дні і тижні ціле
творче життя. На роботу, на
яку, за звичайних умов,
можливо, треба було б ви-
тратити десятиріччя, тут ви-
трачалися дні, і з кожним
таким днем мужнів талант
письменника, вдосконалю-
валася його художня май-
стерність. Більшість його
оповідань і особливо п'єса
«За дверима» заслуговують
найвищої оцінки, причому
без будь-яких знижок на
особливі умови.

П'єса «За дверима» —
найбільший твір Борхерта.
Назва її символічна. Тисячі
солдатів, які повернулися,
не знайшли свого дому, ро-
дини, не знайшли місця в
житті. Вони опинилися за
дверима життя, стали ніко-
му не потрібними. Колишній
унтер-офіцер Бекман повер-
тається додому, де його ні-
хто не чекає. Дитина заги-
нула під час бомбардуван-
ня, у дружини — новий чо-
ловік. І ось перед нами
«один з тих, хто більше не
може, один з тих, хто у від-
чай кидається в Ельбу». Але
ріка не приймає його, вики-
дає назад, на берег, в життя.

Хай ще раз спробує пристосуватися. І колишній унтер-офіцер намагається розібратися в тому, що трапилося з ним, з його країною. Його переслідують спогади про одинадцятьох жінок, що стали удовами в ту хвилину, коли Бекман виконав наказ полковника. І він приходить до полковника за відповіддю. З жогом він бачить, що понад дві тисячі загублених полковником солдатів не обтяжують сумління цього солдата, не заважають йому спокійно спати і весело жити. Пристрасну філіпіку Бекмана він сприймає як жарт, яким колишній солдат хоче розважити його.

«Ви добре спите, пане полковнику? Тоді вас не обтяжить, якщо до ваших двох тисяч я додам ще відповідальність за моїх одинадцятьох. Ви можете спати, пане полковнику! Чи можете ви взагалі жити, пане полковнику, чи можете ви хоч хвилину жити, не волаючи?!»

Бекман намагається влаштуватися на роботу в кабаре. Але він виконує трагічну пісеньку, яка лякає хазяїна. Той одмовляє йому із словами: «Адже мистецтво не має нічого спільного з правдою! На правді далеко не поїдеш. Кому зараз заманеться слухати правду?»

До кого б Бекман не приходив, що б не робив, все обертається нісенітницею. Останньою краплею стає повідомлення про самогубство його батьків, які не витримали тяжкого життя. П'єса закінчується пристрасним монологом, що висловлює глибокий відчай і безвихідь тисяч Бекманів.

«Що ж, мені й далі вбивати самому і дозволяти вбивати себе? Куди мені подітися? Як мені жити? З ким? Для чого? І взагалі, куди нам подітися в цьому світі? Нас зрадили! Ганебно зрадили!.. Що ж ви мовчите? Чому ж ніхто не дає відповіді?»

У п'єсі реальність переплетена з фантазією, дійсність із сном, інколи важко прокласти між ними чітку межу. Але сюжет побудований на реальній дійсності, страшній дійсності повоєнної Німеччини. Письменник не міг спокійно писати про неї. Він ніби кричить про цю дійсність разом з героєм. Тому п'єса насичена символічними й гротескними образами війни, смерті, життя, мова її пристрасна, схвильована, з умисними повторами, риторичними вигуками й запитаннями, сповненими трагізму.

Все це зробило твір Борхерта неперевершеним за силою емоційного впливу. Він не може залишити глядача байдужим.

Тим часом на Заході повоєнної Німеччини було надто багато людей, які не бажали і чути про минуле, не хотіли тривожити своє сумління, розбуркувати в глибині своєї свідомості почуття провини. Тому Борхерт в підзаголовку написав: «П'єса, котру жоден театр не схоче поставити і ніяка публіка не схоче дивитись».

На щастя, пророцтво Борхерта не справдилось, знайшлися глядачі, які з захопленням дивилися п'єсу, і театри, які багато разів її ставили. 13 лютого 1947 року відбулася її перша радіопостановка. Вона викликала зливу захоплених, схвильованих листів, багато людей спеціально приїздили до Гамбурга, щоб побачитись з автором і поговорити з ним.

«...Залишайся на обраному тобою шляху, пиши для нас, для твоїх товаришів, пиши для тисяч Бекманів, для покинутих і забутих, для тих, хто, повернувшись на батьківщину, не знайшов батьківщини...», — писали Борхерту зворушені слухачі радіопостановки.

Саме виходячи з поетики Борхертової п'єси, критики часто-густо пов'язували йо-

го творчість з експресіонізмом. Вона й справді багато в чому пов'язана з експресіоністами — з Геймом, з Траклем, Газенклевером, з молодим Бехером і Леонгардом Франком. Насамперед помітна схожість історичних ситуацій. Як відомо, експресіонізм виник в літературі як течія, що в новій, більш бурхливій і динамічній формі висловила почуття і проблеми, які хвилювали ліву інтелігенцію початку сторіччя. Коли імперіалістична війна сколихнула весь світ, письменники не могли більше в спокійній реалістичній манері висловлювати гнів і обурення, що сповнювали їх. Тому їм властиві патетичність і гранична суб'єктивність експресивного відтворення дійсності. Їх герої не говорили, а проголошували, обурювалися, бурхливо, навіть хворобливо реагували на те, що відбувалося довкола них. Ця збудженість, надзвичайна емоційність, схвильованість досягалися засобами стилістичної фрагментарності, повторів, а також дещо абстрактної, різко контрастної гротескності образів і т. д. Зрозуміло, що й Борхерт не міг спокійно й стримано писати про війну, про страшні її наслідки. Він був для цього надто схвильований, а до того ж ще дуже молодий і вразливий.

Бекман, герой п'єси «За дверима», постійно бачить уві сні якусь істоту, яка грає на величезному ксилофоні з людських кісток. Замість рук у неї протези, що нагадують ручні гранати. Вона гладка, жирна і від напруги пітніє, але пітніє кров'ю, що двома струмочками стікає по боках її штанів. І через це потвора стає схожою на генерала з лампасами. «Як генерал! Жирний, кривавий генерал!».

Такі і подібні образи у Борхерта (наприклад, персоніфікація річки Ельби в цій самій п'єсі або абстракт-

но-гротескна фігура катеринщика в оповіданні «Довгою, довгою вулицею»), безумовно, якимось пов'язані з поетикою експресіонізму. Але в системі борхертової поетики вони відіграють зовсім іншу роль, мають функції, дуже відмінні від експресіоністських прийомів.

Оповідання «Довгою, довгою вулицею» — це, як часто буває у Борхерта, немовби зойк душі, що не може знайти собі спокою. Власне, сюжету тут нема. Вулицею йде людина. Зовні вона не дуже відрізняється від інших перехожих. Але тільки зовні. Це вже давно не пан Фішер, не людина, а тільки колишній лейтенант Фішер. Він повільно прямує до трамвая в кінці сірої, довгої вулиці. І пройти цю вулицю дуже важко, вона нескінченна, як життя. Він ледь плентається, він знесилився від голоду, тільки його мозок гарячково працює. Фішер пригадує, пригадує... «57 поховали під Воронежем. Ці 57 нічого не передчували — ні до, ні після того»¹.

Це найгостріший, найхворобливіший спогад Фішера. Він проходить через усе оповідання — до 80 разів повторюється цифра 57. 57 чоловік з його роти, у смерті яких він відчуває себе безпосередньо винним. Але це не єдиний спогад. На нього нашаровуються, навколо нього рояться інші, і всі просякнуті почуттям провини.

Нескінченно довгою вулицею йде охоплена розпачем людина. І, мов у гарячкості маренні, те, що вона безпосередньо бачить, перемішується із спогадами, з подіями минулого. Картина виходить досить калейдоскопічна, але не туманна. Навпаки, асоціативні сполучення минулого й сучасного перетворюються в сполучення причини й наслідку.

Ось йде мати з дочкою. «У маленької дівчинки тонкі, як пальці, ноги, як пальці взимку: тонкі, червоні, синюваті, такі тонкі! Ноги рухаються: лівою, два, три, чотири. Маленька дівчинка безперервно говорить, а Фішер крокує поруч, а вона весь час повторює й повторює: боже, дай мені супу. Боже, дай мені супу. Тільки ложечку, тільки ложечку. Тільки ложечку. У матері волосся мертве. Давно мертве. Мати каже: бог не може дати тобі супу, ніяк не може. Чому бог не може дати мені супу? Бо в нього нема ложки. Ложки нема».

Цей образ переплітається з образами воєнних зим, солдатів, з мотивами смерті. Тут ніби зібрано все, що зробило цю маленьку дівчинку — дитину німецької катастрофи — голодною і знедоленою, що завело все це післявоєнне життя в таку безвихідь. «Чому бог не може дати мені супу? Бо в нього нема ложки. Ложки нема». І образ цей звучить як звинувачення.

Нещадно звинувачує Борхерт батьків, вчителів, пасторів, що допустили цю страшну бойню, що не повбивали генералів тоді, коли ті все розпочинали. Слід відзначити, що саме ця беззастережна ненависть до своїх генералів особливо властива Борхерту-нонконформісту. А інтернаціоналізм Борхерта виразно відчутний і в цьому оповіданні, і в оповіданні «Раді», і в оповіданні «Війна завдала і йому чимало горя», де він з такою симпатією висловив свою повагу до російського народу, свій біль за російських жінок, які втратили на війні дітей:

«А потім у російських будинках інколи побачиш обличчя бабусі... Старе жіноче обличчя, пергаментно-жовте, як хустка на її голові, і обличчя це світило, немов вогник лампадки, з дальнього кута кімнати над тими, що

хропіли... Саме таке пергаментне старече обличчя, що здригається від залпів гармат, ввижається потім людині все життя в усіх лілових темрявах. Закривавлене, спантеличене вбивчим вогнем, темне від нічних сліз жіноче обличчя...»

Але цікаво, що Фішер розмірковує про такі речі без гніву, майже байдуже. Він не обурюється, адже він — людина, що смертельно втомилася, людина, яку переслідують гнітючі спогади. До того ж він і не бачить виходу. Проте з цього зовсім не випливає, ніби Борхерт не прагнув викликати почуття гніву і протесту. Фішер не обурюється, але обурюватись мусить читач.

Вже в цьому помітна відміна манери Борхерта від поетики експресіонізму. Її автор і її герой прямо говорили про своє страждання і свою ненависть, вони декларували своє почуття і певною мірою нав'язували його читачу. Тим часом у Борхерта, як бачимо, герої зовні часто спокійні, навіть байдужі, автор оцінює події зсередини, через сприймання героя, через його свідомість, як правило, травмовану, хвору. Такий герой не здатний голосно обурюватися, в нього надто «тихий голос». Але весь плин його думок отруєно спогадами про війну.

Здавалося б, такі новели Борхерта, як «Хліб», «Кухонний годинник», «Адже вночі пацюки сплять», «Можливо, в неї також рожева сорочка», написані в зовсім іншій манері, ніж оповідання «Довгою, довгою вулицею». Але ось що пише Бель: «Внутрішня схвильованість і зовнішня байдужість — саме це і є для письменника чайвищою відповідністю між формою і змістом. Прикладом такої відповідності може бути оповідання Борхерта «Хліб»: це документ, протокол, складений людиною, що переживає голод,

¹ Цей уривок див. у перекладі Н. Андрианової, «Всесвіт» № 7, 1965, стор. 104.

але водночас майстерне оповідання — безсторонне й гранично стисле, де висловлено все і де немає жодного зайвого слова».

«Хліб» — це ще одна прекрасна сторінка людських стосунків, загострених і доведених до краю незвичайністю обставин. Війна. Голод. І в поведінці подружжя, яке прожило довге життя разом, в такий момент з'являється щось нове, хоч, здавалося, вони вже знають одне про одного все. Жінка — більш благородна і щиросердна. Скільки делікатності вона виявляє, коли бачить, що він уночі потихеньку бере її хліб! Благородні людські почуття перемагають муки голоду. Оповідання написане стриманою лаконічною мовою, майже без авторських коментарів. Але скільки людських почуттів зібрано на цих двох сторінках — і сором, і розгубленість, і благородство, і брехня — ціла гама. Так, визначення Беля — «внутрішня схвилюваність і зовнішня байдужість» — дуже влучно характеризує одну з властивостей борхертовської прози, властивість, яка рішуче відрізняє його творчість від творчості експресіоністів.

«Читаючи «Хліб», — писав Бель, — ми розуміємо, як багато ще міг зробити Борхерт; це маленьке оповідання варте багатьох розумних міркувань про голод у післявоєнні роки, більш того, воно є блискучим зразком короткого оповідання, написаного в певній манері, в тій манері, коли письменник діє не методом нагнітання або роз'яснення всім відомих моральних істин, а правдиво оповідає і тим самим зображує дійсність».

Якщо в оповіданні «Довгою, довгою вулицею» читач зіткнувся з суцільним потоком свідомості лейтенанта Фішера, то в «Хлібі» автор якось відділився від героїв, він ніби спостерігає їх з

якоїсь відстані. Ми бачимо тільки їх обличчя, їх вчинки, чуємо їх слова.

«Коли наступного вечора він повернувся додому, вона підсунула до нього чотири скибочки хліба. Раніше він одержував тільки три. — Можеш з'їсти всі чотири, — сказала вона, відходячи від лампи. — Мені однаково цей хліб якось шкодить. З'їж краще ти зайвий шматочок. Мені цей хліб якось шкодить».

Вона помітила, що він низько схилився над своєю тарілкою. На неї він не дивився. В цю хвилину вона співчувала йому. — Так не можна, адже тобі залишається тільки дві скибочки, — сказав він, не відриваючи очей від своєї тарілки.

— Що ж із того? На ніч мені шкідливо їсти хліб. Іж, їж.

Минув якийсь час, перш ніж вона знову сіла до столу, ближче до лампи».

Слова і вчинки у Борхерта інколи покликани приховувати справжні наміри. А обличчя — обличчя інколи доводиться ховати від надто яскравого світла лампи, щоб інший не прочитав гіркої правди в твоїх очах. І тоді на допомогу Борхерту приходять підтекст — те, що написано між рядків, у сполученні слів, у тому, як вони поставлені. «Тепер вони стояли один проти одного в нічних сорочках. Вночі. Опів на третю. В кухні». Адже це — зойк, тільки німий.

Хоч трагічно короткий творчий шлях Борхерта не можна поділяти на періоди в традиційному значенні цього слова, оповідання, що їх він написав наприкінці 1946 і в 1947 р., зокрема «Хліб», «Адже вночі пацюки сплять», «Кухонний годинник», «Різдяні дарунки», безумовно, являли собою якийсь новий етап. На цей час вже більш-менш певно склалася борхертовська проза, виявилися її специфіка і неповторність.

Бель звернув увагу на одну цікаву властивість творчості Борхерта — на його предметність, граничну конкретність. Так, Борхерт перетворює скибку хліба на страшну проблему. Об'єкт зіткнення двох близьких людей. І ця проста ситуація зростає в узагальнену картину голодної повоєнної Німеччини, картину, яку ми ніби бачимо і тому так гостро переживаємо разом з героями.

«Діяльність мистецтва, — писав колись Л. Толстой, — базується на тому, що людина сприймає слухом або зором вислів почуття іншої людини, здатна відчувати ті самі почуття, які відчуває людина, що висловлює своє почуття».

Саме так писав Борхерт. Але експресіоністи писали по-іншому. Коли, наприклад, Л. Франку в книзі «Людина добра» (1915) треба було засудити світову бойню, він примусив свого героя проголосити:

«Пролилася кров десяти мільйонів вбитих. Сорок мільйонів літрів гарячої людської крові... Вона могла б на цілий день замінити величезні водяні масиви Ніагарського водоспаду і, падаючи з висоти, забезпечити електричним струмом величезне місто... Всіх вагонів і паровозів усіх пруських залізниць не вистачило б, щоб одразу вивезти тільки голови десяти мільйонів вбитих».

Здавалося б, що може бути жахливішим? Але образ цей не вражає. Він занадто абстрактний. Кров, яка обертає лопаті турбін, ніби перетворюється в фізичну субстанцію і віддаляється від живого почуття. Це — типово експресіоністський «космічний» образ. Борхертів образ натомість реалістичний, по-толстовськи вражаючий. Проте Борхерт не тільки спадкоємець традицій, він сміливий новатор, художник, який гостро відчу-

вав сучасність. Саме з двох розглянутих нами ліній його прози — нервового внутрішнього монологу оповідання «Довгою, довгою вулицею» і стриманої, але насиченої підтекстом протокольності «Хліба» — народився найновіший прогресивний антифашистський західнонімецький роман, одне з визначних літературних явищ другої половини ХХ століття. Письменники «групи 47» — Генріх Бель, Гердт Ледіг, Ганс Вернер Ріхтер, Міхаль Хорбах, Пауль Шаллюк та інші мають всі підстави вважати себе його учнями і продовжувачами. Він першим виступив від імені їхнього покоління, а вони перейняли естафету. На місці колишніх руїн зросли хмарочоси, вже нема голодних дітей «з тонкими, як пальці, ногами», але у бога, як і раніше, нема ложки, щоб втамувати душевну спрагу обдурених, зраджених людей, яких і далі зраджують. Бель і Шаллюк, Гайзер і Грасс ставлять у своїй творчості ті ж самі проблеми свого покоління, — покоління, що його мучить тривожне передчуття нової катастрофи. Як і Борхерт, вони пишуть свої книжки і для молодшого покоління, щоб воно дізналося про злочини своїх батьків і ні в якому разі не допустило їх повторення.

Борхерту за його коротке життя не довелося побачити нічого, крім страждань. Але він не втратив віри в людину. Його гуманізм виявився сильнішим за нацистські звірства і чорний відчай. Незважаючи на те, що в його оповіданнях інколи бринять

ноти безвиході й песимізму, вони просякнуті глибоким почуттям любові до людини, сподівань на щасливе майбутнє, на нове життя в містах і селах, вільних від голоду і страждань.

«...Це місто, в якому нема безоких і одноруких юнаків і нема генералів; це нове, чудесне місто, в якому всі бачать і чують одне одного і всі розуміють прості слова: *mon coeur, the night, your heart, the day, ніч, серце, день*», — писав Борхерт про майбутнє.

То будуть міста з новими сильними людьми. «Маленька людина» з її придушеною волею, з свідомістю, отруєною і спалженою, з безжально розчавленою людською гідністю стане фактом історії, минулого.

Борхерт часто звертався до теми «маленької людини», цієї жертви соціальної несправедливості. Він не тільки глибоко співчував цьому своєму героєві, але й прагнув викликати у читача ненависть до тих, хто насадив страх в душі Ісуса («Ісус відмовляється»), арештанта («Там і тут»), страх, який роз'їдає їхні душі, якого вони вже до кінця життя не можуть позбутися, який оволодіває їхнім розумом і волею.

В останні тижні життя Борхерт написав кілька публіцистичних творів, а також уславлені «Хрестоматійні історії». Стислі, гостросюжетні, точні, вони лаконічно, але виразно, як плакат, передають думку, ідею. Вони примушують читача замислитись, зробити певні висновки.

Публіцистичні речі Борхерта, такі як «Письменник», «Це наш маніфест», «Тоді лишається тільки одне», свідчать про його змуженілу, зрілу політичну свідомість. Він вже не тільки таврував тих, хто розпалював війну, не тільки оплакував жертви, але й закликав кожного до активної діяльності, до опору.

Знаменною рисою борхертового світогляду була повна відсутність будь-якої національної обмеженості. Для нього немає країни найкращої, міста найліпшого — для кожної нації, для кожної людини — своя батьківщина найкраща і найдорожча.

«Тому ми рідні тим, хто живе в Гарлемі, Марселі, у Сан-Франціско і Бомбеї, у Ліверпулі і Кейптауні», — писав Борхерт.

Він закликав поважати почуття і гідність інших націй, не забувати, що всі народи рівні.

Про війну багато писали, пишуть і ще довго писатимуть. Але значення Борхерта, великого художника, який підніс свій голос на захист людини, проти злочинів і насильства над нею, письменника, який, по суті, створив цілий напрямок в німецькій літературі, з часом зростає і буде зростати. Дуже шкода, що у нас його творчість мало відома, що на українську мову його твори майже не перекладалися. Хотілося б, щоб якнайбільше людей з ними ознайомилися. Борхерт рано пішов з життя, але залишив глибокий слід у великій літературі.

Ліричні поезії

ВАЛЕРІ ПЕТРОВ

ДОБРИ ЛИСТИ

Як світло буває на серці
Від добрих новин у листі!
На штемпель дивлюсь на конверті:
А скільки був лист у путі?

Я думаю: значить, учора,
Коли мене смуток боров,

Цей радісний лист крізь простори
До мене вже похапки йшов.

Це значить, що світ сумовитий
Лиш часом вигадаєш ти.
Облиште ж ви, люди, журитись —
Ідуть до вас добрі листи!

ПАВЕЛ МАТЕВ

ВІРШ

Ніколи я не був співцем дрібк,
Мене міщанський спокій не поборе.
Поезія — не чепурний вінок:
Обов'язок почесний і суворий.

В ній мірою усьому є слова.
Поет сьогодні на думки багатий

І широченні має він права:
Скарби, які створив, розподіляти,

Щоб мужність загорялася в серцях,
І чиста радість, і любов прозора.
Вірш — це присяга чесна і сувора,
В палких, вагомих складена словах.

ЕВСТАТІ БУРНАСКИ

ЗАПІЗНІЛА ТРОЯНДА

По ночах її глушать тумани,
Вдень холодні вітри-бусурмани,
Прилетівши сюди здалеки,
Вимітають останні листки.
Круг стебла вже земля замерзає

І навколо життя завмирає.
Лиш єдина вона на весь сад
До своїх незів'ялих принад
Привертає захоплені очі
І покинути клумбу не хоче,

Запізніла троянда, вона
Усміхається вітру одна.
Та хто ближче троянду розгляне,
Бачить інею срібні кайдани,
Що скували її пелюстки.
А між ними, немов зірочки,
Два кришталіки першого снігу
Заховались, сидять собі тихо,
Й холод, ворог сердець і квіток,
Леденить білину пелюсток —
Він цілує троянду самітну,

Хоч замерзлу, та юну й привітну...
Запізніла, замерзла краса,
Як життя у тобі не згаса
Від обіймів утомних і грубих,
Від цілунків холодних і згубних?
Як ти гоїш ті рани, що іній
І недосвіт тобі завдають?
Як, вмираючи в холод осінній,
Зберігаєш чарівність свою?

*З болгарської переклав
Марко ЗІСМАН*

ПЕТЕР УГУ

ВЕСНЯНЕ СНОВИДІННЯ

Він справді втіха для очей,
Букетик котиків оцей;
На стеблах дев'ятох тоненьких
Сидить їх сімдесят, сірених.
Та що це: вісім б'є годин,
І котики, всі як один,
Враз прокидаються від сну
Й зчиняють метушню страшну.
Подумай: сімдесят пушистих,
Це ж майже триста лап кігтистих!
Ось повисають на гардинах,
Стрибають по стільцях, картинах,

По етажерках, килимах,
По шафах і пуховиках.
Деруться кігтями цупкими
Вже по мені... Що вдієш з ними?
Вже чути нявкіт котенят
З письмового стола шухляд.
Жах! Сімдесят котів в кімнаті,
Скакають, нявкають, прокляті!

Чи спав я? Сон скінчивсь цю мить:
Букетик котиків стоїть!

ПОТВОРНИЙ СЛОН

Ви бачили того слона?
То був не слон, а дивина!

Він велетенський був на зріст,
А щодо ніг — мав цілих шість!
Так, був потворою навкруг
Він од хвоста до самих вух.

Там, де лопатки у тварин,
Краєчки крилечок мав він.
(Знайома всім така окраса
В міфологічного Пегаса).

А скільки вчених тих кумирів
Про всяких пише чудо-звірів
І утинає блискавичні
Перекиди зоологічні...

Якось наш слон в своїй мандрівці
!з другим коло цирку стрівся.
Той промовив: «Боже, боже,
На кого, родичу, ти схожий!»

«Тьху! — крикнув той. — Людська
мерзота!

Що слон я — це людська робота.
Не знав ні горя я, ні скрухи
І жив щасливо в ролі мухи.

Та люди — це ж ганьба страшна —
Зробили з мухи он слона!
І я потворою блукаю
По всіх кутках і ринках краю.

Вже по мені не упізнати,
Що рід мій — ніжний рід крилатий.
Не пізнає мене й глупак,
Котрий мене роздмухав так!

Я тоскно згадую часи,
Як був мушиної краси»...

З німецької переклав Марко ЗІСМАН

Учасники квартету «Ролінг-стоунс».

Гіппізи роблять татуїровку..

Кілька місяців тому лондонська поліція застукала «на гарячому» учасників досить популярного англійського молодіжного джазового квартету «Ролінг-стоунс». На квартирі в одного з них відбувався сеанс куріння маріхуани — наркотика, дуже поширеного нині на Заході. Двох джазистів Кіта Річарда й Міка Джеггера засудили до тюремного ув'язнення, проте незабаром їх було випущено під заставу в сім тисяч фунтів стерлінгів кожного.

Подія начебто не така вже й сенсаційна: хіба мало наркоманів викриває поліція в капіталістичних країнах? Проте далші події звернули увагу англійської (й не лише самої англійської) громадськості на одне дуже тривожне й небезпечне явище.

Не встигли згадані Річард й Джеггер вийти на волю, як у лондонському Гайд-парку, там, де відбуваються імпровізовані виступи вуличних ораторів, пройшла досить велика демонстрація прихильників «Ролінг-стоунс». До того ж прихильників не лише його виступів, а й наркоманії, на яку хворіють учасники цього ансамблю.

Демонстранти вимагали повернути 14 тисяч фунтів застави, а також дозволити курити маріхуану.

Проти демонстрантів було випущено загопи поліції. Та ніяких сутичок не сталося. Демонстранти зустріли поліцаїв не кулаками чи палицями, а... усмішками й квітами; замість зброї в їхніх руках були плакати.

«Діти з квітами», «діти-квіти» або «гіппізи», як їх ще називають, — суспільне явище, найбільш поширене в Сполучених Штатах. Проте і в Західній Європі воно набуває розмірів справжньої епідемії. Хто ж такі ці «гіппізи»?

— Ми побачили юнаків, одягнених у брудні, подерті штани — «джінси», пошматовані сорочки, побачили босонігих дівчат, немитих, нечесаних, нестрижених. Їм

За будь-яку ціну привернути до себе увагу!

по п'ятнадцять-вісімнадцять років, — розповідають журналісти. — Вони бліді, виснажені, під очима синці, обличчя сонні, гіппізи повільно тиняються вулицями або сидять похнюпившись. У руці тримають справжню або паперову квітку. Збираються вони переважно у Грінвіч-вілліджі, районі Нью-Йорка, що вважається центром місцевої богемі й студентства.

Там гіппізи сідають на газони великого скверу, лагідно всміхаються й крутять в руках квітки. Це підлітки, які «бунтують» проти суспільства, в якому живуть, в той спосіб, що вдягаються не так, як «порядні» люди. Вони натягають на себе драні светри й старанно забруднені сорочки, хлопці відрощують собі волосся мало не до пояса, дівчата розмальовують ноги татуїрковкою або фосфоресцентними фарбами, а на повіки наліплюють по три пари штучних вій. Всі вони вживають різноманітні наркотики, чим і пояснюється їхній сонний, байдужий вигляд.

Це переважно школярі, хлопці й дівчата із заможних родин. Вони повтікали від батьків і не ходять до школи. Таких можна зустріти тепер не лише в Нью-Йорку чи Сан-Франціско, а й у кожному великому американському місті. Їхня «філософія» — протест

проти суспільного порядку сучасних Сполучених Штатів. Вони протестують проти тої цивілізації, проти такого суспільства, яке не виключає воєн і злиднів.

Коли поліція наближається до них, вони спокійно підводяться, віддають поліцаям свої квіти й пересідають на сусідню лаву. Мешкають «діти-квіти» у руїнах старих будинків, збирають недоїдки, жебрачать, а на зібрані гроші купують наркотики.

«Дев'ятнадцяте сторіччя було непорозумінням, а двадцяте — це вже катастрофа» — таке гасло гіппізів.

«Діти-квіти» — явище порівняно недавнє. Вперше вони з'явилися роки зо три тому. Та про них вже існує ціла література, точаться дискусії у пресі, по радіо й на телебаченні. Засновано навіть спеціальне об'єднання батьків, які вивчають складне питання про те, чому їхні діти добровільно відмовилися від забезпеченого, можливого життя й стали волоцюгами. Вважається, що проблема гіппізів стоїть нині в американському суспільстві на третьому місці, поступаючись лише війні у В'єтнамі й негритянському питанню. Що ж до самих «дітей-квітів», то вони голосно заявляють про свій протест проти тієї ж війни у В'єтнамі, проти атомної бомби, проти автоматизації виробництва, проти монополій, проти всього «американського способу життя».

Американський журналіст Джон Бінгем, який протягом довгого часу вивчав проблему гіппізів, опублікував у газеті «Нью-Йорк таймс» статтю, де робить такі висновки:

1. Проблема сексу в США роздмухана до такої міри, що гіппізи обох статей на знак протесту

почали одягатися майже однаково й буває важко розібрати, хто з них хлопець, а хто дівчина. Вони називають один одного просто «людиною».

2. На знак протесту проти расової дискримінації вони не визнають різниці між кольором шкіри людини.

3. Гіппізи висунули гасло «краще любити, ніж убивати», відмовляються брати участь у війні у В'єтнамі, ухиляються від мобілізації.

4. У той час, коли приватно-власницькі інстинкти в США доведено до апогею, «діти-квіти» демонстративно відмовляються від будь-якої приватної власності й віддають іншим, на перше їхнє прохання, свої матраци, останні центи, навіть свої гітари.

5. На противагу гаслу «Час —

Група гіппізів.

Гіппізи носять сорочки з татунням от малюнкам на сінші.

то гроші» вони відмовилися навіть від годинників і живуть, зовсім не піклуючись про своє завтра.

6. Усупереч закону офіційного, благословенного церквою шлюбу, вони проповідують «вільне кохання».

Головна теза філософії гіппізів полягає в тому, що не треба жертвувати сьогоdnішнім заради завтрашнього дня. Вони намагаються забути про завтра, задурюючи собі голову наркотиками, заглушують свою свідомість шаленою джазовою музикою, танцями і монотонними піснями, що нагадують індійські релігійні псалми. У барах і ресторанах, де збираються гіппізи, створюється атмосфера якогось напівгіпнозу.

Гіппізи організують власні театрики, багато мандрують — з Сан-Франціско до Лондона, з Лондона до Амстердама, з Амстердама до Нью-Йорка й назад до Сан-Франціско. Один дев'ятнадцятилітній гіппі заснував навіть бюро

Так відбувається у гіппізів шлюбна церемонія.

подорожей з США до Західної Європи.

Суперечки між «дїтьми-квітами» й громадськістю часом ущухають, часом загострюються. Наприклад, зараз відбуває дев'ятимісячний строк ув'язнення видавець газетки гіппізів «Інтернешнл таймс» Джон Гопкінс, у якого поліція знайшла кілька сигарет з маріхуаною. Гопкінс зявив: «Мене посадили лише за пару сигарет. Але цим людям, які мене переслідують, взагалі не подобається моя поведінка. Коли я вийду на волю, вони знову кинуть мене до в'язниці».

У Лондоні поліція пильно стежить тепер за кожним юнаком, що має довге волосся й одягається в лахміття. Телефонні розмови активних гіппізів підслуховуються, їхні житла час від часу обшуковують. Кожен молодик, що поводить на вулиці занадто жваво, викликає підозру — чи він, бува, не викурив сигарету з маріхуаною.

Проте ці заходи не дуже впливають на гіппізів. Двадцятидев'ятитиїтній американський психолог Стів Ебремс, один із натхненників цього молодіжного руху, заявив недавно, що понад п'ятсот студентів і молодих викладачів Оксфорда систематично палять маріхуану. Ебремс стверджує, що таких, як вони, в одній лише Англії налічується десятки тисяч. Він організував в Лондоні, де живе тимчасово, спеціальні «курси» для гіппізів, на яких вчать умінню уникати поліцейських переслідувань.

«Діти-квіти» — це нове свідоцтво розкладу сучасного капіталістичного суспільства. Тисячі й тисячі молодих людей не бачать вірного шляху в житті — шляху класової боротьби проти світу неправди, експлуатації, насильства. І звідси таке хворобливе, потворне явище, як гіппізи, страшна гримаса сучасного Заходу.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЧУДОВИЙ СПОСІБ. Власник одного бару в приморському іспанському містечку Бенікарло, куди приїжджає багато туристів з Франції, повісив над входом таке оголошення: «Тут можна порозумітися по-французьки на мигах».

НА БЕЗРИБ'І... Щорічні змагання англійських рибалок в Ньюарку закінчилися. Судді вручили переможцю Джону Джелторпу почесний жетон і диплом найкращого рибалки. Переможець прийняв нагороду із змішаним почуттям гордості й подиву. Адже він витяг рибинку вагою лише в двадцять грамів, але інші учасники змагань взагалі нічого не піїмали...

ФУТБОЛІСТИ З КРАВАТКАМИ. У цілому світі, мабуть, немає такої футбольної команди, що грає в краватках. Виняток становить ірландська команда «Поргленд Роверс». Незвичайна екіпіровка гравців пояснюється дуже просто: один місцевий благодійник заповідав команді велику суму грошей з умовою, що команда завжди виступатиме в краватках.

СУД ШВИДКИЙ І ПРАВИЙ. У школах деяких західних країн існує така форма покарання: учень, що порушив дисципліну, повинен 50, а то й 100 разів написати речення «Я більш цього робити не буду, я завжди буду слухняний». Недавно в Чикаго суд розглядав справу про грубе порушення правил вуличного руху якоюсь місїс Джейн Грехем. Вирок було винесено блискавично. Обвинувачена повинна була сто разів написати речення: «В майбутньому я буду сумлінно виконувати всі правила вуличного руху». Суддя Сміт, який розглядав цю справу, впізнав у порушницї свою колишню вчительку.

Куточок сайгонського чорного ринку. Продаються консерви з американських військових складів.

А ці келехи зроблені з мідних гільз від артилерійських снарядів, також виградених американськими солдатами.

АЙСБЕРГ КОРУПЦІЇ

І американське військове командування у Південному В'єтнамі, і сайгонський маріонетковий уряд Нгуєна Као Кі видали вже чимало суворих наказів з приводу «чорного ринку», який так буйно розцвів у Сайгоні. Та все залишається по-старому. Чорний ринок не лише не зникає, але й увесь час розширюється.

У Сайгоні жартують, що тут можна протягом одного дня придбати стільки військового спорядження й матеріалів, що їх вистачило б для цілої американської дивізії. Цей жарт, власне, не є перебільшенням. За неофіційними даними, вартість товарів, які розкрадаються з американських складів та баз, обчислюється у мільйонах доларів.

«Вважають, — одверто писало агентство Асошіейтед пресс, — що близько 40 процентів американських поставок товарів і спорядження, призначених для військ США у Південному В'єтнамі, розкрадається злодіями, одягнутими у мундири армії США».

Крадуть буквально все — від продуктів харчування до різних видів зброї, все, що можна продати, вірніше кажучи, на що можна знайти покупця. Наприклад, з американського військового складу зник польовий генератор, пізніше його знайшли у власника нічного клубу в Сайгоні. Насоси для іригаційних пристроїв з успіхом використовуються на автостанціях для миття машин. Нещодавно встановлено, що цілий транспорт нітрату срібла, призначеного на медичні цілі, було ви-

крадено і перероблено на срібні злитки.

Американський тижневик «Юнайтед Стейтс ньюс енд Уорлд ріпорт» з цього приводу писав: «Тут, у Сайгоні, майже на кожному кроці можна побачити, які надзвичайні махінації робляться з товарами, що прибувають сюди із Сполучених Штатів».

Сайгонський чорний ринок має ту особливість, що торгівля тут ведеться цілком відкрито, незважаючи на безпосередню близькість будинку посольства США. Тут можна знайти все, що продається американським солдатам у спеціальних магазинах, але, звичайно, по значно завишених цінах.

Як же ставляться до цього американські керівні кола? Розповідають про такий випадок. Одного дня колишній посол США у Сайгоні Генрі Кебот Лодж вийшов на ранкову прогулянку. Неповдалік від посольства він потрапив на вуличку, вздовж якої тягнувся довгий ряд крамничок. Те, що посол тут побачив, вкрай вразило його. У кожній крамничці — пляшки з шампанським, шотландським віскі та іншими напоями, транзистори, магнітофони, фотоапарати, всі розміри сорочок, що їх носять солдати США, шкарпетки, білизна — все з американських військових складів.

Посол звернувся до американського військового командування і запропонував вжити заходів. Американське командування звернулося до сайгонського міністер-

ства економіки і запропонувало вжити заходів. Міністерство звернулося до поліції і наказало діяти. Загули сирени поліцейських машин, багато товарів було конфісковано. Винні сплатили штраф, а наступного дня все було по-старому, за винятком цін, які шалено підскочили вгору.

На сайгонському чорному ринку існує чітка спеціалізація. На головному ринку продаються товари військового призначення — від рюкзаків і солдатського взуття до апаратів для кондиціонування повітря. Ринок розташований саме навпроти будинку комісаріату поліції. В іншому районі Сайгона функціонує ринок продовольчих товарів, викрадених з солдатських і офіцерських їдалень і військових магазинів. Нарешті вздовж широкого бульвару, що веде до будинку інформаційного центру США, вишикувався ряд крамничок, які торгують сигаретами, цукерками й милом — теж все з американських військових складів.

Неабияку роль у цих спекуляціях відіграє сайгонський «уряд», його генерали. От хоча б нагадати так званий цукровий скандал. Уряд США в рамках своєї «економічної допомоги» виділив сайгонському режиму 10 мільйонів доларів для придбання цукру на міжнародному ринку. Гроші, отримані від продажу цього цукру населенню Південного В'єтнаму, мали поповнити сайгонський військовий бюджет. Цукор купили другого гатунку, але в Сайгоні його записали як першого і навіть вищого гатунку, розфасували у мішки без фірмених знаків і відправили на рафінування, хоча в цьому не було жодної потреби. Усе «рафінування» звелось до того, що цукор пересипали у мішки з написом «Made in Vietnam». На цій операції американські та сайгонські ділки заробили чималі гроші.

Час від часу сайгонська поліція повторює блискавичні операції на зразок тієї, яку було проведено на вимогу Генрі Лоджа. Іноді в цих операціях бере участь і американська військова поліція. Але вже наступного дня чорний ринок діє знову. Адже коріння цього явища залишається неушкодженим.

Чому? На це влучно відповів сайгонський кореспондент агентства Юнайтед пресс інтернешнл Майкл Файнсілбер: «Сайгонський чорний ринок — це лише маленька видима частина гігантського айсберга корупції, що панує у Південному В'єтнамі. Вона проникла і в середовище тих, хто мав би рішуче покінчити з цим злом. Тому вона тут така живуча, тому поширюється з кожним днем».

Один з перевертнів, що населяють країну коміксів, пройшовши крізь полум'я, скромний клерк перетворюється на могутнього, незборимого «Сатанакса»...

МІЛЬЯРД КОЛЬОРОВИХ ОБКЛАДИНОК

У довідниках сказано, що комікси, або «мальовані стрічки», — це серії малюнків з «балонами» (лаконічними текстами), пов'язані між собою певною сюжетною лінією. Та коли думаєш про їхній вплив на людину в сучасному капіталістичному суспільстві, мимоволі виникає уявлення, що комікси — це своєрідний світ, казкова імперія, населена химерами країна із своєю географією, історією, звичаями, політикою.

воно здається строкатим. Кого тут не зустрінеш! Середньовічних лицарів поряд з войовничими мешканцями Марса і Урана. Лютих гангстерів поряд з біблейськими персонажами. Таємних агентів поряд із жахливими вовкулаками. Та, придивившись уважніше до цієї публіки, неважко помітити, що всі вони — шпигуни й детективи, тарзани і ковбої, марсіяни і перевертні — надзвичайно схожі між собою. Їхні розумові здібності, як правило, вельми невисокі, мова бідна. В країні коміксів нерідко вживаються такі висловлювання: «Я не можу гаяти жодної секунди... Коливання детектора покаже мені шлях... Прокляття, в моєму розпорядженні лише кілька секунд...» Або таке: «Гадюки, подібні до тебе, не мають права жити. Їх розчавлюють...» Чи ще: «Ось що навчить тебе мовчати, коли тебе не питають!» І батіг робить «Зіфф!» І чується болісне «Ой!...» Взагалі, в «мальованих стрічках» дуже багато вигуків, що передають почуття болю чи гніву, та різних звуконаслідувань.

1. ГЕОГРАФІЯ:

Мільйони людських душ

«Територія» цієї «країни» величезна — вона охоплює мільйони й мільйони людських душ, переважно дитячих і юнацьких. Вона відкрита для всіх, хто хоче розважитися, забути про буденні турботи, про сіру й сумну дійсність: досить витратити кілька центів, сантимів чи пфенігів — і ти станеш учасником нечуваних пригод, карколомних подорожей у часі й

просторі, і для цього навіть не треба бути письменним!

На Заході нема, мабуть, такого газетного кіоску, де б не продавалися ці брошури в яскравих обкладинках. Більшість західних газет і тижневиків з номера в номер друкують «мальовані стрічки», спокушаючи читачів інтригуючим «Далі буде». Велетенська фабрика мрій працює на повну потужність. Тиражі найкращих книжок здаються жалюгідними у порівнянні з тиражами коміксів. Підраховано, що у Франції, наприклад, щомісяця видається до тридцяти мільйонів примірників цієї продукції, а у Сполучених Штатах — більше ста мільйонів. Отож щороку з'являється понад мільярд нових кольорових обкладинок!

Що являє собою населення країни коміксів? На перший погляд,

2. ІСТОРІЯ:

Спочатку була сирітка Енні...

То був час бурхливої монополізації американської преси, час запеклої конкурентної боротьби між газетними магнатами і гонитви за сенсаціями. Комікс став зброєю цієї боротьби, гачком, за допомогою якого газета привертала увагу читача. «Мальовані стрічки» почали відігравати дедалі більшу роль на кухні буржуазної преси. Про це красномовно

свідчить випадок, який згадує у своїй книзі «Редакція і політика» американський журналіст Кертіс Мак-Дуголл.

Десь у 30-х роках трапилося так, що «Чикаго трибюн» на деякий час перестала друкувати репортажі свого кореспондента з Китаю, де тоді точилася війна проти японських інтервентів. Шанхайський представник газети Клоуз висловив своє незадоволення редакції. Та йому відповіли: «Якщо ми кілька днів не будемо вміщувати ваші репортажі, то одержимо від читачів три-чотири листи. А коли ми три дні не публікували комікс «Маленька сирітка Енні», то одержали 40 тисяч листів...»

Протягом кількох десятиліть у «мальованих стрічках» розповідалося лише про сентиментальні або комічні історії (звідки й назва — «комікс»). Та ось у 1938 році американці Джеррі Зігель і Джо Шустер створили першу серію картинок про надлюдину — супермена. В цьому коміксі вже не було нічого комічного. Навпаки! «Твір» розповідав про цілу низку вбивств, пожеж, катастроф. Кров у ньому лилася рікою. Видавці, до яких звернулися Зігель і Шустер, вважали, що така нестримна демонстрація насильства викличе в читачів природну відразу. Нарешті фірма «Екшн комікс» наважилася опублікувати пригоди супермена невеликим тиражем. Сталося несподіване: книги розійшлися блискавично. І тоді в «індустрії» коміксів почався скандальний бум, що триває й досі.

У мільйонах копій на західному ринку з'являлися все нові й нові еманції жорстокого і нездоланного супермена. Спочатку то був

Док Севідж, потім — капітан Америка. З'явилася супервумен — дивовижна жінка із залізними руками й садистськими нахилами. З'явився супербой — меткий хлопчик, для якого вбивство стало звичайною справою. Потім «коміксів жахів» і «коміксів злочинів» ставав дедалі ширшим. Гра на низьких інстинктах перетворилася на золоте дно для фірм, що видають «мальовані стрічки». Між газетними концернами раз по раз виникала запекла боротьба за право публікувати той чи інший комікс-бойовик. Доля астрономічних прибутків од продажу коміксів вирішувалася в сутичках між конкуруючими фірмами. Відповідно до закону джунглів, перемагав сильніший. Загальний тираж «мальованих стрічок» невпинно зростав, а кількість видавців зменшувалася. Поступово майже всю цю галузь виробництва «масової культури» в США прибрало до рук велике монополістичне об'єднання «Комікс мегезін асошейшн».

3. ЗВИЧАЇ:

«Я не людина, а супермен»

У травні 1955 року на одній з вулиць Нью-Йорка сімнадцятирічний пуерторіканець Френк Сантана підійшов до чотирнадцятирічного Біллі Бланкеншіпа, витяг з кишені семизарядний пістолет «беретта» й вистрелив... «Безглуз-

Характерні ознаки «супервумен» — фізична сила і садизм.

Мода на комікси спонукала одну паризьку фірму створити отаку модель одягу з «мальованих стрічок».

дий і жахливий злочин», «Озброєний до зубів гангстер холодно-кровно вбиває школяра», «Кольоровий розбещений головоріз» — під такими заголовками нью-йоркської газети сповістили про подію.

Злочин був дивний: він здавався абсолютно безпідставним. Бульварна преса скористалася з цієї обставини, щоб зчинити расистський галас про «одвічні зв'язки інстинкти кольорових». Даремно захисник розпитував Френка про те, що спонукало його вбити Біллі. Юнак вперто мовчав. Тоді адвокат звернувся до відомого психіатра Фредеріка Уертхема і попросив його оглянути Сантану. Випадок зацікавив лікаря. Він вирішив дізнатися, чому психічно здоровий хлопець вчинив такий безглуздий, протиприродний злочин. І причину було знайдено, коли Уертхем відвідав матір Френка і та показала йому бібліотечку свого сина. Вона складалася виключно з коміксів. Серед них був і такий, де докладно описувався пістолет «беретта» і пояснювалося, як ним користуватися...

Цей факт, про який Уертхем розповів у своїй книзі «Коло злочинів», має багато спільного з трагічною історією версальського кіднапінгу (викрадення), що викликала чимало коментарів світової преси у грудні 1967 року. У підлітка Франсуа, що викрав і вбив семирічного хлопчика, теж було виявлено безліч книжечок з кольоровими малюнками. З них він вирізав слова і цілі фрази, щоб скласти листа з вимогою ви-

У коміксі, яким зачитувався молодий вбивця Френк Сатаніа, докладно пояснювалося, як користуватися пістолетом «беретта».

купу. З них дізнався про «технологію» кіднапінгу, яка примусила поліцію помилково вважати, що злочинці — досвідчені гангстери. І, нарешті, з них же він почерпнув і своє «життєве кредо»: «Мені хотілося довести, що я не просто людина, а супермен».

«Ця запаморочлива нісенітниця не така вже невинна, як здається», — зауважила якимось, маючи на увазі «мальовані стрічки», відома французька письменниця Франсуаза Саган. Звичайно, буде перебільшенням твердити, що «комікси жахів» — головна причина помітного зростання злочинності на Заході. Не меншу роль відіграють і такі засоби «масової культури», як телебачення, кіно, грамзаписи. Є й інші причини, цілий комплекс факторів, що випливають з умов існування людини в капіталістичному світі. Та не може бути сумніву в тому, що бізнес «торговців кольоровими обкладинками» став одним з цих факторів.

4. ПОЛІТИКА:

Кріс Тауер захищає «цивілізацію»

Ця стрічка називається «Патруль у джунглях». Місце дії: Південний В'єтнам. На першому малюнку бачимо трьох хоробрих американських вояків, ветеранів війни у Кореї, Кактуса Кейна, Дюка Ларсена і Майка Вільямса на відпочинку. Між ними відбувається така глибокодумна розмова:

— Дивна війна, Дюк. Половина населення не бере в ній участі.

— І країна теж якась незрозуміла...

Та ось дано наказ, і патруль прямує у джунглі — знайомитися з «незрозумілою країною» й шукати «червоних». Кактус, Дюк і Майк — гуманні хлопці: побачивши, що «тубільці» голодують, вони діляться з ними своїми консервами. А «червоні» уособлюють все зло, яке є на землі, вони навіть пристрілюють своїх поранених, і добрий патруль ховає одного з цих нещасних. Раптом чудова трійка помічає вдалині дим. «Захисники свободи» прискорюють крок... Так і є! Недаремно вони побоювалися: село знищено. Лишається тільки обмінятися лаконічними коментарями:

— Червоні знали, що село було за нас.

— Так, і вони знищили його напалмовими бомбами...

Виходить, премудрі автори «Патруля в джунглях» зробили велике відкриття! До цього часу весь світ (і в тому числі американська преса) одноставно помилявся щодо того, хто вживає напалм у В'єтнамі. Та прийшов патруль у джунглі — й істина торжествує!

Як бачимо, у світі коміксів не цураються політики. І не приходять політичних симпатій. Навпаки — висловлюють їх з чудовою безпосередністю. Негативні персонажі «мальованих стрічок» — це, здебільшого, негри, пуерториканці, араби, «комуністичні агенти» та інші «червоні». Вони, як правило, потворні, горбаті, одноокі, й не дивно, що білі суперменні, «захисники свободи» у В'єтнамі і в Конго, в Анголі і в Домініканській Республіці, нещадно переслідують їх, вбивають, вішають, спалюють на вогнищах.

«Мета наших коміксів — не політика, ми просто розповідаємо про веселі романтичні пригоди», — твердить американський худож-

ник Каберг, що зробив малюнки до стрічки «Історія зелених беретів». Зайва скромність! Від «Зелених беретів» містера Каберга, як і від «Патруля в джунглях», тхне політикою — політикою антикомунізму, расизму, агресії. Герой комікса Кріс Тауер захищає «цивілізацію» у В'єтнамі. В Сайгоні Кріса схопила група молодиків, що збираються видати його «червоним». Але Тауер легко обдурює «підступних азіатів». Він спромігся втекти, навіть не звільнившись від стільця, до якого його міцно прив'язали. І взагалі він завжди виходить сухим з води. Кріс Тауер ніби говорить довірливим американським юнакам: «Беріть з мене приклад. Не бійтеся їхати у В'єтнам...» А втім, хіба не служать тій же меті — вихованню вбивць для агресивних імперіалістичних авантур — і суто «аполітичні» комікси, що пропагують насильство і садизм, так би мовити, в чистому вигляді, без політичного забарвлення?

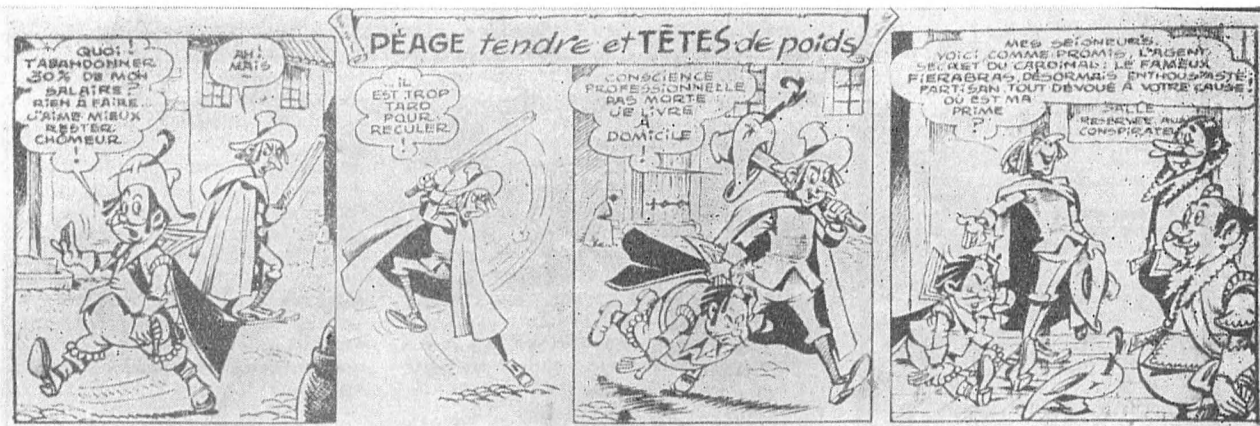
5. ПЕРСПЕКТИВИ:

Піф проти Сатаніка

Такий, він, світ масової «індустрії коміксів». Безглуздий і брехливий, розпусний і жорстокий світ людиноненавистництва, систематичного і цілеспрямованого отруєння мільйонів людських душ! Та чи означає це, що коміксові, як

Фотороман про Сатаніка — натуралістичне зображення тортур і смерті.

«Пригоди кавалера «Ф'єрабра»: сенс цього історичного роману в малюнках — гостра політична сатира на сучасну тему.

жанру, як засобові художнього відображення дійсності, слід винести суворий обвинувальний вирок? Ні, мабуть, не варто робити такі категоричні висновки. Передусім тому, що є комікси й комікси.

Хто не знає веселого і винахідливого, наївного і хитрого Піфа? У кого не викликали щирого сміху дотепні малюнки, що розповідають про тисячу й одну пригоду цього симпатичного песика? Його люблять діти. Подобається він і дорослим. Він однаково популярний у Франції і Радянському Союзі, у Великобританії і Бельгії. «Пригоди Піфа» — це теж комікс.

Ось уже двадцять один рік художники Хосе Кабреро Арналь і Роже Монтей щоденно публікують у французькій газеті «Юманіте» позначені безумовним талантом серії малюнків, що стали справжнім літописом життя простої трудової французької сім'ї. Піф, тітка Агата, дядько Сезар, хлопчик Тонтон, кіт Геркулес — все це живі образи, яким притаманні риси галлського характеру, вони змальовані з любов'ю, з теплим гумором. У комічних ситуаціях, які з винятковим лаконізмом зображують «батьки Піфа» Арналь і Монтей, оживають

буденні турботи і мрії рядового француза. У гумористичних малюнках про Піфа, розрахованих на те, щоб читач посміявся у хвилину дозвілля, часом помічаєш і полемічну стрілу, прозорий натяк на ту чи іншу злободенну проблему політичного і соціального життя Франції...

«Пригоди Піфа» — не унікальне явище. Не меншої уваги заслуговують, наприклад, серії малюнків про кавалера Ф'єрабра, що публікувалися в тижневику «Юманіте-діманш». Дія цього роману в карикатурах відбувається за часів кардинала Рішельє. Та насправді це гостра політична сатира на сучасну тему, що воскрешає добрі традиції Рабле і Вольтера. А італійський прогресивний тижневик «Віе нуове» в переддень п'ятдесятиріччя Великого Жовтня почав публікувати стрічку «Десять днів, що потрясли світ» — серію динамічних малюнків, які в популярній формі нагадують про героїчну боротьбу російського пролетаріату за встановлення влади Рад... Зусилля прогресивної преси Заходу спрямовані на створення якісно нової «мальованої стрічки», покликаної духовно збагачувати читача, виховувати у нього добрий художній смак. Ці твори — про-

мінь людяності й життєвої правди в темному царстві коміксів.

Верховоди великого бізнесу «масової культури» по-своєму теж дбають про перспективи розвитку жанру комікса. Закони зиску диктують їм пошуки «нового», чогось ще більш пікантного, ще більш приголомшуючого. Помічено, скажімо, що шаблонні малюнки починають набридати споживачеві. Що ж, є вихід! На ринок духовного ширпотребу якнайскоріше випускають фотороман, комікс у знімках. Адже засоби фотографії дозволяють вельми натуралістично показати на чорному фоні великим планом спотворені тіла... Супермен починає втрачати популярність?! Це теж не лякає спритних ділків. Вони випускають Сатаніка, зловісну таємничу істоту, яка, вбиваючи своїх ворогів, набуває їхнього зовнішнього вигляду. Витвір божевільної фантазії — це надійний бізнес, це «перспективно»!

Цілком ясно, що справжні перспективи для «мальованої стрічки» може відкрити лише її звільнення з-під влади «жовтого Диявола». Майбутнє комікса належить не Сатаніку, а нашому доброму знайомому Піфу.

М. ДЕРІМОВ.

АВСТРІЯ

Новий роман письменника-комуніста Отто Горна «Запитання Пілата» розповідає про боротьбу австрійських антифашистів проти гітлерівського панування в 1938—1944 роках. Автор твору був активним учасником цієї героїчної боротьби.

Газета «Фольксштімме», високо оцінюючи ідейно-художню якість нового твору Отто Горна, зазначає, що він актуальний і для сьогоднішньої австрійської дійсності. Адже провідною в романі є думка про те, що жодна чесна людина не може стояти осторонь боротьби проти фашизму й реакції. Нині, коли в Австрії відроджується неонацизм, коли західнонімецькі рваншисти мріють про новий «аншлюс», роман Отто Горна застерігає проти повторення минулого.

АНГЛІЯ

В театрі «Лірін» здійснено нову постановку п'єси Шоу «Дім, де розбиваються серця» в режисурі Джона Клементса, який виконує в п'єсі роль капітана Шотовера. Рецензент журналу «Ілластрітед Лондон ньюс» Дж. Тревін підкреслює, що режисер Д. Клементс створив дуже вдалий спектакль.

Сцена з вистави «Дім, де розбиваються серця». Капітан Шотовер — Д. Клементс, Еллі Ден — Сара Бейдел.

ФІЛЬМИ ФЕЛІКСА МАРІАШШІ

Фелікс Маріашші — один з найпопулярніших угорських кінорежисерів старшого покоління.

Фелікс Маріашші.

Фільми Маріашші «Анна Сабо», «Щастя Каталіни Кіш», «Літа без мрій», «Будапештська весна», «Карам-

ДВАДЦЯТЬ ЧОТИРИ ДЖОКОНДИ

«Підроблення творів образотворчого мистецтва перетворилося у Франції на справжню високорозвинену галузь промисловості», — твердить французька преса.

боль» та інші щоразу ставали визначними явищами угорської національної кінематографії.

Кореспондент польського журналу «Екран» розповідає про «творчу кухню» угорського режисера:

«Під час зйомок в студії Фелікса Маріашші панують цілковита тиша й зразковий порядок. Тут ніколи не буває простоїв, нічого не виправляють в останню хвилину, кожен учасник зйомочної групи точно виконує свої обов'язки. Режисер уважно стежить за зйомками і тільки іноді робить короткі зауваження операторам. Спочатку навіть створюється враження, що перед тобою не зйомки фільму, а театральний спектакль...

Фелікс Маріашші в студії ніколи не імпровізує. Він один з тих небагатьох митців, які, приступаючи до зйомок нового фільму, мають у своїй уяві вже завершений твір. Це — результат багаторічного досвіду і творчої інтуїції справжнього митця. Він вміє в кількох словах викласти акторові свої вимоги. Але при цьому він ніколи не обмежує актора, його ініціативи.

Вже двадцять років Фелікс Маріашші викладає в Будапештській Театральній Академії, він виховав не одне покоління акторів театру і кіно. Але він завжди залишається передусім кінорежисером — знімає фільми, сценарії до яких здебільшого пише сам».

Наприкінці минулого року в Парижі вибухнув новий скандал. Цього разу йшлося про дві бронзові скульптури недавно померлого Альберто Джакометті. Скульптури були відлиті у відомій паризькій майстерні, а придбав їх лондонський музей «Брукс Геллері». Скандал розпочався, коли експерти музею перевірили автентичність цих творів. Обидва виявилися підробками. Вдова Джакометті подала скаргу до суду.

В столиці Франції відбулася нарада з питань боротьби з фальсифікаціями творів мистецтва. В ній узяли участь

відомі мистецтвознавці, експерти, художники й директори музеїв з багатьох країн світу.

Як анекдот французька преса наводить пропозицію двох антикварів — учасників наради: хай, мовляв, відомі художники віднині залишають на полотнах поряд із своїми підписами відбитки пальців із фарби. Тільки цей спосіб дозволить раз і назавжди розв'язати проблему автентичності мистецького твору.

Промовці розповідали про численні й різноманітні методи фальсифікації, зачитували довгі списки підробок. Всесвітній розголос дістала справа техаського мільярдера Медоуза,

який минулого року придбав у Парижі п'ятдесят чотири картини сучасних художників. Експертиза встановила, що тридцять вісім з них — фальшиві.

Старий жарт про те, що «Коро намалював п'ятсот картин, з яких п'ять тисяч перебувають зараз в Америці», аж ніяк не втратив своєї актуальності. Найновіші статистичні дані свідчать про те, що після війни до Сполучених Штатів завезено 140 000 картин Ут-рілло, понад дев'ять тисяч творів Рембрандта, понад 110 тисяч — Ватто. В США налічується зараз двадцять чотири Джоконди. Майже всі підробки походять з Франції.

ЛОНДОНСЬКИЙ СИМФОНІЧНИЙ

Лондонський Симфонічний оркестр існує вже понад шістьдесят років. Як розповідають його ветерани, оркестр виник на початку ХХ сторіччя в купе експреса, що йшов з Манчестера в Лондон.

Кілька відомих музикантів відмовилися від послуг антрепренера Генрі

Вуда, який їх нещадно експлуатував, і вирішили заснувати свій оркестр. Першим диригентом Лондонського Симфонічного був Ганс Ріхтер, а після нього оркестром керували такі диригенти як Бруно Вальтер, Артур Нікіш, Едвард Ельгар, Гамільтон Гарті і Віллем Менгельберг.

Композитор Ріхард Штраус керував оркестром, коли виконувались його твори, а Зігфрід Вагнер — коли виконувались уривки з творів його батька.

Свій перший післявоєнний концерт у Лондоні дав з цим оркестром Леопольд Стоковський у 1957 році.

Лондонський Симфонічний оркестр вважається одним з найкращих в Європі.

Иде репетиція Четвертої симфонії Чайковського.

Розпочалися зйомки болгаро-італійського фільму «Галілео Галілей», що розповідатиме про життя великого італійського вченого.

Авторами сценарію є італійські кінематографісти Туло Пінелі й Ліліан Кавані.

Головні ролі в новому фільмі виконують відомі болгарські актори Георгі Калоянчев, Невена Коканова, Віктор Георгієв та інші.

Нещодавно відзначив своє двадцятиріччя журнал Спільни письменників Болгарії «Септември». На сторінках цього часопису друкувалися кращі зразки болгарської літератури — прозові твори, вірші, критичні матеріали.

У «Септември» дебютували багато відомих нині болгарських літераторів.

На сторінках газети «Литературен фронт» головний редактор «Септември» відомий письменник Камен Калчев пише:

«Ми намагаємося розвивати різні жанри в нашій літературі».

До 50-річчя Великого Жовтня газета «Литературен фронт» провела конкурс на кращий поетичний твір на цю тему. На сторінках газети постійно друкувалися присвячені знаменній даті вірші болгарських поетів.

Нещодавно журі оголосило своє рішення: першою премією відзначено вірш болгарської поетеси Дори Габе «Присяята», другу премію отримав поет і громадський діяч Ангел Тодоров, третю поділили поети Н. Антонова та Я. Димов.

ІНДІЯ

Нещодавно вийшла в світ збірка «Народний театр Індії», упорядкована Балвентом Гарджі, в якій подано детальний опис дев'яти найголовніших форм народного театру, що збереглися в країні й по сьогодні. Збірка багато ілюстрована фотографіями вистав індійського народного театру.

ІТАЛІЯ

Після тривалої перерви Жюльєтта Мазіна знову з'явиться на екранах. Вона гратиме у фільмі «Не дражнить москіта» — музичній комедії, яку знімає у Римі Л. Вестмюллер.

Кінорежисер Даміано Даміані, чий стрічки «Найманний злочинець», «Острів Артура» та інші мають успіх у глядачів, зараз знімає фільм «День сови», в якому знову розповідатиметься про сіцилійську мафію.

В головній ролі виступає Клаудія Кардінале, яка гратиме роль заміжньої жінки, чоловіка якої переслідує мафія.

Клаудія Кардінале і Даміано Даміані на зйомках «Дня сови».

«Італія, яку треба рятувати» — так називається унікальна виставка, яка експонувалася спочатку в Мілані, а потім в Римі. На ній було представлено понад вісім тисяч фотографій та інших документів, зібраних у різних містах і районах Італії великою групою молодих митців і архітекторів. Ці документи створюють жахливу картину занепаду музейної справи в країні, картину руйнування рідкісних пам'яток культури, безжалюгідного знищення того, що завжди становило гордість Італійської національної культури.

Як відомо, знайомий читачам «Всесвіту» роман Т. Лампедузи «Гепард» надихнув італійського режисера Луїніно Вісонті на створення чудового кінофільму під тією ж назвою. А нещодавно в сіцилійському місті Палермо відбулася прем'єра опери «Гепард». Музика — Анджело Мусно-молодшого, лібретто — Луїджі Скварціні, який є водночас і режисером-постановником.

КУБА

Тут побував один з провідних італійських кінорежисерів Франческо Россі. Після переговорів з дирекцією кубинського Інституту кіномистецтва Россі заявив представникам преси, що має намір зняти в співробітництві з кубинськими кіномитцями повнометражний фільм про полегло в Болівії героя Латинської Аме-

ОПЕРА «КВІТИ ХІРОСІМИ»

«Оперний композитор не обов'язково повинен звертатися до подій минулих століть, щоб знаходити справді драматичні колізії для своїх творів, — наша сучасність щедро дає їх йому чи не кожного дня». Ці слова належать Жану Курту Форесту, одному з

найвідоміших композиторів Німецької Демократичної Республіки, авторів опери «Квіти Хіросіми».

— Я прочитав дві книги шведської письменниці Едіт Морріс — «Квіти Хіросіми» і «Врожай Хіросіми», — розповідає Жан Курт Форест творчу історію своєї нової опери. — Ці речі справили на мене глибоке враження, і я поклав їх в основу свого твору.

В новій опері розповідається про трагічне кохання простого американця Сема, який приїздить до Хіросіми на запрошення однієї японської родини, до дівчини-японки, батьки якої вмирають од променевої хвороби.

П'ЕСА ПЕТЕРА ВЕЙСА

Петер Вейс закінчив нещодавно свою нову п'єсу про В'єтнам.

Петер Вейс.

Це твір так званого документального жанру в драматургії. Назва його німецькою мовою складається

з чотирьох десятків слів і розкриває, власне, ідею п'єси: «Розповідь про передісторію та події тривалої визвольної війни у В'єтнамі, як приклад, що підтверджує необхідність збройної боротьби пригноблених проти гнобителів, а також про спроби Сполучених Штатів Америки знищити основи революції».

«Моя п'єса, — сказав Вейс, — це уривок з історії, і її треба розглядати в історичному аспекті. Стилем своїм цей твір близький до «Слідства», але, на відміну від останнього, не статичний...»

П'ятнадцять акторів мають зображувати легендарних та історичних осіб. «Але, — каже Вейс, — не як живі характери. Було б абсурдом не скористатися із слів, виголошених свого часу політичними діячами. Отож я і використав цитати з промов та заяв Черчілля, Ідена, Даллеса, а також Ейзенхауера, Кеннеді, Джонсона. Їх голоси... можна буде почути в спектаклі».

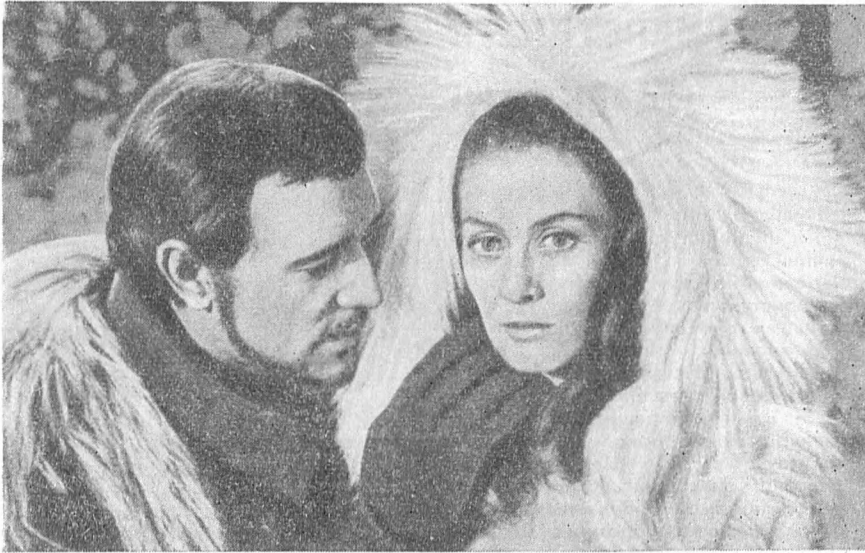
Сцена має бути зображенням географічних обрисів В'єтнаму. Зміст п'єси — історія В'єтнаму за 2000 років — від доісторичних часів до революції. Вона розкриває соціальні, економічні та політичні фактори, що привели до перемоги народу в ДРВ. Це перша частина п'єси.

Друга частина більш суперечлива. Вона починається з розповіді про американське рішення допомогти Франції придушити революційний рух народу. Закінчується п'єса словами наказу президента Джонсона про бомбардування ДРВ.

«КАМЕЛОТ»

Американський режисер Джошуа Логен зняв музичний фільм (так званий «м'юзикл») за мотивами старовинних англійських романів про рицарів Круглого Столу.

Кельтський вождь Артур був особою історичною, він брав участь у боротьбі кельтів проти англосаксів. Але автори романів про рицарів Круглого Столу мало-помалу перетворили його на легендарного короля англосаксів, який жив із своєю дружиною королевою Джіневрою в оточенні хоробрих рицарів у замку Камелот. У величезній залі цього замку стояв круглий стіл, зроблений ча-

рівником Мерліном, за ним рицарі розповідали королю про свої звитяжні бої. Найхоробрішим рицарем Круглого Столу вважався сер Ланселот, який таємно кохав королеву Джіневу, причому остання відповідала йому взаємністю. За Круглим Столом завжди залишалося одне вільне місце, його мусив зайняти той рицар, який знайде святу чашу Грааля, куди нібито було зібрано кров, що стікала з ран розп'ятого Христа. За легендою, цю чашу здобули три рицарі — Галахад, Персеваль і Бор. Галахад, який став королем Сарраса, охороняв потім святу чашу, а після його смерті чаша піднеслася на небо. Все це розповідається в старовинних поетичних романах XIII—XV ст. ст. — «Артур», «Артур і Мерлін», «Івейн і Гавейн»,

Сер Ланселот (Франко Неро) перемагає мандрівного рицаря.

Кадри з фільму «Камелот»: король Артур — Річард Гарріс, королева Джінева — Ванесса Редгрейв.

«Ланселот», «Смерть Артура», «Персеваль Уельський», «Сер Трістрем», «Сер Гавейн і Зелений рицар». В XV сторіччі Томас Малорі написав прозаїчний переказ легенд про короля Артура, який і ліг в основу новоствореного фільму. Музику до фільму «Камелот» написали Алан Лернер і композитор Фредерік Леве — автори музичного оформлення фільму «Моя прекрасна леді».

Роль короля Артура в «Камелоті» виконує Річард Гарріс, королеву Джіневу грає відома англійська актриса Ванесса Редгрейв, а на роль сера Ланселота було запрошено молодого італійського актора Франко Неро. Всі вищезгадані актори виконують також і вокальні партії.

рики, одного з керівників кубинської революції Ернесто Че Гевару.

НДР

В архіві Бертольта Брехта знайдено нещодавно багато матеріалів-заготовок до задуваної драматургом п'єси про Альберта Ейнштейна. Відомо, що ідея створення такої п'єси виникла у Брехта ще в 1930 році, після того, як Брехт, Ганс Ейслер і Ейнштейн узали участь у дискусії з робітниками ушлявленого революційними традиціями берлінського району Веддінг.

Одразу після смерті великого вченого, в 1955 році, Брехт розпочав роботу над драмою. Серед цікавих нетатон і сцен особливу увагу привертають написані драматургом фрагменти монологу Альберта Ейнштейна.

«Це моє слово протесту проти розгулу реакції в Греції», — каже про свій новий твір «Греція» німецький композитор Пауль Дессау. Написаний у формі ораторії, він складається з кількох частин. Як зазначає критика, Дессау вдало виокристав у своєму творі мелодії самого Теодораніса, грецький музичний фольклор і пісні частів руху Опору проти гітлерівської окупації.

Новий твір Пауля Дессау був уперше виконаний під час мітингу в Берліні на захист жертв терору афінської хунти.

ПОЛЬЩА

Твір Анджея Брехта «Дансинг у ставці Гітлера» здобув величезну популярність не тільки в Польщі.

Нещодавно режисер Ян Батори закінчив зйомки фільму за цією повістю. Роль Анки грає краківська студентка Мая Водецька. Більшість акторів у фільмі — не професіонали. Зйомки провадилися в районі колишньої ставки Гітлера на території Польщі.

З нагоди соті річниці з дня народження Марії Снілодовської-Кюрі в Любліні був проведений конкурс на кращий драматичний твір про неї.

Головною нагородою журі конкурсу відзначило п'єсу Казімежа Барнаса «Париж, Ломон 12».

Люблінський театр ім. Остерви показав прем'єру п'єси в режисурі Казімежа Брауна.

США

В театральному сезоні 1967—68 р.р. на Бродвеї було показано серед багатьох легковажних розважальних творів дві серйозні вистави. Однією з них була нова постановка відомої п'єси Лілліан Хеллман «Лисички», яка вперше побачила світло рампи ще 1939 року. Виставу поновив у театрі «Вівіан Бомон» режисер Майк Ніколс. В театрі «Плімут» відбулася прем'єра нової п'єси драматурга Едварда Олбі «Щоб усе було в садочку», яка викриває американський спосіб життя. П'єсу Олбі поставив досвідчений режисер Пітер Гленвіль.

ФРАНЦІЯ

Газета «Леттр франсез» вважає, що новий фільм «Далеко від В'єтнаму», створений видатними режисерами Вільямом Клейном, Аньєс Варда, Жаном-Люком Годаром, Клодом Лелушем, Аленом Рене і Йорісом Івенсом, робить честь французькій кінематографії. Це фільм, в якому гнівно засуджується американська агресія у В'єтнамі.

Кадр з фільму «Далеко від В'єтнаму».

Тут вийшла монографія Моріса Надо «Французький повстанний роман», в якій розглядається творчість найвидатніших прозаїків Франції — Жана-Поля Сартра, Сімони де Бовуар, Анрі Монтерлана, Альбера Камю, Андре Мальро. Рецензенти відзначають, як найбільш цікаву і змістовну, останню частину монографії, в якій М. Надо аналізує творчість Роб-Гріє, Саррот і Бютора.

ФРН

Репортери західнонімецького журналу «Шпігель» зацікавилися книжковими фондами бібліотек, призначених для військовослужбовців бундесверу. Виявилося, що солдатам пропо-

«ОЛІВЕР ТВІСТ» НА ЕКРАНІ

Режисер Керол Рід знімає на лондонській кіностудії «Шеппертон» музичний фільм «Олівер» за романом Чарлза Діккенса «Олівер Твіст».

Користуючись гравюрами та малюнками середини минулого століття, художник фільму Джон Бокс скрупульозно відтворив атмосферу Діккенсової Англії. За допомогою цілої армії найкращих лондонських теслярів Джон Бокс побудував на території студії «Шеппертон» дві дільниці вікторіанського Лондона, де, як відомо, відбувається дія одного з найкращих романів Діккенса.

Попередня робота художника Джона Бокса в кіно — декорації і костюми до фільма про Томаса Мора «Людина на всі часи».

Музичний фільм «Олівер», який вийде на екрани наприкінці 1968 року, знімається за сценарієм Лайонела Барта. Музику і тексти пісень, так званих «сонгів», до «Олівера»

Кадр з фільму Керола Ріда «Олівер».

написав відомий американський композитор Джон Грін.

Режисер «Олівера» Керол Рід розповів кореспондентові журналу «Ілластрейтед Лондон ньюс», що в своїй роботі над фільмом він прагне не тільки відтворити атмосферу Діккенсової Англії в зовнішніх її атрибутах, а й передати дух творчості великого англійця.

ФЕСТИВАЛЬ У ДУБЛІНІ

На думку рецензента журналу «Плейз енд плейерз» Пітера Робертса, щорічний Дублінський театральний фестиваль сприяє розквітові ірландської національної драматургії. Річ у тім, що до програми фестивалю обов'язково включають кілька нових творів ірландських авторів.

Цього року на фестивалі великий успіх мала написана Френком Макмагоном інсценізація роману «Хлопець із Борстала» нещодавно померлого драматурга Брендана Бієна.

Френк Макмагон ввів у свою п'єсу і образ самого Бієна, який написав роман про неповнолітніх злочинців з

виправної колонії на основі свого власного життєвого досвіду.

На фестивалі було показано також нову п'єсу Брайана Фрайала «Кохання Касс Макгайр». Ім'я Брайана Фрайала стало відоме в театральних колах після тогорічного фестивалю в Дубліні, де йшла його перша п'єса «Ось я, Філадельфіє!» Драматурга хвилює доля ірландців, які, не знайшовши роботи у себе на батьківщині, подалися на пошуки щастя за океан. Так, в п'єсі «Ось я, Філадельфіє!» герой — юнак, який хоче розпочати нове життя в Америці. П'єса «Кохання Касс Макгайр» розповідає про літню ірландку, яка повертається додому, проживши більшу частину свого трудового життя в Америці.

У фестивалі взяли участь також відомі англійські драматурги, ірландці за походженням — Хью Ленард і Юджін Маккейб.

ЮГОСЛАВСЬКІ АНТОЛОГІЇ

Антології оповідань югославських письменників виходили в СФРЮ кілька разів. Найбільш вдалимими з-поміж

них критика вважає збірку, видану в Загребі з ініціативи письменників А. Стипчева та П. Шегедина, а також чотиритомне видання «Двадцять років югославської прози» за редакцією І. Кушана, Сл. Новака, Ч. Пріцу, що вийшло друком минулого року.

Крім цих видань, побачили світ антології творів на революційну й пар-

тизанську тематику: «Шлях світла», «Воєнна проза», збірка «Слово в дії», де представлено понад сімдесят письменників, що загинули під час другої світової війни.

Заслужують на увагу і «Антологія новітньої хорватської лірики», упорядкована літературознавцем Миховілом Комболом, та «Антологія сербської поезії», складена Міодрагом Павловичем. Вміщені в обох збірках поезії відзначаються високим художнім рівнем.

Цікавою є «Антологія хорватської поезії ХХ сторіччя» під редакцією поетів Михалича, Пупачича і Шольяна, а також «Антологія хорватської поезії»,

підготовлена Миличевичем і Шольяном, а також «Антологія хорватської поезії», до якої увійшли поезії з найдавніших часів, включаючи і фольклор.

Визначним явищем у літературному житті країни стали два нові видання — «Сербська література в 180 книжках» і «П'ять століть хорватської літератури». Виходить у світ і п'ятитомна «Історія югославської літератури».

Варто згадати і про такі видання, як десяти томна антологія «Хорватська літературна критика» і дванадцяти томна збірка «Сербська література в літературній критиці».

«НОРМАЛЬНЕ ЖИТТЯ»

Цей фільм не став сенсацією, а проте найвимогливіші критики не можуть не погодитися: попри всі свої недоліки, «Нормальне життя» хвилює надзвичайно.

Андре Шарпак розповідає історію жінки, в минулому учасниці руху Опору, яка, пройшовши всі кола Гітлерівського пекла, повертається до звичного життя.

Все нормально і водночас ненормально в цьому колись звичному світі. Нормально, тому що люди вільно ходять вулицями, щодня їдять, сплять у ліжках, їх не б'ють,

не катують, не страчують. Ненормально, тому що не можна назвати нормальним світ, у якому вчорашньому в'язню фашизму кажуть: «ми теж намучилися під час окупації, кілька місяців бракувало білії»...

«Нормальне життя», — пише щотижневик «Франс нувель», — фільм значущий, насамперед, тому, що він будить сумління, примушує кожного критичним оком роздивитися довкола і тому що цей фільм позначений глибоким почуттям і щирістю.

Кар'єризм, обмеженість, байдужість буржуа, які дбають лише про своє благополуччя, «моральний і соціальний комфорт», Андре Шарпак викриває нещадно, але без утрировки, стримано й достовірно.

«Нормальне життя» — перша робота Андре Шарпака в кіно, досі він був відомий у Франції як театральний режисер. Головну роль у фільмі виконує також дебютантка — актриса телебачення Моніка Лежен.

Кадр з фільму «Нормальне життя».

нують читати переважно публікації фашистського характеру.

ЧІЛІ

Поет Пабло Неруда написав свій перший драматичний твір «Піднесення і смерть Хоакіна Мурієти». Це, власне, не п'єса в звичайному розумінні цього жанру, а драматична кантата, в якій беруть участь, крім кількох дійових осіб, також хор, оркестр, актори пантоміми та балету і чи-тець від автора.

Пабло Неруда розповідає про життя і пригоди відомого в Латинській Америці авантюриста, але, як відзначає преса, твір цей глибоко сучасний і актуальний, бо автор гнівно таврує в ньому расизм і відстоює ідеї братерства й дружби простих людей, незалежно від кольору їхньої шкіри.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

У виставочному залі Празького парку культури і відпочинку імені Юліуса Фучіка експонувалася виставка творів чеських і словацьких художників — учасників конкурсу, оголошеного Міністерством освіти й культури до 50-річчя Жовтня.

Як зазначає чехословацька преса, представлені на виставці твори є безперечним внеском у сучасне мистецтво Чехословаччини.

В результаті конкурсу понад сто творів живописців, скульпторів і графіків були відзначені преміями. Серед них полотна Ф. Гроудена, Й. Три, Р. Немца, Л. Гудерни, Л. Давіда, скульптора С. Ганзліка та багатьох інших.

Голова журі, скульптор, професор К. Лідіцький у передмові до каталогу виставки писав, що конкурс «ще раз підтвердив неохитну істину: образотворче мистецтво і мистецтво взагалі є життєвою потребою соціалістичного суспільства».

ШВЕЦІЯ

Фільм «Ельвіра Мадіган» зняв молодий шведський режисер Б. Відерберг. В основу фільму покладено романтичну історію, яка сталася в минулому сторіччі у Швеції. Нашадок аристократичної родини понохав просту дівчину, і кохання це закінчилося трагедією. Мелодраматичний сюжет фільму Відерберга, втім, не завадив йому, на думку рецензентів, створити живі характери. У фільмі знімалися молоді шведські актори Піа Дегермарк і Томмі Берггрен.

*Творче
перо*

Бруно Карузо — сучасний прогресивний італійський художник. Його полотна на персональній виставці в Римі та Венеціанському бієннале мали великий успіх. Не менш подобаються глядачам його графічні роботи.

В своїх сатиричних малюнках пером Бруно Карузо, за висловом прогресивного італійського журналу «Віе нуове», показав себе «як один з найбільш пильних спостерігачів суспільства та його звичаїв». Доробок художника складається з кількох альбомів сатиричних малюнків.

Щонеділі в кожному номері журналу «Віе нуове» обов'язково друкується одна сторінка з його малюнком.

В цих малюнках-плакатах художник у сатиричній формі відгукується на животрепетні події італійського життя та життя в інших капіталістичних країнах. Автор супроводжує малюнки дотепними підписами, а інколи й короткими поясненнями. Але і без підписів глядачеві цілком зрозуміло, проти кого спрямований кожен сатиричний твір і кому співчуває автор.

LA RICERCA DELLA FELICITA'

«В пошуках щастя». Бруно Карузо дає коротке пояснення: 8 мільйонів молодих американців в Сполучених Штатах шукають щастя й забуття в наркотиках типу ЛСД.

«ЦРУ — доларова операція для християнських демократів».

LA SPAGNA È SOPRATTUTTO UN PAESE TURISTICO

«Іспанія — в першу чергу країна туризму».

CIA

OPERAZIONE DOLLARI ALLA DC

«Половина земної кулі голодує, а імперіалісти, торгівці гармачами, розпалюють нове вогнище війни, сіють смерть».

ЗІРКИ ЕСТРАДИ

ПІТ
|
СІГЕР

В 1948 році у Сполучених Штатах вийшла друком маленька книжечка під назвою «Як грати на п'ятиструнному банджо». Її автором був нікому тоді не відомий Піт Сігер.

За перші три роки продали тільки... 10 примірників цієї книжки. Але через п'ятнадцять років її п'ятнадцятитисячний тираж розкупили за кілька днів! В чому ж справа? Щоб пояснити це, коротко розповімо історію виникнення цього твору і народження популярності її автора — тепер одного з найвідоміших виконавців американських народних пісень.

Багато років вважалося, що в Сполучених Штатах взагалі немає народної музики.

Та це була помилкова думка. Коли кілька молодих людей ближче зацікавилися американ-

ським музичним і пісенним фольклором, то виявилось, що він не тільки існує, а й винятково багатий.

Минали роки, відомий світу американський фольклор починався і кінчався джазовими сінкопами, а от народні балади — це відкриття останнього часу. Фестивалі народних пісень у Ньюпорті стали збирати величезну кількість прихильників та ентузіастів. Виконавці пісень-балад набули в США неабиякої популярності. Книжки про них стали бестселерами.

Співаки, які виконують ці твори, в переважній більшості — аматори. Передусім, це студенти, які спочатку співали балади в маленьких студентських кафе американських університетів. А деякі з них пізніше присвятили роки збиранню цих творів. Це Джо-

ан Баез, Боб Дайлон, Одетта та Піт Сігер.

Кожний свій концерт Піт Сігер починає словами:

«Музична програма мого концерту складається з народних пісень Америки, які я виконуватиму під акомпанімент дванадцятиструнної гітари і п'ятиструнного банджо. У мене немає голосу, я не музикант-віртуоз. Але мені дуже хотілося б показати вам деякі особливості моєї країни, про які ви напевно не знаєте. Кожен знає Америку «кока-коли», кожен знає Америку хмарочосів і високорозвиненої індустрії. Але це ще не моя батьківщина. В Америці є робітники, фермери, хатні господарки і прості люди, які борються за мир, проти расової нерівності...»

Це мета всіх концертів Піта Сігера: показати Америку не великих міст і багатіїв, а саме ту, другу Америку, яку він так добре знає.

Колись Сігер вивчав журналістику в Гарварді. Але незабаром кинув навчання, бо на нього не вистачало грошей, і почав мандрувати по країні, збирав народні мелодії, шукав натхнення для власних композицій в баладах, ковбойських і негритянських піснях. Він записував ноти, співав, вчив співати інших.

Коли Сігер з'являється на естраді в сірому светрі і штанах з простого сукна, з гітарою або банджо в руках, — не віриться, що перед вами один з найпопулярніших естрадних співаків сучасності. Простота і скромність характеризують його виступи.

Піт Сігер народився у 1919 році. У 1948 році він починає серйозно займатися обробкою народної музики, організує квартет «Ткачі». В його складі він співав десять років і лише 1958 року почав виступати самостійно.

Піт Сігер зачаровує аудиторію, примушує слухачів співати разом з ним. Щирість — одна з головних рис його виконавської майстерності.

Він співає і грає пісні американських індіанців і негрів, пісні, зібрані ним у тривалих подорожах по країні, а також свої власні твори — пісні «протесту і надії».

ШАРЛЬ АЗНАВУР

«Добрий вечір, панове! Я радий представити вам одного з найвідоміших зараз естрадних співаків Франції, композитора, чудового актора кіно, людину, яка створила новий тип французької пісні, навчила людей по-новому сприймати естрадне мистецтво й по-новому слухати естрадні пісні. У світ високих, мускулястих блондинів, які пропонували публіці псевдопоетичні пісні, ввійшов маленький, худенький чоловічок майже без голосу, який розповідає в своїх піснях переважно про кохання, розповідає правдиво, просто, звичайно.

Не відразу успіх прийшов до нього, але все ж таки прийшов, — і успіх шалений, хоч Азнавур не змінив свого стилю виконання, не змінив і не викинув із своєї програми жодної пісні.

Сьогодні, як і завжди Азнавур просить попередити вас: коли голос його видасться вам захриплим, то не думайте, будь ласка, що він, боронь боже, простудився. У нього завжди такий голос, і за це він вас дуже перепрошує», — таким вступом конференсьє починаються концерти Шарля Азнавура.

І ось він з'являється на сцені, наближається до мікрофона, закладає руки в кишені й без усмішки, не вклонившись, починає співати «Він прийде... сьогодні» — солдатський марш про кохання.

Бурхливими оплесками слухачі нагороджують його не відразу. Третя, четверта пісня. З кожної Азнавур створює цілу історію, драму, гротеск — немає для нього текстів мертвих, беззмислов-

них, все він наповнює глибоким змістом.

«Ти мусиш навчитися бути веселою навіть тоді, коли серце твоє розтинає смутком; ти мусиш навчитися стримувати сльози й говорити своєму серцю, що життя пливе далі; ти мусиш навчитися відходити від столика, коли кохання вже не подають...» — звертається він до французької дівчини в одній з своїх популярних пісень.

«Спочатку мої виступи шокували слухачів, — розповідає Шарль Азнавур. — Я був ні в чому не схожий на сучасних зірок естради. Вже сама моя зовнішність ставала шоком номер один. Другим були тексти моїх пісень. Я вважав і вважаю: співець має бути звичайною людиною, звертатися до публіки простою, дохідливою мовою, щоб кожен думав — я так теж зумів би! Я пишу пісні про кохання, як і всі. Але пишу їх правдиво.

Успіх прийшов до мене через десять років після першого виступу. Люди довго не могли звикнути до мене й до моїх пісень. Переміг я головним чином завдяки своїй наполегливості. Нещодавно я відзначив тридцятиріччя своєї праці на естраді, і, повірте, це були важкі роки.

Я почав виступати дев'ятирічним хлопчиком, зазнав усіх прикостей і злиднів, що припадають на долю акторів найнижчого ґатунку. Пам'ятаю, під час окупації я співав на вулицях з простягнутим капелюхом. Частенько мені доводилося червоніти, але я не кинув співати.

А потім були виступи на естраді, де мене щодня зустрічали

свистом. Ми імпресарію, що безмежно вірив в мене, насилу проштовхував мене в різні концерти. Моє прізвище діяло на організаторів цих концертів, як червоні на бика. Пізніше я деякий час виступав разом з Едіт Піаф. Спасибі, хоч тоді вже не свистіли — публіка вважала, що на вечорі Піаф свистіти непристойно. Але мені й не аплодували. Успіх прийшов зовсім несподівано, наче хтось доторкнувся до мене чарівною паличкою: програма, яку я виконував щодня і яку приймали мовчки, одного разу раптом викликала аплодисменти. Я був вражений.

Піаф навчила мене стійкості й дисциплінованості. Коли розпочинався спектакль, вона казала, наприклад: «Сьогодні ти виконаєш тільки дві пісні». Мені здавалось, що цього разу публіка зустрічає мене тепліше, і я хотів співати ще. Але вона рішуче стримувала мене. Піаф завжди давала хороші поради. Тільки в одному випадку ми не погодилися: вона наполягала на тому, щоб я співав пісні різних композиторів. Я відмовився, бо співаю лише свої...

Я досить часто знімаюсь у кіно. Спочатку я виступив в двох музичних фільмах. Це були жахливі фільми! По тому я кілька років взагалі відмовлявся зніматися. А от потім праця з Трюффо в його фільмі «Стріляйте в піаніста» принесла мені насолоду. Я вважаю, що це мій найкращий фільм, хоч найбільшу популярність дав мені фільм Кайятта «Переправа через Рейн».

Ще хлопцем я виступав у театрі. Народився я 22 травня 1924 року в Парижі, у вірменській родині, де завжди цікавилися театром — і все ж таки зараз я не граю в театрі зовсім. Я не можу протягом кількох тижнів, а то й більше, виступати в одній і тій самій ролі, щовечора повторяти завчену роль. Пісні — це щось інше: сам їх опрацюю, сам пікнуюся про те, як донести їх слухачеві, сам цілий вечір проводжу на естраді.

Щоправда, в мене є заповітна мрія — організувати в Парижі театр музичної комедії. Я згоден вкласти в цю справу всі свої гроші, а мої друзі погоджуються виступати в цьому театрі безкоштовно. У мене завжди виникають ідеї створення чогось нового — чи то музичного видавництва, чи театру для молодих тощо. Всі ці ідеї нагадують мені одну історію з життя двох паризьких братів клоунів. Розбагатівши, вони вирішили відкрити свій театр — «Комічну оперу». В результаті ці клоуни залишилися без шельяга й померли в злиднях... Сумна історія, але мрія не залишає мене, бо я оптиміст!»

КНЯЗІВСТВО

Прикордонний знак: тут починається територія Ліхтенштейну.

МЕРТВИХ ДУШ

МОНАРХ І «15 РОДИН»

Якщо б все залежало від довжини його прізвища, то його світлість Франц-Йосиф II, Марія-Алоїс-Альфред-Карл-Йоганн - Генріх-Мікаел-Георг - Ігнатус - Бенедіктус-Герхардус, герцог Тралауський і Етерндорфський, граф Рітбергський, князь Ліхтенштейнський безперечно мав би правити найбільшою імперією в світі. Але монархія Франца-Йосифа займає територію у 158 квадратних кілометрів і налічує лише 18 тисяч підданих... Проте князь не страждає від такої невідповідності між найдовшим серед монархів прізвищем і мікроскопічним князівством. Він навіть заявив недавно, що управління Ліхтенштейном приносить йому щастя і радість.

Якось Франц-Йосиф II та його дружина вийшли на вулиці своєї столиці Вадуца, випили по кухлю баварського пива і навіть зволили постріляти із пневматичної рушниці у ярмарковому балагані. «Іхня світлість були в той момент як усі смертні» — захоплювалась урядова «Ліхтенштейнер фольксблат».

Під час цієї демократичної інтермедії Франц-Йосиф виступив перед своїми підданими з промовою: «Всі роки мого правління, — сказав він, — були для мене роками радості й щастя. Я вдячний вам за це, дорогі ліхтенштейнці!»

Відносно безхмарного князівського щастя сперечатися, мабуть, не доводиться. У його світлості

не лише найспокійніше життя. Франц-Йосиф-Марія-Алоїс - Альфред-Карл... і навіть після втрати своїх чехословацьких та угорських маєтків (у нього там було 160 тисяч гектарів землі) вважається одним з десяти найбагатших вельмож Європи.

Важко, однак, повірити, що князівський двір (а він уже не такий маленький, адже князівська родина налічує близько 50 чоловік і на кожного члена сім'ї припадає лише три квадратних кілометри площі) і ліхтенштейнські багатії — так звані «15 родин» — живуть за

рахунок економіки цієї мікроскопічної держави. Які ж спражні джерела князівських багатств, як і чому вціліла ця карликова держава, якій навіть у багатотомних енциклопедіях відводиться не більше двох-трьох десятків рядків?

ЗА ФАСАДОМ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА

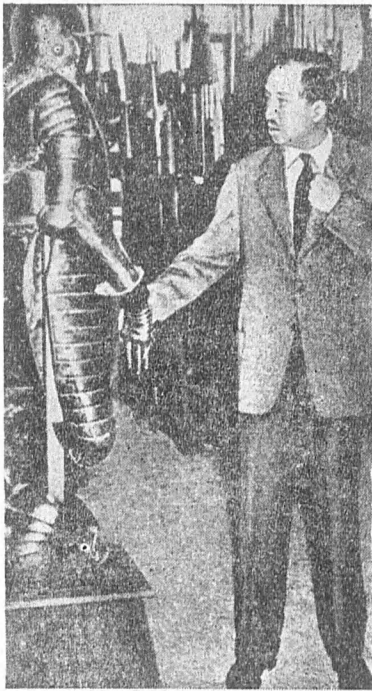
...Ліхтенштейн затиснутий у вузькій долині Рейну між Швейцарськими та Австрійськими Альпами. З 1924 року Ліхтенштейн перебуває в митній унії з Швейцарією, яка не лише поширює на князівство сферу обігу своєї валюти, але й представляє інтереси Ліхтенштейну за кордоном.

Щоб потрапити в князівство з півдня, доводиться петляти скелястими альпійськими кручами і долати один з двох важкодоступних перевалів — Сен-Готард або Фурка.

1719 року предок нинішнього володаря князь Антон Флоріан купив ці землі з усім, що було на них. Карл VI, що правив тоді Австрією, об'єднав своєю владою два маленькі графства в одне і назвав цю державу князівством Ліхтенштейн. Це, однак, нічого не змінило у становищі громадян князівства, за винятком того, що був збільшений «податок кров'ю». За часів середньовіччя, розташовані на території нинішнього князівства графства посилали в Римську імперію п'ять солдатів, коли ж було проголошено князівство — двадцять, а під час перебування у Рейнському союзі — близько

На головній (і єдиній) вулиці Вадуца.

Франц-Йосиф II.

сорока. Німецькому союзові Ліхтенштейн зобов'язаний був давати вже сто солдатів. З ліквідацією Німецького союзу (1866 рік) перестала існувати і ліхтенштейнська армія. Останньому солдатові довелося дожити до глибокої старості, і ще недавно він при повній амуніції позував перед туристами. Нині у Ліхтенштейні скромна «армія» — 18 жандармів та 17 допоміжних поліцейських.

За гербом князівства криється багато курйозів, парадоксів, анахронізмів. 1806 року Ліхтенштейн став членом наполеонівського Рейнського союзу і, незважаючи на це, 1814 року він був ліквідований Віденським конгресом. У 1866 році князівство вело війну на боці Австрії проти Пруссії. Формально Ліхтенштейн і досі перебуває «в стані війни з Пруссією». Справа в тому, що при укладенні договору між Бісмарком і парламентами Віденського дому Габсбургів про третього учасника австро-пруської баталії — князівство Ліхтенштейн — просто забули.

Мабуть, найбільша загроза існуванню князівства виникла вже в нашу епоху. Правда, про цей епізод мало хто знає. Якось група ліхтенштейнських прихильників Гітлера вирішила «подарувати» фюреру свою батьківщину як «сувенір». Путч «божевільних бюргерів» був, проте, швидко й рішуче придушений командиром «корпусу безпеки» Ліхтенштейну. Командир «корпусу» — поліцейський вахмістр діяв з власної ініціативи

і з патріотизмом, притаманним ліхтенштейнцям...

Ідею «аншлюса» карликової держави нашіпували й гітлерівські гауляйтери західних провінцій Австрії, захопленої нацистською Німеччиною. Ліхтенштейн врятувався тоді випадково: один з представників князівського дому подарував комусь із прихвостнів фюрера цінну колекцію марок, випущених у Ліхтенштейні...

А кілька років тому парламент Ліхтенштейну, що налічує 15 депутатів, схвалив спеціальну пропозицію уряду: викреслити з національного гімну країни слова «німецький». Нині, виконуючи свій гімн, ліхтенштейнці замість «У верхів'ї німецького Рейну» співають «У верхів'ї молодого Рейну» і — не «Моя німецька батьківщина», а «Моя дорога вітчизна». Звісно, це зовсім не означає, що у феодалних грудях сучасних представників князівської сім'ї б'ється серце демократів...

ФІЛАТЕЛІСТИЧНА ЛЕГЕНДА

Час від часу в ілюстрованих виданнях Заходу з'являються статті та репортажі, що прославляють «туристські стежки» у різних частинах світу. Не останнє місце серед них відводиться Ліхтенштейну.

Найважливіша галузь економіки країни — поштові марки. Їх тут випускають у великій кількості.

Майже чверть століття тому якийсь барон фон Фальц-Фейн домовився чи не з усіма найбільшими туристськими агентствами світу передбачити у маршрутах по Європі зупинку в Ліхтенштейні. Барон взяв на себе всю організацію цієї справи на території князівства. Ще й нині перша людина, яку турист зустрічає, прибувши у Ліхтенштейн, це, здебільшого, барон Фальц-Фейн.

На сторінках західних журналів часто вихваляють Ліхтенштейн: небувала природа, чудова старовина, романтичні замки та собори. Звичайно, місцева екзотика справді захоплює. Туристам імпульсує і сільський затишок, і чудова погода, і аромат вина, і «феодална романтика». У Вадуці, що примостився біля підніжжя високої гори, будинки химерної старовинної архітектури переважаються з будовами модерного стилю. Протягом однієї-двох годин турист може об'їхати всю країну, йому покажуть все, за винятком приватної колекції картин, що належить князівській родині. Колекція ця має величезну цінність. У ній 1500 полотен видатних майстрів. Галерею розміщено у сховищах із штучним кліматом, куди не допускають туристів. Колекція налічує 25 полотен Рубенса, кілька — Ван-Дейка, Рембрандта, Брейгеля та ін. А головною цінністю зібрання був портрет Джіневри Бенчі роботи Леонардо да Вінчі (недавно князь продав його в США).

Біля великих і малих крамничок із сувенірами, листівками, значками, наборами марок, альбомами постійно товчється різномовний і різноплеменний натовп. Безперечно, туризм приносить державі значні прибутки. Існує навіть легенда, що фінансовий добробут Ліхтенштейну та князівської родини нібито повністю залежить від туризму і продажу поштових марок. Справді, у князівстві щороку випускається кілька серій марок, і влітку щодня перед великим будинком поштамту Вадуца збираються філателісти з усього світу, що полюють за кожною новою серією ліхтенштейнських марок. Але й тих чималих прибутків від продажу марок навряд чи вистачить для утримання князівської сім'ї, котра, крім усього іншого, любить влаштовувати пишні бенкети у Відні та інших столицях.

Коли філателістична легенда втратила силу, у Вадуці почали вихвалити «промисловою революцією», яка нібито перетворила країну з аграрної на «індустріальну». І наводять факти: якщо 1950 року у сільському господарстві князівства було зайнято 22 проценти населення, а в промисловості — 30 процентів, то нині у промисловості зайнято 40 процентів, а в сільському господарстві — лише 14. Нічого не скажеш, цифри перекон-

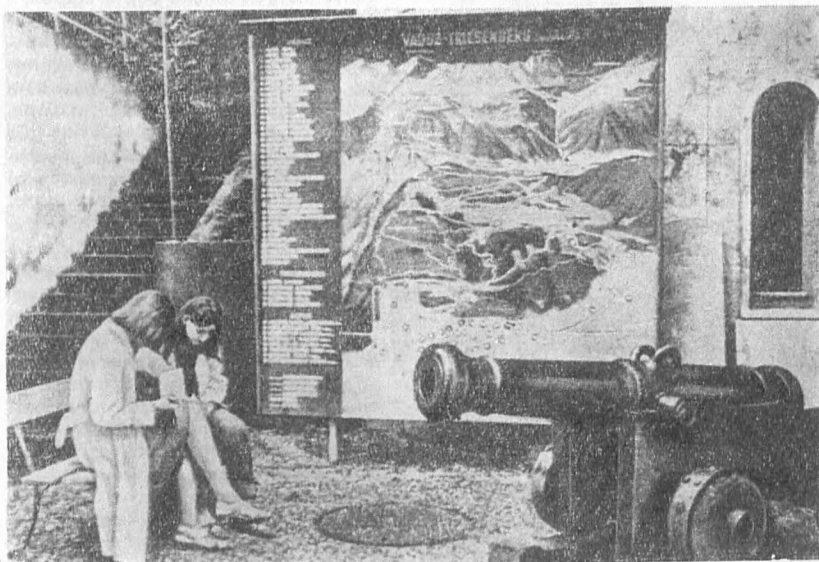
ливі. Але факти ще переконливіші: на кількох десятках дрібних підприємств зайнято приблизно 2700 чоловік. Ці підприємства випускають вироби точного машинобудування, сушильні та зварювальні установки, швейні голки, батареї центрального опалення, шкіргалантерею. Але головним, як і раніше, є завод штучних зубів. 1935 року цей завод був єдиним у світі, що постачав королівському двору Таїланду спеціальні зуби чорного кольору для палацових церемоній. Цей завод випускає нині понад 60 мільйонів зубів на рік, які експортуються в усі країни світу. Основна галузь сільського господарства — молочне тваринництво. Земельні наділи дрібні, розкидані на пагорбах, де важко застосувати техніку.

Навіть побіжне ознайомлення з економікою Ліхтенштейну показує, що не за рахунок туризму і випуску поштових марок, як і не за рахунок продажу гудзиків, рукавичок та штучних зубів споруджуються білосніжні вілли багатіїв, не за цей рахунок розкидає на вітер гроші численна князівська рідня. Є інші, приховані джерела, що поповнюють бюджет країни та сейфи місцевої знаті.

КОРН ТА ІНШІ

...Одного дня жителі Західної Європи дізналися про існування нової хвороби — целуліта, на яку нездужає мало не кожен другий з них. Ця хвороба підкрадається непомітно до людей повних, опастих, «роздуває клітини», «проникає в глиб організму». Страшну хворобу і засоби боротьби з нею відкрив таємничий лікар «Ст». Лікар виявився таким гуманістом, що

Біля Поштового музею
у Вадуці.

створений ним антицелуліт люб'язно розсилав за готівку всім бажаючим. 18 марок і 80 пфенігів — і ви врятовані. Загадковий лікар знає також секрети «райпанових» драже. Ці чудодійні драже не лише ефективні при захворюванні серця, але ще й омолоджують організм, поліпшують кровообіг і навіть поліпшують фігуру.

Коли ж з'ясувалося, що все це — омана, шарлатанство, то почали шукати лікаря «Ст». Ним виявився якийсь заїда, Гельмут Корн, що не мав нічого спільного з медициною. Та Корна охороняв ліхтенштейнський закон, і він уник покарання.

Корн — лише піщинка серед леґіону шахраїв, які шукають і знаходять пристановище для злочинної діяльності під егідою дивних ліхтенштейнських законів. Шахраї очолюють тут «Банк Ліхтенштейн», який не цікавиться джерелом прибутків своїх вкладників. Послугами цього банку широко користуються колишні великі нацисти, військові злочинці, вигнані королі, що пограбували скарбниці своїх держав.

Кожна навіть найбрудніша операція іноземних фірм оберігається місцевими законами. Ось, скажімо, треба продати партію зброї в Південно-Африканську Республіку або в Південну Родезію. Відкрито це зробити важко, а через Вадуц — без будь-якого клопоту. Через Ліхтенштейн випускаються займи з нечуваними процентами, які потім розповсюджуються в Австрії, Західній Німеччині, Швейцарії та інших країнах.

Однак основною «золотою жилою» для князя є іноземні компанії, банки, трести, які розміщують у Ліхтенштейні свої фіктивні контори. У цій маленькій країні зареєстровано близько 25 тисяч іноземних фірм! На кожного дорослого жителя припадає по дві фір-

Туристів у Ліхтенштейні
завжди більше, ніж корінних
жителів.

ми! Але вивісок ці контори не мають, вони нагадують мертві душі Чичикова. Корпорація, яка їх створила, міститься, скажімо, в Бостоні, Глазго або Цюриху, але офіційно зареєстрована вона у Ліхтенштейні.

Але чому у мікроскопічне князівство таким потоком линуть представники гігантських монополій Старого і Нового Світу? Ось вже близько півстоліття у Ліхтенштейні впроваджено дуже низькі податки на капітал. Цим користуються великі корпорації. А «податки-дезертири» з десятків тисяч іноземних компаній вливаються у бюджет князівського двору.

«Прописати» свої капітали у Ліхтенштейні прагнуть багато підтоптаних гобсеків, однак одержати паспорт з князівським гербом надзвичайно важко. Кількість іноземців, що можуть мати ліхтенштейнське підданство, дуже обмежена. Вакантний ліхтенштейнський паспорт для іноземного претендента з'являється лише тоді, коли помре його попередній власник... До того ж за паспорт треба сплатити ще 50 тисяч франків.

Такі деякі таємниці Ліхтенштейну. Зрозуміло, великі імперіалістичні хижакі могли б поглинути це маленьке князівство. Але тоді монополісти позбулися б свого «золотого Ельдорадо». Не випадково товстосуми, перефразовуючи Вольтера, люблять жартувати: «Якби Ліхтенштейну не було, його треба було б вигадати».

Я. ЯШИН.

МАФІЯ В КЛІТЦІ

У

величезній клітці, яку спорудили в спортивному залі сіцилійського міста Катандзаро, сидять сто п'ятдесят два чоловіки. Сто двадцять поліцаїв супроводять їх сюди щодня до лави підсудних, захищеної про всяк випадок товстими металевими ґратами. Кожен заарештований обвинувачується в злочинах, що караються довічним ув'язненням: продаж наркотиків, убивство, шан-

таж, вимагательства... Триста свідків незаперечно доводять їхні провини, та ціла армія адвокатів — шістдесят чоловік — взялися довести, що чорне є біле, і криваві справи італійської мафії заслуговують мало не громадського схвалення

✓ Сіцилійська мафія — таємна терористична організація, яка існує понад сто років. Одна з останніх

Обер-гангстери з мафії всміхаються, жартують. Навіть тепер, сидячи в цій величезній клітці в Катандзаро, вони, напевне, сподіваються знову уникнути кари.

її назв «Коза ностра» («Наша справа»). Під цією назвою законспіровано численну і широко розгалужену організацію злочинців, які заробляють величезні гроші різноманітними, але завжди злочинними способами. Якщо раніше сфера її діяльності обмежувалася островом Сіцилія, де великі землевласники, змовившись між собою, експлуатували дрібних землевласників і, застосовуючи терор, відбирали в них їхні заробітки, то нині вплив цієї організації поширився й на Західну півкюлю, причому мафія переключилася з злочинної експлуатації селянства на зовсім нові «галузі» і завдяки цьому набагато посилила свою могутність і розміри прибутків.

У 1915 році два брати-мафіозо Віто й Жан Джіанола та їхній спільник Альфонсо Паліццола емігрували з Сіцилії до міста Сент-Луїса у Сполучених Штатах. Вони вирішили, що північно-американський ґрунт буде для них більш сприятливий. Згуртувавши навколо себе своїх земляків — сіцилійських емігрантів, вони почали поширювати свою злочинну діяльність і на корінних жителів цього великого міста. Так, наприклад, у 1923 році в Сент-Луїсі вартість буханки хліба раптом підвищилася на 2 центи, фунта бананів на 5 центів, кілограма м'яса на 8 центів. Жодні економічні фактори не відігравали в цій події ніякої ролі. Просто мафія обклала всіх роздрібних крамарів «податком» на свою користь. А в Сент-Луїсі переважна більшість власників продовольчих крамниць походила з Сіцилії, й їм було добре відомо, що на них чекає в разі відмови.

«Сухий закон», тобто заборона

«Імператори» мафії — Аль-Капоне, Лучіано, Френк Костелло.

продажу алкогольних напоїв у Сполучених Штатах на початку нашого століття, стала для мафії невичерпним джерелом прибутків. У відповідь на цю заборону в США почала діяти величезна кількість нелегальних гуралень. Крім того, горілка ввозилася контрабандними шляхами з-за кордону. Гангстери із мафії ухвалили обкласти винокурів і контрабандистів податком на свою користь. Водночас мафія почала налагоджувати й власне виробництво алкогольних напоїв, відкривати нелегальні бари. Її обороти лише в Сент-Луїсі досягали сотень тисяч доларів на рік.

Певний час мафії довелося боротися з численними гангстерами — конкурентами німецького та ірландського походження. Доходило до перестрілок, із застосуванням не лише пістолетів, але й кулеметів. Так, у 1925 році в тому ж Сент-Луїсі точилися жорстокі збройні сутички між мафією та бандою якогось Дінті Голбека. Конкуренція між бандитами закінчилася повною перемогою мафії.

Відтоді і в Сент-Луїсі, а за ним і в деяких інших містах, як наприклад, у Чикаго, бандити італійського походження стали на чолі злочинного світу. Це призвело, між іншим, до поширення сильних антиіталійських настроїв серед основного населення цих міст. Довелося утворити навіть спеціальну «Лігу боротьби проти ганьблення італійських американців». Одного разу та Ліга навіть влаштувала в Нью-Йорку масовий мітинг, на якому численні оратори доводили, що не всі італійці бандити, і не всі бандити обов'язково мають бути італійцями. На мітингу говорив колишній мер Нью-Йорка

Вінченцо Імпеллітері, італієць за походженням. Активним учасником Ліги став і відомий співак Френк Сінатра, в якого невдовзі по тому гангстери викрали сина, і який, у свою чергу, через деякий час виявився причетним до брудної афери з нелегальними притулками для азартних ігор.

Період «сухого закону» висунув чимало ватажків гангстерських банд, серед них майже легендарну особу — лихозвісного Аль-Капоне, якому присвячено чимало статей і навіть книжок. Аль-Капоне поставив роботу американської мафії на широку ногу, утворивши із роз'єднаних бандитських груп цілий так званий «синдикат».

Із скасуванням «сухого закону» перед мафією постала загроза ліквідації, але Аль-Капоне заявив, що мафія збирається «перейти з алкоголю на молоко», тобто обкласти відповідним «податком» продавців молока. Та незабаром мафіозо знайшли інше джерело прибутків.

Френк Костелло, наступник Аль-Капоне, проголосив: «Американець хоче розважатися? Дамо йому таку можливість — за гроші, звичайно!» І мафія взяла під свій фінансовий контроль прибутки будинків розпусти, «неорганізованих» повій, гральних домів тощо. Вона сама стала власником десятків гральних залів, обладнаних автоматами, електричними більярдами й механічними лотереями.

Одним із основних завдань, які поставив перед собою Костелло, було поширення діяльності мафії у всеамериканських масштабах. Він скликав всеамериканську гангстерську «конференцію», щоб підвести під бандитизм, так би

мовити, загальнодержавний ґрунт. На ту «конференцію» прибуло кільканадцять бандитських керівників, кожен з двома охоронцями, озброєними автоматичними пістолетами. На цій «конференції» було визначено «зони впливу», а також «спеціалізацію» кожної з банд. Так, мафіозо зі штату Каліфорнія вже не мали права діяти в межах штату Нью-Йорк, а, скажімо, «опікун» будинків розпусти не міг втручатися в справи гральних домів.

Протягом короткого часу Костелло домігся небувалого зростання прибутків американської мафії. Вони вже досягали... двох мільярдів доларів на рік, із яких на рахунок самого Костелло щороку йшло близько 35 мільйонів доларів!

Ці мільярди доларів треба було вкладати в якісь підприємства, де б вони приносили нові прибутки. І ось мафія стала власником цілих промислових галузей, які діяли цілком легально, за них сплачувалися податки, і керівники бандитських зграй ставали таким чином цілком респектабельними підприємцями.

Костелло, звичайно, подбав про встановлення якнайкращих стосунків з поліцією і з місцевою адміністрацією в різних американських штатах. Він найняв для захисту інтересів мафії цілий штат юристів. Мафія підтримувала матеріально деяких політиків, які за її допомогою приходили до влади і, використовуючи своє громадське становище, щедро віддачували гангстерам.

Нині річні прибутки синдикату гангстерів досягають цифри 50 (п'ятдесят!) мільярдів доларів, що перевищує прибутки всіх автомобільних монополій США разом узятих, більше вартості всіх акцій, які протягом року продаються на американській біржі, й лише трохи нижче за військовий бюджет США 1967 року! Злочинний синдикат називають тепер «невидимим урядом», який має величезний вплив на політику США в усіх галузях її громадського й господарчого життя. В роки другої світової війни мафія встановила зв'язок з італійським фашистським урядом Муссоліні і за його завданням, руками гангстера Віто Дженовезе, вбила редактора італійської антифашистської газети в США Карло Треска.

Невпинне зростання злочинної діяльності мафії привернуло нарешті до себе увагу широких кіл американської громадськості. Під її впливом власті США ухвалили виселити до Італії 2420 осіб, заплідозрених у приналежності до цього «синдикату». Як тільки американські війська висадилися в Сіцилії, разом з консервами та іншими продуктами харчування вони привезли на острів і заганих ма-

фіозо, на чолі з уже відомим нам Віто Дженевезе. Але на Сіцилії членів мафії почали обирати до новостворюваних органів місцевої влади, де вони одразу ж відновили й свою злочинну діяльність.

Одним із організаторів нової сіцилійської мафії став якийсь Чарлз Сальваторе Лучіано, прозваний в США «Лакі» (щасливий). В Америці він був засуджений до 30-річного ув'язнення, та незабаром його випустили на волю, слід думати, за пристойне винагородження й відправили на батьківщину.

У Сіцилії мафіозо дбали насамперед про те, щоб налагодити добрі стосунки з місцевою реакційною владою та багатіями. У вересні 1944 року бандити вчинили збройний напад на мітинг, скликаний комуністами й лівими соціалістами. У 1947 році мафіозо відкрили стрілянину на робітничому мітингу в Постелла делла Гінестра. Почастішали випадки вбивства прогресивних діячів на острові. Поліція змушена була іноді заарештовувати злочинців, та за ґрати потрапляли лише дру-

горядні бандити; ватажки мафії залишалися на волі.

У пошуках нових джерел прибутків мафіозо організували міжнародний центр по нелегальній доставці й продажу наркотиків в країнах Західної Європи та в США. Героїн, морфій, кокаїн, маріхуана та інші отрути потрапляють з Азії спочатку на Сіцилію, а звідти вивозяться до інших країн.

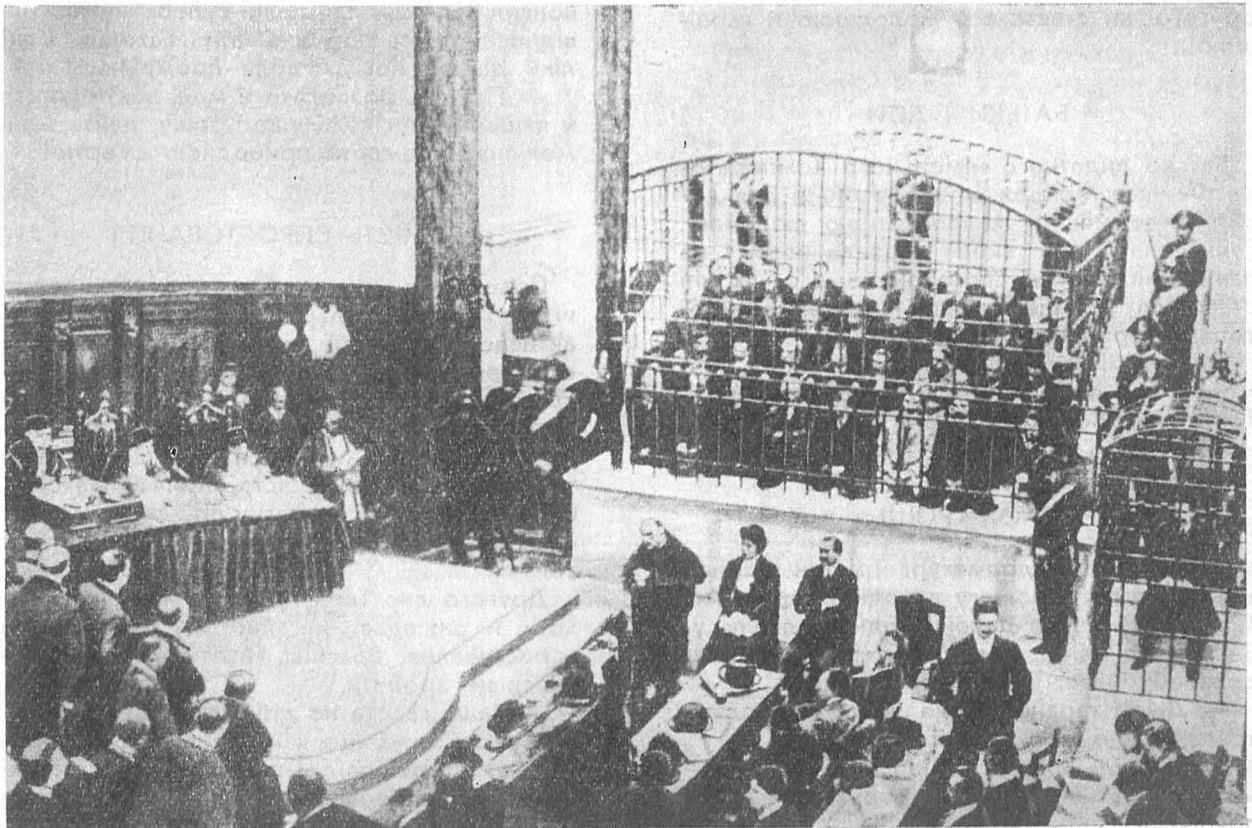
Наркотики принесли мафії нові величезні прибутки й водночас примусили поліцію взятися за більш активну боротьбу проти неї. Почалася конфіскація транспортів з опіумом та героїном, а за ґрати сідали все більш значні діячі мафії.

Другою причиною активізації боротьби проти мафіозо стало те, що вони останнім часом «посварилися» з італійською поліцією, організувавши проти неї кілька терористичних актів. Так, наприклад, у 1963 році бомба, захоплена в багажнику автомашини, під час обшуку вибухнула й убила та поранила 25 поліцаїв. Щоправда,

бомба призначалася для конкуруючої банди, однак її вибух спричинився до посилення боротьби з мафіозо. Під тиском громадськості було також викрито й арештовано трьох вищих офіцерів сіцилійської поліції, зв'язаних з мафією, серед них і комісара Еліо Джуліано, якому італійський уряд доручив... очолити операцію по ліквідації цієї злочинної організації.

Генеральний бій проти мафії в Італії було нарешті розпочато. Нині арештовано вже 152 її керівники. Щоправда, 38 найвпливовішим ватажкам мафії вдалося втекти, головні її керівники й досі залишаються на волі. Так чи інакше, а в Катандзаро почався масовий судовий процес проти мафії. Він триватиме не менше півроку, і світова преса розповість, очевидно, багато цікавого про злочини, які стали в світі капіталізму таким самим бізнесом, як і звичайна комерція. Підсудні, як видно з фотографії, почувують себе досить бадьоро, вони впевнені в тому, що вийдуть сухими з води.

Попередники теперішніх ватажків мафії сиділи вже в такій самій клітці в судовому залі 57 років тому. Це було в містечку Вітерто поблизу Рима в березні 1911 року.

ЖАРТИ

НА КОЖНОМУ

КРОЦІ

КОМПЛІМЕНТ?

Бальзак був запрошений на вечірку з нагоди 50-річчя однієї високопоставленої аристократки. Численні гості пошепки глузували з приводу того, що ювілярка применшує свій справжній вік, адже п'ятдесят їй минуло вже давненько.

Письменник, почувши ці розмови, підійшов до господині й, чемно вклонившись, тихенько промовив:

— Мадам, не вважайте це за тривіальний комплімент, але я мушу вам сказати одверто, що від одного свого п'ятдесятиріччя до другого ви стаєте все молодшою й гарнішою!..

БАТЬКИ І ДІТИ

Батько видатного німецького композитора Фелікса Мендельсона-Бартольді був досить скромною й малопомітною людиною. Гучна слава сина вкрай вразила його. І на запитання одного свого знайомого, як він ставиться до цієї слави, Мендельсон-Бартольді-старший відповів:

— Розумієте, коли я починав життя, про мене було відомо, що я син свого батька. Тепер, на схилі життя, мене знають виключно як батька свого сина.

ЧАС І ГРОШІ

Французький драматург Трістан Бернар звернувся по допомогу до одного дантиста. Дізнавшись, що видалення одного лише зуба коштує двісті франків, іменитий пацієнт дуже обурився:

— Двісті франків? Але ж ця процедура триває лише якихось дві хвилини!

— О, будь ласка, — відповів дантист, — якщо ви бажаєте, я можу робити це значно повільніше!..

НЕДОСВІДЧЕНИЙ ХВОРИЙ

Видатний німецький лікар професор Фреріхс був досвідченим клініцистом і чудовим викладачем, але він мав одну ваду: був страшенно неуважний. Якось, готуючись до лекції про скарлатину, він звелів привезти в аудиторію одного хворого, але, як звичайно, переплутав ім'я, і йому привезли іншого пацієнта.

Той, почувши під час лекції, що Фреріхс розповідає студентам про скарлатину, вигукнув:

— Пане професоре, але ж в мене немає ніякої скарлатини!

— Мовчіть! — гримнув на хворого Фреріхс. — Що ви розумієте в медицині?!

ДАЛЕКІ ЗНАЙОМІ

Хтось запитав Вольтера, як він ставиться до бога.

— Ми з богом — як далекі знайомі: завжди вітаємося, але ніколи не розмовляємо...

ПРИРОДНЕ БАЖАННЯ

Коли видатний французький письменник, автор ушавленого сатиричного роману «Гаргантюа і Пантагрюель» Франсуа Рабле тяжко захворів, біля його ліжка зібрався консилиум. Почувши палкі суперечки лікарів відносно того, яких вживати заходів і які ліки давати йому, Рабле промовив:

— Панове, дозвольте й мені взяти участь у вашій дискусії. Я дуже прошу, дайте мені можливість вмерти природною смертю!

ЗАМІСТЬ СПРОСТОВАННЯ

Працюючи секретарем у губернатора штату Небраска, Марк Твен вже тоді досить активно займався журналістикою. Через свої гострі й влучні фейлетони він, звичайно, наживав собі чимало недругів. Одного разу вони, змовившись, ухвалили зле помститися на письменникові. У місцевій газеті з претензійною назвою «Клич із Заходу» було надруковано нотатку про те, що Марк Твен звалився п'яний з мосту в річку й потонув...

Другого дня Твен прибув у редакцію газети й зажадав негайно ж надрукувати спростовання. Власник газети рішуче відмовився це зробити.

— Наша газета не друкує жодних спростовань. Єдине, що я можу для вас зробити — вмістити повідомлення про ваше нове народження. Я навіть згодний надрукувати його за пільговим тарифом!

— Я тепер щодня критикую начальника в'язниці, може, звільнить мене...

— Мити також і другу вітрину?

— Якщо дорослі називають це найщасливішим періодом життя, то що буде, коли я виросту!

ВІД КОМЕДІЇ ДО ТРАГЕДІЇ

Відомого німецького письменника, літератора й театрознавця професора Йоганна Енгеля запросили на вечірку до одного берлінського багатія. В тому домі дуже мало знали на літературі й театрі, просто господиня хотіла показати своїм гостям, які, мовляв, в неї знайомі.

Енгель відразу ж зрозумів, для чого його сюди запросили, він почував себе дуже ніяково, докоряв собі самому, що прийняв запрошення.

Коли ж господиня попросила гостя, щоб він коротко пояснив різницю між драмою, комедією і трагедією, бо вона, мовляв, трохи плутається в цих питаннях, Енгелю остаточно урвався терпець.

— Як би вам пояснити все це, щоб ви краще зрозуміли? — відповів Енгель. — От, скажімо, ваша необізнаність у цьому питанні, вельмишановна пані, це для мене звичайна драма, для ваших знайомих — це вже комедія, а для вас самої — справжня трагедія. Бачите, як це все складно!

КОЛИ ВИСТАЧАЄ ПОРОХУ

Один читач звернувся до англійського письменника, автора численних детективних романів Едгара Уоллеса з таким зауваженням. Мовляв, письменникові слід ощадніше поводитися з боєприпасами, в його творах надто вже багато стріляють.

Едгар Уоллес відповів читачеві:

— Навіщо мені заощаджувати боєприпаси? Кожна моя нова книга приносить мені досить пороху!

О, ЦЕЙ ШЕКСПІРІ

Видатному німецькому письменникові й просвітителю XVIII століття Георгу Ліхтенбергу один критик із захопленням сказав, що в його новому творі є щось справді шекспірівське.

— Ні, — сумно похитав головою Ліхтенберг, — це майже неможливо, адже все, що можна зробити по-шекспірівському, Шекспір уже зробив сам!

ОДИН БОГ...

Видатний норвезький драматург Генрік Ібсен вважав свою п'єсу «Будівельник Сольнес» дуже складним твором і жартома говорив про неї:

— Цей твір розуміють лише двоє — господь-бог і я...

Коли ж цю п'єсу поставив якийсь молодий режисер-декадент, Ібсен, подивившись виставу, сумно сказав:

— Тепер це розуміє, напевне, лише один господь-бог!..

ЗНАК ВИСОКОЇ ПОВАГИ

Популярний кельнський лікар початку нашого століття доктор Шміц дуже не любив пихатих пацієнтів, але завжди з готовністю лікував простих людей, іноді навіть й зовсім без грошей. Одного разу якась дама, не звертаючи жодної уваги на чергу, попрямувала до кабінету Шміца.

— Пані, я прошу вас вийти в приймальню, взяти собі стільця й зачекати своєї черги! — сухо промовив лікар.

— Та чи ви знаєте, хто я? — обурилась дама. — Я дружина таємного радника барона Зоммерфельда!

— О, — чемно вклонився Шміц, — тоді можете взяти два стільці!

* * *

В одному товаристві розмовляють про якогось співака:

— Він співає серцем! — захоплено каже гладкий чоловічуга.

— Співає душею!.. — підтверджує його дружина.

В розмову втручається людина в окулярах:

— Воно то так, але ж інколи слід і голосом співати.

* * *

Під час репетиції в оперному театрі, диригент кілька разів зупиняє співака, нарешті гнівно каже:

— Зважте на те, що ви маєте співати партію тореадора, а не бика!..

* * *

— Хіба ж можна вам, сімдесятирічній людині, одружуватися з двадцятирічною дівчиною? Чи не здається вона занадто молододою для вас?

— Маєте рацію. Ще років зо два почекаю.

* * *

Біля телефонного автомата зібралось чимало людей, терпляче чекаючи, поки якийсь добродій кінчить розмову. Хвилини через двадцять юнак з черги, відчинивши дверцята кабінети, нервово каже:

— Перепрошую, ви ж не розмовляєте, а лише тримаєте трубку...

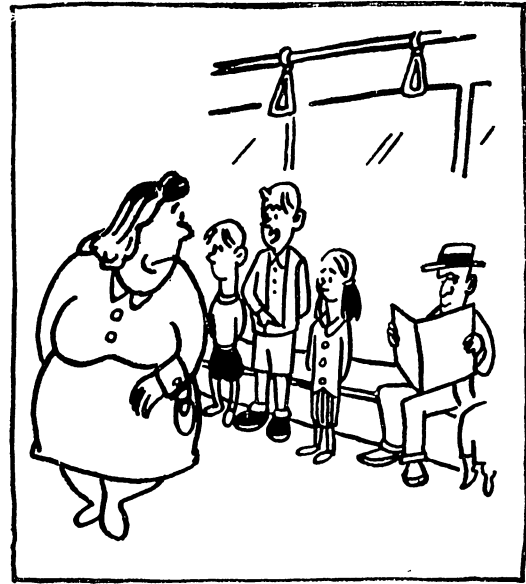
— Ви помиляєтесь, — відповів добродій. — Я розмовляю із своєю дружиною.

* * *

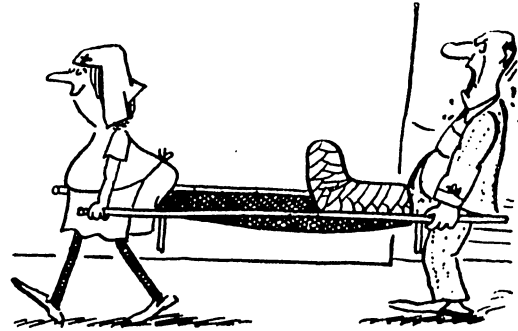
У пральні клієнт обурюється:

— Мало того, що у вас пропала моя сорочка, ви ще хочете, щоб я заплатив за прання?

— Так, бо сорочка пропала випраною...

— Пані, сідайте на наші місця!

У лікарні не вистачає обслуговуючого персоналу.

— Чому ти миєш ноги лише до колін?

— Бо ми ж ідемо на зовсім скромний карнавал.

НЕПРИЧЕСАНІ ДУМКИ

Якби козла відпущення можна було б ще й подоїти!

Я вродливий, я дужий, я розумний, я добрий. І все це я сам відкрив.

Деякі характери не ламаються, але розтягуються. Поет Н. завжди ставить на доброго коня. Ним ніколи не буває Пегас.

Вузкий світогляд часто відкриває перед людьми широкі перспективи.

Найлегше за все втекти крізь провал у пам'яті. Не кожна пальма першості плодоносить.

Графомани здатні на все. Не вміють тільки писати. Не ходи торованими стежечками — посковзнешся!

Іноді чужа глупота змушує людей замислитися. Можна засудити людину до забуття, але карати, мабуть, доведеться тих, хто пам'ятатиме.

Думки завжди поділені. Між сильними. Найважче за все думати ні про що.

Шануй людину! А надто, коли ти сам — людина. Коли все гаразд, значить, десь щось негаразд.

Тільки той може сказати: «Я знаю все», хто знає чуже.

Босий не ходить по трояндах. На струнах почуттів треба весь час грати нові мелодії.

Коли правда на моєму боці, я завжди насторожі. Коли переможець переходить на позицію ворога — це поразка.

Демосфен вільно ораторствував з камінчиком у роті. Теж мені перешкода!

Про нього захоплено казали: «Наздоганяє геніїв!» Я спитав занепокоєно: «З якою метою!»

Якось я поринув у оптимізм. Насилу вдалося мене врятувати.

О самота! Яка ж бо ти перенаселена! Я б розумів багато речей, якби мені їх не тлумачили.

Блискавка сама собі осяває шлях. Багатьох спалено на вогнищах з фіміама. Рани рубцюються. Але рубці ростуть разом з нами.

Що з того, коли очі в зайця завжди розплющені! Щоб не стати канібалом, людина ціле життя їсть саму себе.

І ворог шукає чутливу струну. Щоб порвати її. Коли ворог потирає руки, скористайся з нагоди. Звільни свої.

Завжди ставить питання на голову. На жаль, на свою.

Мавпа зареготала, побачивши свою подобу в дзеркалі. І тоді народилася людина.

Коли помилки стають рідкісними, зростає їх значимість.

І маятник хитається в ногу з часом.

Глупота вбиває. Інших.

Справжній творець створює собі ворогів сам.

Застаріла моя ненависть — стала погордою.

Подивись хоч раз на власне подвір'я крізь шпарку в загорожі.

Затемнені вікна часто бувають ясним доказом. А, може, мені бог призначив бути атеїстом!

Хто недочуває, той повинен компенсувати це почуттям такту.

Ореол освітлює всі вади вроди.

Осика тремтить за будь-якого ладу. Проте, чорт забирай, за будь-якого вона й зеленіє!

Боже — богові, кесареві — кесарево. А що ж людям!

Поети понаскладали мільйони віршів про лісову красу. На папір для цих творів повирубано цілі ліси.

З рецензії: «Цьому авторові притаманна благородна вбогість думки».

Не маєш хребта — не пнися з шкури.

Дійсність складає міфи, а міфи формують дійсність.

Гучні слова найчастіше за все виголошують ті вуста, в яких не вміщуються звичайні людські.

Коли міф стикається з міфом, це вельми реальна сутичка.

Все — в руках людини. Тому їх треба часто мити. Завжди знаходяться ескімоси, які розробляють для жителів Конго рецепти про те, як слід поводитися у велику спеку.

Мені більше до вподоби напис «Вхід заборонено», аніж «Виходу нема».

Глупота не звільняє від мислення.

Не слід лізти в душу ближнього в калошах. Навіть коли витреш ноги — не допоможе.

Як тренувати пам'ять, щоб навчитися забувати!

Якби можна було відіспати смерть в кредит!

Корова не пережовує своїх думок.

Порада для письменників: у певну мить треба кинути писати. Навіть перед початком...

Спершу було Слово, а на кінець — Фразеологія.

Коли плитки старіють, вони стають міфами.

Одна річ — буйна фантазія, а інша — брак почуття реального світу.

Не відчиняй дверей тому, хто їх відчинить і без твого дозволу.

Вже давно лелеки не приносять дітей, проте природний приріст населення зовсім не спадає.

Штани протирають навіть на троні.

У мене багато таємниць від самого себе. Чи зумію я їх зберегти!

І з гусей, які врятували Рим, була, либонь, смачна печеня.

Переливання крові часто буває з кишені до кишені.

Чи скотилася коли-небудь з ока Провидіння людська сльоза!

Діалог напівінтелігентів дорівнює монологіві чверть інтелігента.

Якщо людожер їсть виделкою й ножом, то чи можна назвати це прогресом?

Умів сміятися до чужих сліз.

Гладкі живуть менше. Зате їдять більше.

Думки деяких людей такі куці, що не сягають навіть їхньої голови.

Ключ винайшов геній. Замкову шпарку відкрив допитливий.

Горобець у клітці для орлів — вільний.

Не зустрічуй шпаги з тими, хто її не має.

Коли при владі хамелеон, свій колір змінює оточення.

Не один викопав собі могилу, шукаючи джерела.

І терези тремтять. Коли вони в руках людини.

Третя сторона медалі! Груді, яких вона торкається.

Сказали кроти: «Люди темні, їм потрібне світло».

Рівняй крок. Особливо на поворотах.

Хвалився: «Крокую з ними до мети, але в такт іншій мелодії».

Тюрма — не ізоляція від історії.

Коли тебе вжито як музичний інструмент, не чекай кінця пісні.

Людина любить сміятися. З інших.

Навіть в його мовчанні були орфографічні помилки.

Букву закону слід включити до азбуки.

До глибокої думки треба підніматися.

Вона чарівно спитала мене: «Це, мабуть, дуже важко — вигадувати все з голови!» «Важко, — відказав я, — але гадаю, що з ноги було б іще важче».

Донкіхоти, атакуйте вітряки тільки при попутному вітрі!

Уже і в лабіринтах висять таблички: блудити заборонено!

Скільки останніх слів б'ється за першість!

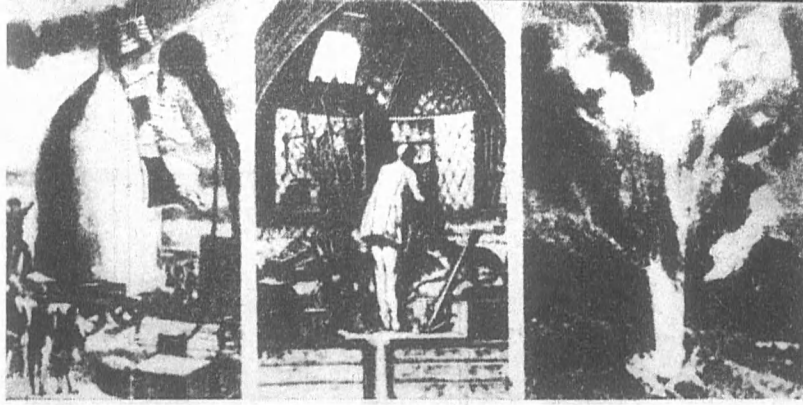
Товстошкірих дратує найтонший натяк.

Скільки масок має одягти людина, щоб не відчувати удару в обличчя!

Подеколи те, що народжується мертвим, довго потім не може вмерти.

З польської переклав В. ЗІНЧЕНКО

Так уявляв собі космічну подорож Жюль Верн.

СІРАНО ДЕ БЕРЖЕРАК — АСТРОНАВТ

Один американський письменник на запитання, як він уявляє собі наш світ через сто років, відповів, що не може конкретно уявити, як світ виглядатиме навіть через один рік. Справді, людська фантазія часто виявляється безсилою намалювати прийдешні часи в їхньому реальному вигляді. Жюль Верн, наприклад, вважав, що майбутнє повітроплавства належить повітряним кулям і не уявляв собі літаків. А що казати про тих письменників-фантастів, які в своїх творах висилали космічних мандрівників на такі планети, де вони, за нинішніми відомостями, мали б негайно перетворитися на вугілля? Отже, людська фантазія завжди спирається на сучасний їй рівень технічного розвитку і лише зрідка може передбачити майбутнє в певних деталях.

Дивним випадком наукового передбачення виявилася книжка французького поета й фантаста Савіньєна де Сірано, який під іменем Сірано де Бержерак введений в однойменній популярній п'єсі Едмона Ростана.

У п'єсі Ростана заголовний герой зображений як сміливий борець проти аристократів, лицемірів, як заводіяка, нещасливий, але самовідданий коханець, як поет-імпровізатор і... власник надто довгого носа — винуватця всіх лих, які спіткали його в житті. І лише в одному місці п'єси згадується Сірано як автор книжки «Той світ» — можливо, тому, що книжка ця з'явилася друком уже по смерті її автора.

В основу сюжету сатиричної

утопії «Той світ» покладено мандрівку героя на Місяць. У книзі наводяться різні способи, якими можна дістатися так далеко. Способи ті переважно кумедні й казкові. Наприклад, слід натертися вечірньою рососою, бо її притягає до себе Місяць, отже, разом з нею він забере й людину...

Але ось що написано далі в цьому творі. Нагадаємо, він вийшов у світ у XVII сторіччі:

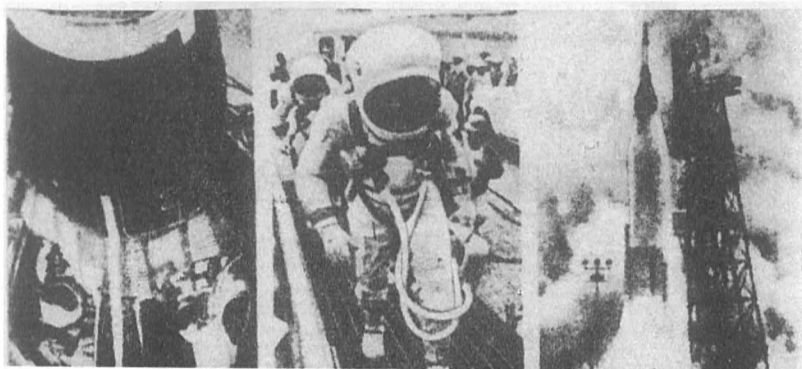
«Ледве я переступив поріг своєї машини, як опинився вже під хмарами. Спочатку я страшенно перелякався, але не настільки, щоб зовсім втратити глузд, адже потім я зміг пригадати все, що зі мною трапилось тієї хвили. Коли полум'я зжерло перший ряд ракет (а їх було по шість у кожному ряду, з'єднаних між собою шнуром), загорівся другий ряд, потім наступний... Проминувши, як я потім вираховував, три чверті шляху від Землі до Місяця, я раптом відчув, що лечу догори ногами...»

Отже, виходить, Сірано прямо вказує тут на те, що, вийшовши за межі земного тяжіння, людина набуває стану невагомості!

І все це писалось задовго до появи перших повітряних куль Монгольф'є, до сформулювання законів Ньютона, до винаходів Кеплера!

Коли ми нагадаємо, що в романі Жюль Верна, написаному через два століття після «Того світу», мандрівників на Місяць вистрелюють із гармати — то зможемо лише дивуватися оригінальній фантазії Сірано де Бержерака.

А так вона виглядає насправді.

КАТЕГОРІЯ ВСЕСВІТУ

ГОРИ І ДОВГОЛІТТЯ. Найстарішому жителю Румунії, селянину з округи Турну-Северин минуло 133 роки. Старий ніколи не хворів, незважаючи на те, що все життя тяжко працював. У Румунії налічується близько 500 громадян віком понад 100 років, серед них 390 жінок. Більшість цих людей мешкає в гористій частині країни.

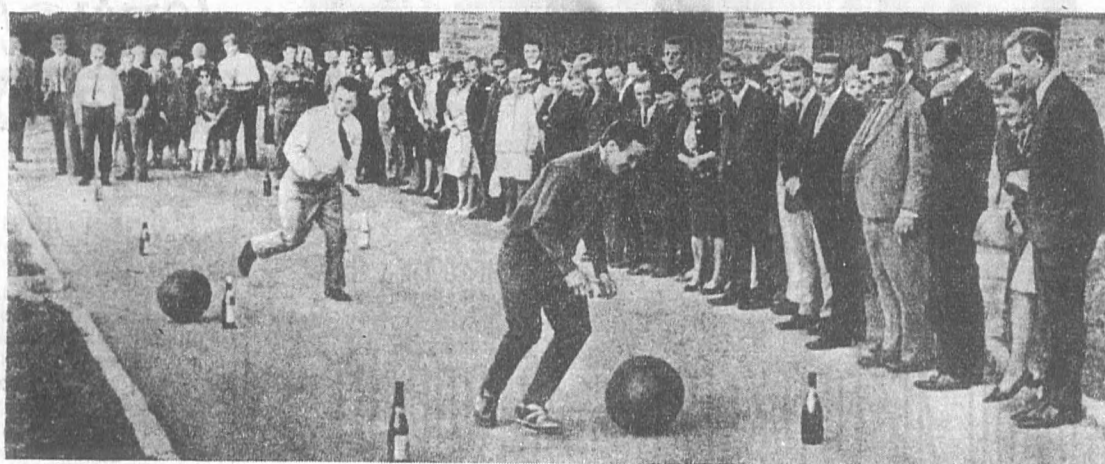
МЕТРО І БОРОДИ. Чоловікам з бородами вхід до нью-йоркського метро заборонений. Матері скаржаться на те, що їх діти, побачивши бородачів, починають плакати.

Для службовців метро видано спеціальну інструкцію: бороди мають бути скромними — не більші, ніж у Ван-Дейка, і в жодному разі не такі, як у битників.

НЕБЕЗПЕЧНІ ПРОФЕСІЇ. За даними одного американського страхового агентства, найбільше наражаються на небезпеку при виконанні службових обов'язків люди таких професій: 1. Спортивні судді. 2. Водії таксі. 3. Матримоніальні агенти. 4. Судові виконавці. 5. Комісари поліції. 6. Боксери. 7. Журналісти. 8. Приватні детективи. 9. Контролери квитків у поїздах. 10. Знахарі.

ВИНЯТОК. Містечко Тервілль (Франція) становить щасливий виняток серед населених пунктів всієї Європи: ніхто з його мешканців не став жертвою ані війни 1870 року, ані 1914, ані 1939 року. У Тервіллі немає жодного пам'ятника на честь полеглих.

Місцевий священик твердить, що тут варто було б встановити пам'ятник смерті за те, що під час стількох воєн вона пощадила мешканців Тервілля.

**ПЕРЕД
МАТЧЕМ**

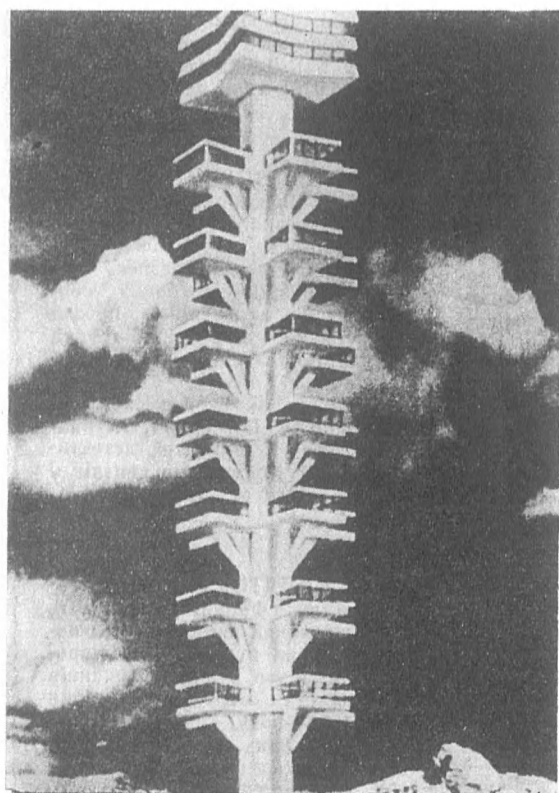
Подібні вправи входять в систему тренування футболістів Німецької Демократичної Республіки. Треба швидко провести м'яч по доріжці, огинаючи пляшки і не виходячи за «лінію поля». Кількість пляшок, що залишилися стояти, мають засвідчити рівень майстерності футболіста.

ЗМАГАННЯ КУРЦІВ

Сотні чоловіків, а також чимало жінок беруть участь у традиційних змаганнях курціє люльок в Італії. Переможцем є той, хто найдовше палитиме люльку, в яку за умовами змагання кладеться рівно три грами тютюну.

«Поза конкурсом» у цьогорічних змаганнях брала участь і мавпа «Макс» з віденського цирку.

**БУДИНОК-
ДЕРЕВО**

Такий цікавий архітектурний експонат можна було побачити на «Експо-67» в Монреалі. На семи поверхах будинку-дерева розташовано 28 квартир, а над ними ще ресторан та кафе з танц-площадкою.

К. КРЕЙЧІ

ЧАРІВНИЙ СВІТИЛЬНИК

Історія ця почалася в останній рік XIX століття в країні Шахразида, на перській землі, і багато в чому нагадує легенду про хлопчика Аладдіна, в котрого лихий дєрвіш, чаклун з Іфрїкїї, нинїшнього Тунїсу, хотїв хитрощами відібрати чарївний свїтїльник. Рїзниця тїльки в тому, що лихї чаклуни в цїй розповїдї прийшли з берегїв далекого Альбїону...

1899 року в Тегеранї правив перський шахїншах, тїнь всемогутнього аллаха Музаффар ед-Дїн. Цьому королеві королїв нїколи не вистачало грошей, золота й коштовностей на утримання дорогого двору, численного гарему, на влаштування славних учт і розваг, отож свою землю та її багатства, в тому числї й чарївнї Аладдїновї свїтїльники іранського посполитства, вїн поступово розпродував і здавав в орєнду чужим чаклунам. Англіїцї прибрали до своїх рук перські національнї банки, бельгїїцї — митнї права.

Приблизно в цей час до Тегерана завітав чужинець на ім'я Вільям Нокс д'Арсї. Однї

вважали його австралїйцем, другї — канадцем французького походження, а третї — англїйцем. Насправдї вїн був англїєць. Мїстер д'Арсї, інженер, підприємець (сам вїн себе називав рантьє), казав, що мандрує по свїту в пошуках пригод і що в Тегеранї хоче відпочити.

І вїн відпочивав. Найняв собі розкішну вїллу, завїв численну прислугу, влаштував забави й шукав зв'язків переважно з посланниками європейських країн, через посередництво яких незабаром дїстався до двору шахїншаха, котрий уже прочув про багатого чужинця.

Тї, що привели д'Арсї до Музаффара ед-Дїна, самї здивувалися, що мїж цими двома людьми так швидко виникла дружба. Вони забули, яким чарївним ключиком до сердець марнотратників можуть бути грошї.

З височайшого шахового дозволу і під його опїкою д'Арсї часто вирушав на короткї й довгї прогулянки в близькї й дальнї околицї Тегерана, а також на пївдень країн, де пїщана земля була щедро насичена темною, смердючою рїдиною. Досить було тїльки в потрібному мїсцї застромити палицю в пїсок, і за хвилину довкола неї утворювалася чорна калюжа.

Мїсцевї жителї використовували цю рїдину здебільше з лїкувальною метою. Навряд чи знали вони, що в далекїй Європї й Америцї вона приводить у рух гуркотливї дїявольські винаходи, так званї мотори, і що що смердючу, маслянисту рїдину незабаром почнуть називати чорним золотом, що вона цїнитиметься вище, нїж їхнє життя.

Але це знав мїстер д'Арсї. Вїн знайшов те, що шукав, — чарївний свїтїльник Аладдїна, нафту. І вирїшив що б там не було захопити його...

За допомогою двох друзїв, кредиторїв шаха, д'Арсї добився того, що Музаффар ед-Дїн запропонував йому концесїю на добування іранської нафти.

Коли в травнї 1901 р. вїн прощався з Тегераном, у кишенї в нього лежала пергаментна грамота з шаховою печаттю, що за смїховинно низьку цїну — 40 000 фунтїв стерлїнгїв і за обїцянку 16 відсотків паю в майбутньому прибутку — надавала йому на шїстдесят рокїв виняткове право використовувати всї земельнї багатства на територїї в 500 000 квадратних миль на пївдень від Тегерана, тобто майже у всїй Персїї, за винятком п'ятьох пївнічних провїнцїй.

З цїєю казковою грамотою в кишенї мїстер д'Арсї рушив у дорогу. Приятель-шах дав йому ескорт й охоронцїв, отож вїн зважився на найкоротшїй, хоч і не найшвидшїй шлях до Лондона, — через дикї й незнайомї краї — Курдїстан, Туреччину та Балкани.

«Нема чого поспішати,— думав д'Арсі,— дорогою я поміркую як слід, що робити з тією грамотою! Добути ту нафту й переправити її за море — коштуватиме масу грошей. Що ж, дістати їх я можу будь-де, але тут йдеться про те, хто запропонує більше. Можна буде зупинитися в Туреччині, там багато німецьких фірм мають свої представництва, запитати не завадить...»

Кілька поважних джентльменів, котрі відповідали за долю Британської імперії, останнім часом працювали день і ніч. Очолювала їх людина, відома тільки як «U. Q.» (Unknown Quantity — невідома величина), шеф таємної служби Інтеллідженс сервіс.

Отже, нема нічого дивного в тому, що його агенти не спустили ока з Вільяма Нокса д'Арсі з тієї хвилини, як він з'явився в Тегерані й надто відкрито почав шукати дружби з продавним шейхом.

Британська інформаційна служба ніколи не полишала чогось на волю випадку. Надто на Середньому Сході.

Хоч тоді британські політики офіційно домовилися з кайзерівською Німеччиною, що в обмін на деякі німецькі поступки в Африці визнають право Берліна на розширення впливу в Оттоманській імперії, яка займала тоді більшу частину арабських земель Середнього Сходу, потай вони робили все наперекір цій умові...

Отже, сторожові пси, як називали іноді агентів Інтеллідженс сервіс, не спустили ока з містера д'Арсі. І задовго до того, як він досяг Курдистану, в найвищих сферах Лондона знали, яку грамоту він дістав від шаха. Те, що ця грамота в нього, — не найстрашніше, аби тільки він не залишив її де-небудь по дорозі і довіз неушкодженою до Лондона.

Подорожувати тодішнім Курдистаном було нелегко, але й не так небезпечно, як про це писали різні автори. Коли д'Арсі з невеликим ескортом досяг села Сайтра, де хотів відпочити, він знайшов там, на свій подив і радість, двадцятип'ятилітню європейку. Вона блискуче розмовляла по-англійському й назвала себе міс Гертрудою Бардс.

Гертруда, жінка гарної постави, бистро розуму, вродлива й відважна, вивчала в цих далеких краях різні курдські нареччя для своєї дипломної праці в Оксфордському університеті.

— І вам не сумно тут?

— О ні, я весь час мандрую. Тут, у Сайтрі, я затримаюся щонайбільше на два дні й поїду далі. Власне, я вже кінчаю. Маю намір через Анкару та Стамбул дістатися до Європи. В Лондоні на мене чекає невідкладна праця.

— Чудово! Яка нагода! Нам по дорозі. І головне, я не поспішаю. Якщо ви не маєте нічого проти...

Обоє були невимовно раді й швидко про все домовляються.

Перш ніж міс Бардс і містер д'Арсі досягли Анкари, вони стали близькими друзями. Їм здавалося, що вони вже все одне про одного знають.

В столиці Оттоманської імперії з Вільямом сталася прикрість — він занедужав. Небезпеки, звичайно, не було ніякої, але розлад кишечника все ж таки неприємна річ.

У дні, які він провів у ліжку, Гертруда виявила себе, як справжній ангел-охоронець. Вона офірувала йому весь свій час, поки він не оклигав. Не відходила від нього ані на крок.

Вільям не раз дякував щасливій нагоді, яка звела його з Гертрудою. І, заклопотаний зовсім іншим, цілком забув, що хотів в Анкарі поцікавитися в німецьких торговців цінами на стратегічно важливий товар.

І ось Вільям і Гертруда знову в дорозі. У Стамбулі, де зупинилися вдруге, вони стали коханцями. Мабуть, це сталося після того, як дівчина на власні очі переконатися, який неоціненний пергамент везе її путник.

Палко обійнявшись, закохані мріяли тепер про чудове спільне майбутнє. Інженер, котрий міг бути батьком дівчини, радів, бачачи, як у його коханої при погляді на шахову дарчу грамоту блищать очі.

Як тільки вони оселилися в лондонському готелі, енергійна Гертруда розгорнула активну діяльність і завдяки своїм зв'язкам, що про них д'Арсі навіть не здогадувався, влаштувала йому аудієнцію в двох знатних лордів — Фішера і Претімена. Саме в того Фішера, якого називали «нафтовим мапіяком».

Наслідком низки розмов, які д'Арсі провадив у наступні дні в високих сферах, було те, що британський уряд для початку забезпечив собі невід'ємне право на більшість акцій його перських концесій.

Коли щасливий майбутній мільйонер після вирішальних переговорів повернувся до готелю, він хотів передусім утішити Гертруду доброю звісткою.

Але дівчини ніде не було. Замість неї Вільям знайшов у її кімнаті листа на своє ім'я. Міс Гертруда Бардс коротко й без жодних пояснень повідомляла його, що му-

силь раптово покинути Лондон і «виїхати до матері в провінцію». Ні «до побачення», ні адреси, нічого...

Романтичний розділ скінчився. Гертруда зникла з життя нафтового концесіонера так само раптово й несподівано, як і з'явилася.

Д'Арсі не став шукати її, хоч і був широко закоханий у неї. Він поринув у справи своїх нових підприємств. Заснував дві добувальні компанії—«Фірс Експлоітейшн Компані» і «Бахтіарі Ойл Компані» й почав геологічну розвідку надр та свердловіння джерел. Коли, нарешті, в червні 1908 р. біля Майдан ін-Нафтуна забив перший фонтан іранської нафти, було ясно, що д'Арсі пощастило.

Та кілька років інтенсивної праці стомили його, отож він охоче прийняв вигідну пропозицію лорда Стреткона й за кілька мільйонів продав йому свій пай у компанії «Першн Ойл Компані». Тепер він міг спокійно піти на спочинок, згадувати про таємничу Гертруду і здалеку стежити за бійкою навколо перської й арабської нафти—за той чарівний Аладдінів світильник, що приніс йому королівське багатство.

1914 року, незадовго до початку першої світової війни, молодий британський міністр флоту Уїнстон Черчілль наполіг на тому, щоб уряд офіційно відкупив більшість акцій «Першн Ойл Компані», і то за сміховинно низьку ціну—два мільйони фунтів стерлінгів.

14 травня 1914 року британський уряд повідомив перського шаха, що взяв контроль над більшістю нафтових джерел Ірану.

Завдяки хабареві в 40 000 фунтів стерлінгів, якого містер д'Арсі дав шахові Музаффару ед-Діну, британський уряд нарешті зробив одну з найбільших покупок у своїй історії.

Чорне золото приносило тим, хто прибрав його до своїх рук, казковий зиск.

Чарівна Гертруда (справжнє ймення Гертруда Белль) зробила своїй батьківщині неоціненну послугу.

Тільки боротьба за нафту тривала. Отож Гертруді Белль, яка оселилася в Каїрі, справ вистачало.

Служба розвідки завербувала її ще в студентські роки, і дівчина дістала ґрунтовну освіту для діяльності в країнах Середнього Сходу.

Там її застала війна. Оповідають, що 1915 року Гертруда якийсь час мешкала в фешенебельному каїрському готелі «Шепард», вишукано одягалася й шукала дружби з єгипетськими патріотами з буржуазних кіл, котрі мріяли про визволення з англійських колоніальних кайданів.

Гертруда, яка бездоганно розмовляла по-арабському, довго жила й працювала в арабському світі. Вона вдавала, ніби широко симпатизує націоналістичному рухові арабів. І поступово зазнайомилася з більшістю його видатних представників.

Одного дня, немов за помахом чарівної палички, провідні діячі руху щезли. Кажали, що їх заарештовано. Але хто знає, наскільки це відповідало правді. Про них більше ніхто ніколи не чув...

А разом з ними щезла й багата дама з готелю «Шепард».

В березні 1915 р. в Каїрі з'явився молодик у формі британського лейтенанта. Він квапливо прямував, роздивляючись довкола, до приміщення генерального штабу британського колоніального корпусу.

— Ваше ім'я, сер? — запитав вартовий.

— Лейтенант Лоуренс.

— До кого ви йдете, сер?

— До полковника Хогарта, начальника картографічного відділу.

За хвилину він зайшов до кабінету, де за великим столом сидів його учитель і порадник Девід Хогарт. Вони радісно привіталися.

В цьому просторому кабінеті з численними картами на стінах для новоспеченого лейтенанта Томаса Едварда Лоуренса почалася велика пригода, про яку він стільки мріяв.

Йому двадцять сім років. І він сповнений рішучості здійснити свою студентську мрію—в тридцять років стати ушлявленим генералом.

Т. Е. Лоуренс відвідував школу в Оксфорді. Коли йому було десять років, один з однокласників злісно кинув йому в обличчя: «Байстрюк!»

Образа, одна з найтяжчих у добропорядній Англії, пекла дужче, ніж ляпас. До того часу його навіть гадка не заносила, що він позашлюбна дитина, але це була правда. Сумна й жорстока правда. Бути позашлюбною дитиною означало все життя носити на чолі каїнове тавро.

Батьком Лоуренса був барон Чепмен, котрий покинув свою законну дружину і, хоч не взяв із нею розлучення, завів нову сім'ю з Сарою Джаннер, на п'ятнадцять років молодшою за себе красунею. Томас Едвард був один із п'яти позашлюбних дітей барона Чепмена і красуні Джаннер.

Думка про те, що люди дивляться на нього із зневагою, не давала Лоуренсові спокою. Він силкується урівноважити це загостреним марнолюбством, що поєднується з жорстокістю й цинізмом.

Полковник Томас Лоуренс.

Лоуренс любив свою нещасну матір, яку жорстоко засудило лицемірне вікторіанське суспільство, але ні разу не спалахнув почуттям до жодної жінки. Це підкреслюють усі його біографи.

Літа Лоуренсового змужніння були позначені новими проблемами, котрі мали вагомий вплив на формування його характеру. Він переніс каліцтво, пов'язане з тяжким переломом ноги, і це надовго виключило його з активних занять спортом.

«Мое нещастя дуже мучило мене», — признався Лоуренс через багато років. А його приятель письменник Дж. Б. Шоу навіть уважав, що це каліцтво затримало фізичний і духовний розвиток Лоуренса, і через це він, мовляв, залишився вундеркіндом, котрий ніколи не став дорослим.

Що стосується фізичного розвитку, то Шоу, може, й має рацію. Честолюбного Лоуренса тяжко гнітило те, що його зріст сягає тільки метра шістдесяті сантиметрів; хоч це й на два пальці більше, ніж у Наполеона, проте мало для того, щоб стати офіцером. А саме про військову кар'єру Лоуренс найдужче мріяв.

З Оксфорда Лоуренс перейшов до єзуїтського коледжу. Там він почав вивчати археологію й іслам. А водночас читав і перечитував біографії своїх улюблених героїв — Александра Македонського й Наполеона Бонапарта. Він до найменших деталей знав історію походів і битв Наполеона й уважно вивчав усі предмети, які викладалися у військових школах.

Із запалом узявся Лоуренс і за вивчення арабської мови, арабської культури, освіти й історії.

Коли йому сповнилося двадцять два роки, він уперше відвідав Єгипет і Сирію. Тоді він уже досконало опанував арабську мову і знав напам'ять майже цілий коран. Його зачарували барви й екзотика арабського світу, безмежжя мертвих пустель.

Під час цієї подорожі він познайомився в Дамаску з Девідом Хогартом, знавцем арабського світу, випускником Оксфордського університету. «Я знайшов у ньому вчителя, друга й батька, — признався згодом Лоуренс, — котрому не мусив ніколи оповідати про свої жалі або про те, чому щось роблю, бо він завжди про це сам здогадувався...»

Допитливий Лоуренс, що прагнув неймовірних пригод, спершу навіть гадки не мав, що Хогарт — не тільки науковець, котрий шукає між Євфратом і Тигром зниклі цивілізації, але й таємний агент Інтеллідженс сервіс і, між іншим, добрий знайомий Гертруди Белль.

Зате досвідчений Хогарт швидко збагнув, що Лоуренс — романтичний ентузіаст, котрий міг би стати йому в пригоді. Для початку він зараховує його в наукову експедицію Британського музею.

Томас відчуває себе на сьомому небі. Невтомно їздить на верблюдах, фотографує й змальовує все нові й нові території «колишніх цивілізацій», цікавих «між іншим» і багатством нафти, знайомиться з арабськими й перськими кочівниками, ходить в арабській одежі й вивчає місцеві звичаї. Він у захваті від дружби з молодим арабським шейхом Ахмедом — тим «гарним чоловіком», якому згодом присвятить свою літературну сповідь «Сім стовпів мудрості».

Цілком можливо, що вже тоді Лоуренс, з його манією величності, бачить себе на чолі незліченної арабської армії в священній боротьбі проти Оттоманської імперії за єдину могутню імперію арабів, про яку мріяв пророк Магомет.

Хогарт усміхається, але не глузує зі свого молодого друга. Не каже йому ані словечка про наївність його уявлень. Він надто досвідчений і третій агент розвідувальної служби найбільшої колоніальної держави світу. Він певен, що фантазер Лоуренс на службі британській короні міг би принести велику користь. Якщо цей молодий археолог і орієнталіст вважає своєю місією врятування арабів, то нехай собі думає так і далі, це гасло не гірше за ті, з якими йшли на бій «визволителі» Індії та Південної Африки. Важливо тільки, щоб у слушну мить воно поступилося місцем традиційному — «Прав, Британіє!». Гасло «визволення арабів», зрештою, могло б бути вагомим аргументом для конкурентів

Англії, зокрема, коли б його здійснювати під пильним наглядом Інтеллідженс сервіс, за британські гроші й за допомогою британських експедиційних військ, як це вже не раз робилося... Отож Хогарт не спиняє свого друга, а навпаки, ще більше заохочує. Дає йому змогу подорожувати, забезпечує його грошми, аби він міг купувати дружбу впливових арабських шейхів. Бо арабський Схід, чия земля повна казково багатими покладами нафти, належить до найважливіших сфер британського колоніалізму, котрому доводиться боротись там з небезпечною конкуренцією Туреччини, кайзерівської Німеччини, Франції та царської Росії.

Перша світова війна застала Лоуренса в Лондоні. Він нітрохи не вагався і зголосився до війська, сподіваючись, що, нарешті, зможе почати здійснення своєї визвольницької місії, а може, й своєї найпотаємнішої мрії — до тридцяти років стати генералом і полководцем наполеонівського типу.

Але тут його спіткав новий удар: його не взяли! Призивна комісія пояснила йому, що він надто малий на зріст і фізично кволий.

Лоуренс був у розпачі, але вирішив не здаватися. За порадою Хогарта відшукав шефа арабського відділення Інтеллідженс сервіс, докладно виклав йому свої плани й задуми — і його зрозуміли. Після трьох тижнів необхідної підготовки йому присвоїли звання лейтенанта й послали до Каїра у штаб британської оперативної армії. І ось він з'явився до начальника «картографічної» служби...

На початку війни становище Британської імперії на Середньому Сході було не блискуче. В окраїнних провінціях Індії й Пакистану ширилося антибританське повстання. Турки й німці інтригували проти англійців в Іраку, Афганістані й Персії. Наприкінці 1914 р. турецькі війська, озброєні німецькою зброєю й керовані німецькими офіцерами, спробували вдертися до Єгипту й встановити контроль над Суецьким каналом. Англійцям, які в грудні оголосили Єгипет протекторатом, насилу вдалося відбити напад 50 000 турецьких і німецьких солдатів.

Британські експедиційні корпуси, що наступного року спробували проникнути з Персидської затоки в Багдад, спіткала низка невдач, під час яких вони втратили 4500 чоловік. А потім прийшов найчорніший день — 19 квітня 1916 року, коли в Кутель-Амері туркам у полон здалися 9000 британських солдатів. Декому щодалі ставало

зрозуміліше, що без допомоги арабських країн англійцям навряд чи вдасться утримати, тим паче зміцнити й розширити, панівне становище на Середньому Сході. Романтичній мрії Лоуренса відкривалася широка перспектива.

Незважаючи на несприятливе воєнне становище на арабському фронті, союзники — Англія і Франція, а також царська Росія ділили шкуру невбитого ведмедя. Росію найбільше цікавив Босфор, Дарданелли і Стамбул. Франція й Британія домовились, що Англія дістане Месопотамію з Багдадом, Аравію й палестинські порти Хайфу і Акка, а Франції перепаде Сирія, частина Анатолії й Курдистану.

Угоду було підписано в травні 1916 р. потай від арабських країн. Закулісні дипломатичні маневри випливали на поверхню аж тоді, коли Радянський уряд з ініціативи В. І. Леніна опублікував документи з таємного архіву колишнього царського уряду. Багатьом людям відкрилися очі.

Збройне повстання арабів проти Оттоманської імперії та її німецького союзника відповідає інтересам Британської імперії. Зокрема тому, що англійці могли б тоді зміцнити свої позиції в Персії. В її південній, нафтоносній області заходився до роботи генерал Сайкс. З активною допомогою таємних агентів йому вдалося скомпрометувати й нарешті вигнати з іранської жандармерії германофілів — шведських офіцерів і радників, замінити їх англійцями й сформувати війська так званих південноперських стрільців. У французькій сфері

Актор Пітер О'Тул в ролі Лоуренса в американському фільмі «Лоуренс Аравійський».

впливу завдання підняти арабські країни на війну проти турків припало генералові Піко, а в англійській сфері впливу — верховному комісарові в Каїрі Генрі Макмагону.

«Арабська група військ, що напала б на Туреччину, аби визволити півострів під прапором справжнього національного руху, була б, безперечно, великою тактичною підпорою. Отож британські агенти підмовили Хусейна, грубого й підступного старигана, щоб він разом із своїми синами перейшов на бік союзників і водночас таємно заручився підтримкою Ібн Сауда...» — писав американець Джон Гантер.

Почалася купівля арабських душ. Британський комісар Макмагон пише Хусейнові чемного листа й закінчує його словами: «На доказ нашої довіри... посилаю 20 000 фунтів через Вашого таємного посла».

Те ж саме робили й французи.

Отже, нитки повстання були в надійних руках.

Найсильнішою британською пружиною, що приводила в рух цілий Аравійський півострів, був Т. Е. Лоуренс, 1916 р. — лейтенант, за рік — капітан, а невдовзі — полковник інформаційної служби.

Починаючи з березня 1915 р., коли він з'явився до полковника Хогарта в генеральний штаб у Каїрі, Лоуренс їздив у тривалі розвідувальні подорожі від одного арабського племені до іншого і скрізь мовою пророка закликав до священної війни проти Турції. При цьому він активно шукав людину, котра могла б очолити війська і водночас слухняно виконувала вказівки з Лондона через його, Лоуренсові, уста.

І він таку людину знайшов. Вибір випав на принца Фейсала. Для цієї нової ролі в нього були ідеальні дані. Він був молодий, боягузливий, підступний, як його батько, марнолюбний, чванькуватий і хворий на манію величності. Принц скоро заприятелював з Лоуренсом.

Шерифа Хусейна, господаря Мекки й Медіни, купили золотом, зброєю й запевненнями, що він стане володарем усіх арабів, якщо зрадить своїх оттоманських протекторів.

Так у червні 1916 р. почалося повстання арабів проти турків.

Хусейнові загони, якими керували його сини Фейсал, Абдулла, Алі й Сеїд, порівняно легко розгромили яничарські гарнізони в Мецці й Джідді.

Та на цьому початковому успіхові війна не скінчилася. Турки послали проти Хусей-

Полковник Лоуренс з арабськими шейхами Фейсалом і Алі.

на сильно озброєний каральний загін, і наляканий шериф попросив допомоги в своїх покровителів.

В жовтні 1916 р. до Джідди припливли англійські військові кораблі з багатим вантажем зброї, а головне — золота для Хусейна.

Серед англійців, що зійшли на обпалений південним сонцем берег, був також Т. Е. Лоуренс. По кількох днях він із супровідним листом відбув на верблюді до головної ставки принца Фейсала в оазисі Ваді-Сафра.

Лоуренс розумів, що якби Фейсала спіткала тяжка невдача, від священної війни зосталася б лише порожня слава. На його настійливу вимогу принцові прислали батареї гірської артилерії, кулемети, британських інструкторів.

Фейсал виявляє своєму приятелю глибоку вдячність. Одягає його в сніжно-біле єдвабне одягання і приймає в свої фаворити. Решта начальників також виявляють «Ель-Лоуренсові» свою повагу.

Першим успіхом у новій Лоуренсовій кар'єрі «радника» був нічний напад на порт Ханту. Слабка турецька залога, засліплена світлом-прожекторів англійських канонерок і налякана, без великого опору здалася Фейсаловим вершникам.

Після ретельної підготовки Лоуренс почав з Фейсалом похід на Палестину й Сирію, де, згідно зі стратегічним планом, арабська армія мала з'єднатися з військами генерала Алленбі й вибити османські частини з Геджаської залізниці, що з'єднувала Дамаск з Медіною.

Арабські загони, керовані Фейсаловим радником «Ель-Лоуренсом», обложили під час цього походу порт Ель-Веджх, у кіль-

кох місцях перервали залізничне сполучення, висадили в повітря десятки мостів і через кілька днів переможно вступили в Акабу, важливий порт у північному кутку Червоного моря. Невдовзі Лоуренс святкував перемогу в здобутті Єрусалимі.

«Ель-Лоуренс» поволі стає легендарною постаттю. Цьому сприяє й те, що після наскоку Лоуренсових вершників на поїзд, яким їхав високий представник Оттоманської імперії, турки оголосили за його голову фантастичну на тодішні часи винагороду— 20 000 фунтів золота.

Лоуренс сформував особисту гвардію з охоронців, котрі супроводжували його на кожному кроці. Гвардія складалася з дев'яности добре озброєних воїнів. Дванадцять найдобріших із них виконували роль охоронців. Всі були зодягнені в барвисту одіж, і тільки їхній начальник «Ель-Лоуренс», якого британська преса називала «некоронованим королем арабів», завжди був у всьому білому.

Кульмінації цієї війни полковник Лоуренс дочекався 1 жовтня 1918 р., коли поряд з принцом Фейсалом він урочисто проїжджав прикрашеним Дамаском. Того самого дня генерал Алленбі доповів у Лондон, що територію Палестини й Сирії «визволено з-під турецького ярма».

Тридцятилітній полковник Інтеллідженс сервіс Т. Е. Лоуренс майже досяг мети. Ні, він не був іще генералом, як Наполеон, але позаду в нього був військовий похід через весь Аравійський півострів, і його ймення уславилося на цілий світ.

— Ваші заслуги безсумнівні,— каже Лоуренсові генерал Алленбі.— Чи можу я щось зробити для вас?

— Я охоче повернувся б до Лондона.

Скінчилася перша світова війна, але клопоти з нафтою на Близькому Сході не скінчилися. «Сторожові собаки» Британської імперії мали повно роботи.

З Каїра, де Гертруда Белль з таким успіхом шпигувала серед єгипетських патріотів, вона подалася далі на схід, до Багдада й Мосула. Часто зникає вона на цілі тижні й місяці, відвідує численні нафтові райони. Спить у наметах кочівників, подорожує з караванами верблюдів, скрізь намагається золотом і обіцянками здобути друзів і помічників в інтересах своєї держави.

1920 року Гертруда Белль дістала за свої заслуги найвищий орден Британської імперії. Це була перша жінка, удостоєна такої честі. Незабаром її титуловано помічницею британського губернатора в Багдаді.

В цей час в Іраку вибухнуло збройне повстання 150 000 арабів. Це була відповідь справжніх власників чарівного світильника Аладдіна на так звану нафтову угоду в квітні 1920 р., згідно з якою західні імперіалісти поділили геометричними лініями кордонів арабську землю на окремі підмандатні території. Це була відповідь на всі фальшиві обіцянки лоуренсів про те, що колишні піддані Оттоманської імперії дістануть, мовляв, жадану свободу.

В придушенні антибританських виступів велику роль знову відіграла Інтеллідженс сервіс і серед інших агентів— Гертруда Белль. Різними махінаціями їй та губернаторові Коксові вдалося сформувати з продавних іракських політиканів «консультативне зібрання» з функціями парламенту, і повстанців це заспокоїло. В листопаді 1920 р. трон з ініціативи тодішнього міністра колоній Уїнстона Черчілля зайняв найліпший приятель полковника Лоуренса— емір Фейсал.

В наступні роки Гертруда Белль живе в північно-іракському Мосулі, головному центрі англо-іракської нафтової компанії. Це вже літня, сива й педантична дама з високим становищем у британській службі інформації. Вона має багато підлеглих, але попри це, згідно з давньою звичкою, часто особисто перевіряє каравани, які проходять через «її» нафтову область.

Одного разу вона пильно перевіряла караван, що прямував до Афганістану. Деякі з вершників здалися їй знайомими, надто цей смагляволиций, з байдужим поглядом. Але звідки?

Міс Белль покликала начальника й засипала його запитаннями. Араб пояснив їй, що цей чоловік— перс, простий, але чесний і вже давно подорожує з його караваном.

— Ось папери...

Міс Белль папери не цікавили. Тепер вона вже знала, звідки знайома їй ця людина.

Так, це був полковник Лоуренс, некоронований король арабів, дамаський принц і легендарний «Ель-Лоуренс», повсюдний герой британського шпигунства в арабському світі. Він їхав з новим завданням— розпалити ще одну малу війну для більшої слави імперії.

Одна з легенд оповідає, ніби полковник Лоуренс після 1918 р. відійшов у тінь тому, що британський уряд обдурих його арабських друзів і запровадив у їхніх країнах колоніальне іго. А він, славний білий шейх

«Ель-Лоуренс», буцімто не хотів червоніти перед арабами.

Та більш ніж імовірно, що Лоуренс із самого початку своєї боротьби проти турків знав зміст таємної угоди 1916 р. і, зрозуміло, ще тоді свідомо воював не за визволення арабів, а за англійські колонії...

Що більше історій народжувалося довкола його імені, то легше Лоуренс міг виконувати завдання провідного агента Інтеллідженс сервіс. Скажімо, в 1928—1929 рр., коли з індійської території він організував повстання проти афганського падишаха Аманулли-Хана і з допомогою британських грошей та багнетів посадив на трон у Кабулі свого приятеля авантюриста Баче-і-Сакао. Не підлягає сумніву, що він був причетний і до підступного озброєння банд басмачів, котрі наприкінці 20-х років проникали на територію радянського Таджикистану й там чинили вбивства, диверсії, намагаючись похитнути Радянську владу.

18 травня 1935 року. Вибістим сільським трактом поблизу Бовінгдона мчить великий мотоцикл. Швидкість щонайменше 90 кілометрів на годину. На ньому сидить дрібненький чоловічок середніх літ у захисних окулярах, вдягнений в уніформу офіцера британських королівських військово-повітряних сил.

Раптом з-за повороту назустріч мотоциклістові вигулькує довгий чорний лімузин. Уникнуть зіткнення чи ні? Мотоциклістові насилу вдається утримати рівновагу, він кидає швидкий погляд назад і мчить далі. Тієї ж миті, надто пізно, помічає перед се-

бе двох велосипедистів, що їх досі закривав лімузин. Далі все вирішують частки секунди.

Мотоцикліст шосили натискає на гальма. Ривок — і падіння.

Коли до нього підбігли врятовані велосипедисти, він лежав на шляху в калюжі крові. Його одвезли в Бовінгдонську лікарню, де він незабаром помер.

Другого дня найбільші лондонські газети вийшли екстреними випусками з величезними заголовками:

«Смерть полковника Лоуренса!»

Нещасний випадок? Самогубство? Замах?! Того ніхто не знав...

Так загинув полковник Лоуренс, так званий «некоронований король арабів». Лоуренс, якому британський уряд нібито пропонував у 20-ті роки губернаторство в Єгипті, крісло королівського намісника в Індії, титул барона й рицаря Ордену Підв'язки і який натомість подався в Клаудз-Хіллз, щоб перекладати там Гомерову «Одіссею» і доводити до пуття свою працю «Сім стовпів мудрості», Лоуренс, якого одні називали шпигуном, другі «цинічним авантюристом», треті «справжньою малою мавпою».

Поховали його з військовими почестями. В лондонському кафедральному соборі св. Павла поставили його погруддя.

Актор зійшов зі сцени, та гра мусила тривати. З новими акторами, але в старій режисурі...

*З чеської переклав
Дмитро АНДРУХІВ*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.

Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06431. Підписано до друку 16/II 1968 р. Формат паперу 60×90%. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 50.045. Ціна 60 коп. Зам. 0296.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

москва дитина

ВСЕСВІТ

ІНДЕКС 74088

1968

Ціна 60 коп.